ГОДИШЊИЦА НИКОЛЕ ЧУПИЋА

Никола Чупић

BERKELEY
LIBRARY
UNIVERSITY OF
CALIFORNIA

XLIV ИЗДАЊЕ ЧУПИЋЕВЕ ЗАДУЖБИНЕ XLIV

ГОДИШЊИЦА
НИКОЛЕ ЧУПИЋА

ИЗДАЈЕ ЊЕГОВА ЗАДУЖБИНА

КЊИГА XX

У БЕОГРАДУ

ШТАМПАНО У ДРЖАВНОЈ ШТАМПАРИЈИ

1900

ОДБОР
ЧУПИЋЕВЕ ЗАДУЖБИНЕ

ШТА ИМА У ОВОЈ КЊИЗИ

Део први:

Записници Одбора Чупићеве Задужбине.

Део други:

СТРАНА

1. **Трговачки центри и путови по српским земљама у Средњем Веку и у турско време,** географско-историјска студија. Написали *Петар Р. Косовић* и *Михаило Миладиновић* 1
2. **Свети Прохор Пчињски и његов манастир,** од *Дра Јована Хаџи-Васиљевића* 57
3. **Ђурађ Кастриотић-Скендербег,** историјска скица из XV века, од *Мих. Ј. Ђорђевића,* проф. . . . 117
4. Спев **Васкрс мртца** из Србијанке Симе Милутиновића, са коментаром од † *Драг. С. Милутиновића* 146
5. **Географско-привредни односи Црне Реке и Тимочке Крајине,** од *Дра М. В. Смиљанића* . 163
6. **Биографски прилози новијој историји српској,** од *Андре Гавриловића* 195
7. **Scupi** (старо Скопље), од *М. В. Веселиновића* . . 211
8. **Изморник** (жупа у гњиланској кази-вилајету) од *М. В. Веселиновића* 217
9. **Из Фрушке Горе** (манастири Гргетег и **Раковац**), од *М. Ђ. Милићевића* 228
10. **Скит светога Великомученика Ђорђа,** од *М. Ђ. Милићевића* 240
11. **Прилошци,** Архимандрита *Илариона Руварца* . . 245

I ДЕО

ГОДИШЊИ САСТАНАК
ОДБОРА ЧУПИЋЕВЕ ЗАДУЖБИНЕ
ДРЖАН 31. ЈАНУАРА 1900. ГОДИНЕ
У БЕОГРАДУ

Били су: председник М. Ђ. Милићевић; чланови: Стојан Бошковић, Стев. Д. Поповић, Жив. П. Симић, Срета Ј. Стојковић, Момчило Иванић, Љуб. Ковачевић.

I

Председник напомену да је данас равно тридесет година од смрти оснаваоца ове Задужбине, пок. Николе Чупића, па да је достојно да му Одбор Задужбине његове ода пошту уставши и рекавши: Бог да му душу прости!

Чланови Одбора усташе и с пијететом изрекоше: Бог да му душу прости!

II

Како се на годишњем састанку свакад подноси Одбору извештај о раду и новчаном стању Задужбине, то деловођа-благајник Жив. П. Симић, прочита овај:

Извештај о раду Одборову и стању фонда:

1.

На својим састанцима у овој години Одбор је читао, оценио и примио за Годишњицу ове радове: 1. „Развитак породице и њене фазе," од дра Манојла Смиљанића; 2. „Шумадинка," културно-историјска слика, од Андре Гавриловића; 3. „Леђан-Град," географско-историјска студија, од Синише; 4. „Приложак проучавању српске народне поезије," од Андре Гавриловића; 5. Из Србијанке Симе Милутиновића спев „Основање Училишта," с коментаром Драг. С. Милутиновића; 6. „Ка биографији П. П. Његоша," од Андре Гавриловића. Сви су ови радови и наштампани у XIX Годишњици.

Накнадно је управа примила још ове радове: 7. „Букуља и Венчац," географско-историјска скица, од ђенерала Јов. Мишковића; 8. „Путне и друге белешчице," од М. Ђ. Милићевића; и 9. по реферату Љуб. Ковачевића, чланак „Врхлаб-Беласица и жупа Врховина," од Авр. Н. Поповића. И ови су радови наштампани у XIX Годишњици.

Осим тога Одбор је на једноме од својих састанака донео одлуку да се спис г. М. Ђ. Милићевића „Кнез Милош у причама," II књига наштампа о трошку Задужбине као што је и I књига тога дела наштампана.

2.

Стање фонда је овако:

1. Стални капитал фоднов код Упр. Фондова	72.000
2. Два лоза по 10 fl. а. вр. . . .	40
Свега . . .	72.040

3. Покретнога капитала пренето из 1898 године	2.492·94
4. Примљено у години 1899. . . .	4.483·30
Свега . .	6.976·24
5. На штампу, хонораре и друге трошкове издато	3.152·85
6. Остаје за пренос у 1900 год. .	3.823·39

Одбор прими извештај на знање и одреди г.г. Срету Стојковића и Момчила Иванића да прегледају рачуне и документе о примању и издавању.

III

Г.Г. Срета Стојковић и Момчило Иванић, прегледавши рачуне реферовање Одбору да су упоредили документе са сумама примања и издавања и да су нашли да су рачуни уредни и да се слажу.

Одбор прими њихов извештај на знање и разреши благајника од даље одговорности за те рачуне.

IV

Г. Љуба Ковачевић реферова Одбору да је прегледао спис г. Мих. Ј. Ђорђевића, професора, „Ђурађ Кастриотић-Скендербег“ историјска скица из XV века, и да је мишљења да се, и ако има опширна расправа о Скендербегу од Агатоновића, овај рад као збијенији може примити у Годишњицу.

Одбор је одлучио да се овај рад прими и наштампа у XX Годишњици.

V

Председник поднесе спис г. Јована Х. Васиљевића „Свети Прохор Пчињски,“ и саопшти услове,

под којима писац жели да се спис прими у Годишњицу.

Одбор је одлучио да се под означеним условима спис не може примити.

VI

Прочитан је напис г. Алимпија Васиљевића „Моје путовање,“ у ком писац описује једно своје путовање по ревизији школској по Србији.

Одбор је одлучио да се напис врати писцу, пошто не подноси за Годишњицу.

VII

Председник поднесе спис г. Андре Гавриловића „Јован Рајић историк и књижевник,“ намењен стогодишњици Јована Рајића, да се наштампа у Годишњици.

Пошто је председник спис већ прочитао, то га је још узео да прочита и члан Одбора г. Стев. Д. Поповић.

VIII

Председник предложи Одбору да изабере нову управу.

Одбор одлучи да председник Одбора остане и даље М. Ђ. Милићевић, а деловођа-благајник Жив. П. Симић.

С тим је састанак закључен.

Председник
Мил. Ђ. Милићевић

Деловођа
Жив. П. Симић

САСТАНАК
ОДБОРА ЧУПИЋЕВЕ ЗАДУЖБИНЕ
ДРЖАН 2. СЕПТЕМБРА 1900
У БЕОГРАДУ

Били су: председник М. Ђ. Милићевић; чланови: Митрополит Инокентије, Стев. Д. Поповић, Жив. П. Симић, Срет. Ј. Стојковић и Момчило Иванић.

1.

Приказан је чланак *Трговачки центри и путови по српским земљама у Средњем Веку и у турско време* — географско-историјска студија, написали Петар Р. Косовић и Михаило Миладиновић.

Примљен је за XX Годишњицу.

2.

Г. Председник саопшти да је се г. д-р Јован Хаџи-Васиљевић изнова обратио Одбору, да му се спис *Свети Прохор Пчињски и његов манастир* прими у Годишњицу под обичним условима, под којима се списи у Годишњицу примају.

Примљен је речени спис за XX Годишњицу.

3.

Читан је спис *Географско-привредни односи Црне Реке и Тимочке Крајине,* од д-ра Мих. В. Смиљанића.

Примљен је за XX Годишњицу.

4.

Приказан је *Коментар Драг. С. Милутиновића* на спев *Васкрс мртиа* из Србијанке Симе Милутиновића.

Примљен је за XX Годишњицу.

5.

Читани су *Биографски прилози новијој историји српској* од Андре Гавриловића.

Примљени су за XX Годишњицу.

6.

Читан је чланчић *Scupi* (старо Скопље), од М. В. Веселиновића.

Примљен је за XX Годишњицу.

7.

Читан је чланчић *Изморник* (жупа у гњиланској кази-вилајету), од М. В. Веселиновића.

Примљен је за XX Годишњицу.

8.

Одлучено је да се Годишњица одсада штампа гармондом.

С тим је састанак закључен.

Председник
М. Ђ. Милићевић

Деловођа
Жив. П. Симић

II ДЕО

ТРГОВАЧКИ ЦЕНТРИ И ПУТОВИ
ПО СРПСКИМ ЗЕМЉАМА
У СРЕДЊЕМ ВЕКУ И У ТУРСКО ВРЕМЕ

ГЕОГРАФСКО-ИСТОРИЈСКА СТУДИЈА

НАПИСАЛИ

Петар Р. Косовић и Михаило Миладиновић

ФИЛОСОФИ III. ГОД.

Српску средњевековну трговину створили су Дубровчани и Саси. И ако Саси нису трговали већ само експлоатисали руднике, ипак је њихов рад био од огромног утицаја на српску трговину. Саси су копали благо из српских рудника, а Дубровчани су га куповали и разносили по целоме свету и за новце продавали или за фабричке производе мењали. То беше најглавнији предмет српске трговине кроз све време наше средњевековне државе. Са напретком наше државе напредовала је и рударска радња, а с њоме и трговина.

Око рударских центара подигоше се и трговачки центри, на које су Дубровчани доносили индустријске производе тадашњих слободних италијанских република и ту их продавали. Трговање је вршено у прво време искључиво а и доцније већином разменом. Тако Дубровчани увозише поменуте индустријске производе а извозише из српских земаља у размену за ту своју робу сребро и злато из српских рудника, и друге производе и сировине као стоку, коже, восак, жито, мед и друго, што је српски сељак и властелин доносио на трг да прода и да набави себи потребне ствари.

Колико су рудници утицали на развиће трговине, види се и по томе, што се прва трговачка варош, која

се јавља у нашим споменицима, *Брсково,* налазила у близини неког рударског места, где је по својој прилици куцнула први пут саска мотика, кад их оно доведе српски владалац у Србију.

Први дакле трг јавио се код прве рударске радње. Значај Брскова као првог трговачког места, одржао се све донде, док се не развише на другим местима још јаче рударске радње и поред њих основаше трговачке вароши.

При крају XIII. века Брсково већ беше трг споредног значаја, а главну улогу играху *Ново Брдо, Плана* и *Трепче* око богатих мајдана Копаоника и *Рудник* код рудничких поткопа. На крају XV. века то беху центри српске трговине.

Поред њих јављају се као важне рударске и трговачке вароши Фојница, Сребрница и Олово у Босни, и у западном делу Србије Зајеча и Крупањ.

Као што се из овога види рудници су највише допринели развитку српске трговине и подизању трговачких центара. Али поред тога било политичке прилике било богата природна околина или згодан положај често су истицали какво место јаче на видик, које је себи привлачило и дубровачке трговце.

Тим начином поникоше и други трговачки центри, на које је рударство имало врло мало или нимало утицаја. Таква места беху *Призрен,* који истакоше политичке прилике, па онда *Нови Пазар, Београд* и др. који за свој трговачки значај дугују своме згодном положају.

Било једним било другим начином у српској се земљи подигоше знатни трговачки центри, који су водили врло живу трговину; а међу њима је било и таквих, који бројаху на 40.000 душа — густа насељеност и за данашње прилике.

Упознати те трговачке центре а поред тога и путове којима је струјила трговина у српске земље, задатак је ове наше расправе.

Ми ћемо прво покушати да говоримо о центрима трговачким, а по томе, у засебном одељку, прећи ћемо на путове, који су те центре везивали.

I
ТРГОВАЧКИ ЦЕНТРИ
У СРПСКИМ ЗЕМЉАМА У СРЕДЊЕМ ВЕКУ И У ТУРСКО ВРЕМЕ

А
НА ОБАЛИ ЈАДРАНСКОГ ПРИМОРЈА

„Мој писни с бројити никакониј' моћи
„Све краје честити *Дубровник* гди опћи
„Кроз горе, кроз луге по свиту свеђ миче
„Трговце без друге забаве и приче;
„По странах, не гледа сунце на далече
„И које прик' реда и с редом ке пече
„Сви трге примају мирно ке доноси
„И ке они дају, он мирно односи"...
Ханибал Луцић (1480+1534).

Дубровник

Онде, где је данас варошица Цавтат, југоисточно од данашњег Дубровника, налазио се за време Римљана град *Epidaurum*. У половини VII. столећа освоје га Словени, разруше и земљиште му заузму. Становници његови том приликом већином изгибоше, а један део, што преостаде и што умаче испод ножа словенског, склони се на једном рту, тврдој стени, 10 км. северо-западно од свог пређашњег града а на самој међи словенских кнежевина Захумља и Травуније. Ту су они основали нову насеобину, из које ће у брзо да се развије на далеко чувен са свога богаства и своје трговине град Дубровник и република дубровачка. Константин Порфирогенит набраја чак по имену те прве бегунце и наследнике дубровачке.

Остао нам је и један домаћи извор о постанку града Дубровника. Тако босански жупан *Бијељак* још 1391. г. вели ово: „Ја жупан Бијељак и војвода Радић, брат мој, Санковићи познасмо ва истину по старих писмих и по старих паметарих добрих људи, који су чули од једнога кољена до другога и по вједућих биљезих и знамењих: на Цавтату при мору јест био град стари Дубровник (Epidaurum) полаг жупе конавалске, којему граду пристојаше

жупа конаваоска и бјеше му племенито та жупа и друге земље и места; и када се оно стари град расу и опусти тада господа рашка и хумска у те дни кривином посједоше и по сили узеше конавалску жупу и друга мјеста тога града и тада грађани појдоше у тврдо мјесто и зидаше град Дубровник (Ragusa), који јест и данас божјом милошћу поштен и слободан, од којих људи старога града јесу се родили и наслиједили властела града Дубровника."[1]

Сиротан, без популације, Дубровник отвара врата и прима под своју заштиту сваког било вољног било невољног досељеника и тим начином по примеру старога Рима множи своје становништво и јача своју снагу. Његово становништво повећа се нарочито по разорењу града Салоне, његова суседа, и зетског, такође важног града Диоклеје, чији многи грађани дођоше у Дубровник и ту се населише. У почетку у Дубровнику се насељавају само Латини, али мало доцније у њ се почну досељавати и Словени.

Требињски жупан Павлимир враћајући се 690 год. из Рима сврати том приликом у Дубровник, где буде лепо дочекан и угошћен. Павлимир их за њихово гостопримство богато обдари и поправи и утврди њихову варош у којој се настане многи од његових сапутника с правом грађанства.[2] Ово помиње и Енгел, додајући, да се тако смешао у Рагузи већ рано римско-италски и српско-словенски елеменат.[3] Ово је по свој прилици била прва колонија словенска, која се у Дубровнику населила.

По смрти Павлимировој настају у Босни нереди око престола. Присталице Павлимирове биле су принуђене да напусте Босну и иселе се у Дубровник 717. год.[4]

Године 1156. досели се и трећа група Бошњака. Ово су биле прве колоније Словена а доцније се у њ доселише и ту настанише још и многи други Словени, нарочито по пропасти српске средњевековне државе, што је имало за последицу то, да се латински тип Дубров-

[1] В. Клајић, Опис земаља у којима обитавају Хрвати, II. стр. 207.

[2] Макушев, Изслѣдованія объ историческихъ памятникахъ и бытописателяхъ Дубровника.

[3] J. Chr. v. Engel, Geschichte des Freystaates Ragusa, стр. 57.

[4] Макушев, Изслѣдованія и т. д.

ника постепено губио и постајао словенски. Тако се још 1190. год. у једној повељи помиње као кнез дубровачки неки *Доброслав.*[1] На послетку концем XIV. и почетком XV. столећа словенски елеменат преовлађује над латинским.

У прво време дубровачка се област није ширила даље ван граница градских зидова. Али једновремено с умножавањем своје популације на рачун Словена, Дубровник је било поклонима било другим којим начином размицао међе свога града и ширио своју област, опет на рачун Словена. Тако (по Макушеву) „год. 1050. Стеван Крешимировић, краљ Хрватске и Далмације, поклони Дубровчанима Жупу (Breno), Груж (Gravosa), Ријеку (Ombla) и Затон (Malfi). Год. 1080. далматински краљ Силвестар даде им острва: Колочеп (Calamota), Лопуд (Mezzo) и Ишпањ (Giupana). Год. 1151. доби острво Мљет а 1164. место Бијело у Жупи. 1310. год. становници острва Ластова (Lagosta) добровољно се потчинише Дубровнику, а 1333. г. 22. јануара цар Стеван Душан даде Дубровчанима Рат и Стон (Stagno) и све земље почињући од Превлаке до дубровачке границе. Године 1347. Стеван Контроманић поклони Дубровчанима острво Александрију и Посредницу у неретванском заливу, а год. 1399. Остоја Христић приморје од Курила до Стона са више села. Године 1410. доби Дубровник острва Корчулу (Curzola), Хвар (Lesina) и Брач (Brazza). 1419. г. купише Дубровчани Конавље од Сандаља Хранића за 18.000 дуката, а 1429. г. купише западно Конавље за 24.000 дуката од Радослава Павловића.“ Овим се у главном и завршило ширење дубровачке области.

Ето то је област на којој се подиже она величанствена зграда дубровачке републике, за коју савременици веле да је била „најбогатија на свету.“

Оскудна у земљишту а изобилна свим оним што је потребно за развиће трговине и бродарства, њен живот већ тим самим био је упућен још у почетку на ту страну. И заиста она је разумела свој положај, користила се њиме и засновала такву трговину и трговачку делателност, да јој на целом свету кроз неколико векова изузев Млетака

[1] В. Клајић, Опис земаља и т. д., II., стр. 211.

не беше равне. А усавршити трговину и бродарство беше главна брига њихова политичког живота. Скоро сав њихов политички рад носи на себи чисто трговачки карактер. Дубровчани нису волели рат и свима су се силама старали да не дође до њега. Рат је убиствен за сваку трговину. Не само да га сами нису волели већ нису желели да се он деси нигде близу у њиховој околини, нарочито у српским земљама. Сваку међусобну свађу међу српским владаоцима они су жалили а свако зближење и измирење завађених они су радосно поздрављали. Они су и од своје стране утицали да се до измирења дође. А што видимо да Дубровник прима у своју средину незадовољну властелу а често и саме претенденте владалачке и то су опет чисто трговачки рачуни. Сваки је такав бегунац долазио у Дубровник са великим новчаним средствима, које је улагао у дубровачке благајне, а које су опет служиле на појачање дубровачке трговине. Осим тога, тим се множило дубровачко становништво, а с њиме и потребе за живот, за које су опет трговци били позвани да их набављају. То је био један узрок, а други, можда још важнији, што су мислили да склонивши бегунца од његова противника и не давши му, да из њихове средине може ма шта радити против свог такмаца, да ће тим начином најпре лећи распра између њих и отклонити се рат, од кога су Дубровчани толико стрепили. Но у претпоставци да се прилике измене и протерани владалац поново овлада изгубљеним престолом, Дубровчани су увек од овог умели за време његова бављења да издејствују широка трговачка права и повластице. Али никад ни у ком случају Дубровник није сам доприносио, да се протерани владалац опет врати на свој престо — чисто трговачка политика.

Са свима земљама, са којима је имао каквог трговачког сношаја, Дубровник се најозбиљније старао, да одржи што коректније односе. Нарочито су ти односи били коректни и пријатељски према суседним српским земљама, са којима су засновали још из рана живе трговачке везе. Да се постигну те везе много је допринело то, што је у Дубровнику почео јачати словенски елеменат који у XIV. и XV. столећу већ доминира.

На дубровачке трговце гледало се у српским земљама не као на странце и туђинце, већ као на Србе, на браћу своју, а Срби силазећи у Дубровник трговачким послом налазили су тамо опет браћу своју. Дубровник је и детињство своје и младост своју провео у друштву са Србијом, само што нису у исто време пропали, већ ју је Дубровник преживео.

Оваквом својом мирољубивом политиком Дубровник је почео нагло да напредује. У почетку IX. века већ је то био богат и силан град, који је у стању, да се за пуних 15 месеци бори против Сарацена, који на њ ударише са 30 лађа, а 869. г. помаже византијског цара својим лађама, кад је опсео сараценски град Бар.

Поред добрих односа са суседима Дубровник је ради обезбеде своје трговине, која се убрзо рашири не само по суседним земљама него и по свима крајевима око Јадранског мора, склапао трговачке уговоре и са свима оним државама и слободним варошким опћинама, са којима је имао ма каквог трговачког посла. Баш ти многобројни трговачки уговори, који осташе сачувани, и сведоче најбоље, колико је била развијена дубровачка трговина. Они нам верно износе све путове, куда је струјила и све вароши, у које се стицала. Трговачке уговоре почиње Дубровник склапати врло рано. Први трговачки уговор, по летописима, закључио је Дубровник с Босном 831. г.[1] под условима: да има бити тврд за 50 год.; да краљ босански има послати 50 волова и 50 брава и 200 товара жита; да Дубровчани буду у Босни као рођени Бошњаци и да имају послати краљу 14 лаката скрлета, да си краљ учини кабаницу, и признавати Бошњаке као рођене Дубровчане.[2] Год. 871. закључи Дубровник трговачке уговоре с Апулијом и Сицилијом, а год. 980. десио се један важан догађај, који баца доста јаку светлост на моћ дубровачке трговине у то доба: на име те године Млечићи ухвате и заплене једну дубровачку трговачку лађу са товаром у вредности од 25.000 дуката. Дубровчани су тражили, да им се врати лађа и накнади штета учињена, али им Млечићи одбише захтев. Услед

[1] Макушев, Изслѣдованія объ историческихъ памят. стр. 13.
[2] Пуцић, Историја Дубровника I, 4.

овога Дубровчани напусте Венецију. Из овога се види, да је дубровачка трговина у то време била веома јака; да су били с Млецима у врло јаким трговачким односима, па да су чак имали тамо и своје трговачке факторије.[1] Те исте године ступише Дубровчани под заштиту византијског цара, који им потврди пређашње привилегије.

За дубровачко морепловство и трговину у опште веома је значајно то, што је царски посланик, који је био изаслан у Дубровник са писмом царевим, којим их прима под своју заштиту, тражио од ових *80 искусних морнара* за византијску флоту и три *властелина* искусна у државној управи. Ово је веома ласкаво сведочанство за државничку мудрост и искуство Дубровчана. Ове исте године Дубровчани обнове пређашњи трговачки уговор с правом на *узајамно грађанство*.[2] За време војне с Неретљанима Млеци конфискују једну дубровачку лађу с товаром *сребра* и *воска́*, који је ношен без сумње из српских земаља. Дубровчани сад поново забране својим трговцима да посећују Млетке, јер им заплењену лађу не хтеше повратити. На сваки начин, овака је забрана била штетна по млетачке трговачке интересе с тога их и видимо, да се већ 1001. г. не само са Дубровчанима измирише већ с њима склопише и савез. Око 1000. год. Дубровчани добише право слободног трговања у Бугарској; год. 1017. добише право трговања без икакве царине по Босни а на име тога права плаћали су 500 перпера босанским владаоцима, а год. 1078. добију право трговања у Маџарској; 1080. г. закључе уговор с Виљемом, краљем сицилијанским; год. 1114. босански бан дозволи Дубровчанима, да начине близу рударске варош Олова једно утврђење, где би се сместила дубровачка посада ради заштите дубровачких индустријалаца, који су се бавили експлоатисањем сребрних и златних рудника; год. 1148. закључе трговачки уговор с Малефетом, а 1169. с Пизом, с богатом италијанском вароши. Следеће године 1170. цар Манојло Комнен даде многим Дубровчанима право грађанства у Византији и прими њихову децу у тамошње школе, а угарски краљ Стефан III. потврди Дубровчанима

[1] Макушев,Ислѣдованія. стр. 13.
[2] Макушев. Изслѣдованія объ историческихъ... стр. 13.

пређашње привилегије. Год. 1172. Дубровник напусти дотадању заштиту византијску услед неке распре између Млетака и Византије, од које је много претрпела и његова трговина, као савезника византијског. Дубровник ступи под покровитељство Вилхелма, краља сицилијанског, добивши право трговања без икакве царине по његовој земљи.

Велики жупан Немања после извесног непријатељског сукоба измири се с Дубровчанима, и склопи с њима трговачки уговор, који буде обзнањен 1186. г. По Пуцићевој историји тај се уговор састојао у главном у овоме: да Дубровчани могу трговати по свима земљама српске државе без царине, која је пре тога била постављена на Дубровчане; да Дубровчани не смеју да учине какво зло ни једном Србину ни на мору ни на копну, нити га „ухватити за роба“ и да је Србима слободно долазити и трговати у Дубровнику. И Енгел наводи у седам тачака детаљне услове овога мира између Немање и Дубровчана.[1] Год. 1189. Кулин, бан босански, установи „мир и пријатељство“ с Дубровником. Те исте године дођоше у Дубровник и изасланици града Равене и полуострва Истре с којима такође утврди „мир и пријатељство“ на корист трговине. Год. 1190. утврде Дубровчани уговор с кнезом Мирославом, братом Немањиним.[2] 1192. г. Исак Анђел допусти Дубровчанима да без царине тргују по Бугарској и Романији.[3] Год. 1199. обнове стари уговор с Анконом а склопе нови с Фаном, с којом утврде „мир и пријатељство.“ Из истог се види, да су трговачке везе старије од њега. Тај уговор обновљен је 1249. г. По овом обновљеном уговору већа су права и јемства за слободну трговину и једних и других. Тај уговор био је темељ доцнијим трговачким односима између обеју општина; 1201. године склопљеним трговачким уговорима ступио је Дубровник у трговачке спошаје с Монополи и Баром. Од год. 1229. до 1249. Дубровник је склопио трговачке уговоре са приморским градовима средње Италије: Фирмом, *Равеном*,

[1] J. Chr. v. Engel, Geschichte des Freystaates Ragusa, Wien 1807., стр. 86.

[2] Пуцић, Историја Дубровника, 24.

[3] Макушев, изслѣдованія объ историческихъ памят.

Реканатом и Рамини и тиме обезбедио своје трговачке интересе у овом крају.[1] По Макушеву Дубровник је имао с Реканатом још раније склопљен уговор, на име 1206. г. а с Равеном 1189.[2] г.; 1207. г. склопе трговачки уговор с оближњом трговачком вароши Котором, а 1216. с великим жупаном рашким Стеваном Немањом; тај уговор потврдише његови синови 1229. год. установивши своје агентство у Дубровнику; год. 1220. ступе у преговоре с Мамелуцима, владаоцима Египта, и стеку слободу трговања са Сиријом и Индијом. Год. 1231. посла Дубровник Андрију Бјелиславића, да преговара са Ремини, и закључи с њом уговор, који буде објављен тек 1235. г. Тај је уговор обновљен по свој прилици 1382. г.[3] Венецијански дужд Тијеноло године 1232. наметну велику царину на све предмете што би Дубровчани довезли у Млетке, а нарочито на оне предмете, који би били добивени из азијских и афричких лука. Год. 1235. закључи Дубровник трговачки уговор с оближњом далматинском вароши Омишем, чији су житељи били чувени због морског разбојништва, а две године доцније (1237.) са Сплетом, а 1246. с Крајанима; год. 1246. добију нове повластице у Византији а 1253. у Бугарској; 1256. г. обнове уговор с Јакином, с којим су били у врло јаким трговачким везама. С њом су Дубровчани имали по свој прилици најјаче а и најстарије везе. Јакина беше средиште промета на обали средње Италије. Природно је дакле, да је Дубровник с њом дошао врло рано у додир и имао своје уговоре, који се обнављају и протежу од г. 1199. па скоро све до последњих дана самосталног живота дубровачке републике.[4] Године 1283. добише Дубровчани право грађанства у Месини и Сиракузи; год. 1320. обавеже се Дубровник да у будуће сваке године плаћа 1000 златних перпера цару Андронику, а годину дана доцније 800 перпера Урошу, српском краљу, за право трговања у њиховим земљама; 1327. г. утврде Дубровчани трговачки уговор са вароши Флоренцијом. Биће по свој при-

[1] Матковић, Rad, knj. XV.
[2] Макушев, Изслѣдованія объ ист., стр. 13.
[3] D-r П. Матковић, Rad, knj. XV.
[4] Ibidem.

лици да је било и ранијег уговора. Зна се, да је 1169. Дубровник закључио трговачки уговор са Пизом.[1] Тешко је претпоставити, да Дубровчани нису тада имали сношаја и са суседном јој Флоренцијом, која у то време, а нарочито мало доцније у XII. и XIII. веку, беше веома напредна варош у сваком погледу. У XIV. веку Флоренција је водила врло живу трговину с Дубровником.

Год. 1358. пређу Дубровчани у заштиту угарскога краља Лудвика. Исте године добију право грађанства у Венецији; 1385. г. ступе у трговачке односе са Француском. Још пре овога, год. 1365. закључе уговор са султаном Орханом II. у Бруси, којим им овај допусти слободну трговину по његовој земљи. После доласка Турака у Европу они су с њима ступили у још јаче везе. Испрва плаћаху Турцима, кад ови пређоше у Европу, 500 дуката ради слободе трговања по њиховим земљама; али та је сума доцније постепено тако нарасла, да су год. 1480. Дубровчани на име слободе трговања плаћали Турцима годишње 15.000 дуката.

Год. 1510. мамелучки султан Абунасај допусти Дубровчанима слободу трговања по Египту и Сирији без икакве царине.

Овде смо у кратко по Макушеву и Матковићу изнели трговачке уговоре дубровачке са другим народима.

Од уговорâ, које је Дубровник имао, споменули смо само неке. Они се сви скупљени и хронолошки лепо уређени налазе у дивној збирци Миклошићевој (Mon. Serb.), те држимо, да би их било излишно овде ређати. Из овог прегледа трговачких уговога видимо, како је јако била развијена дубровачка трговина. Она струји по целом балканском полуострву и Угарској и по свима пристаништима Средоземног мора и његових огранака. Она допире чак и до Индије!

У свима иоле знатнијим варошима имао је Дубровник своје трговачке факторије: у Цариграду, Одрину, Новом Пазару, Софији, Силистрији, Смедереву, Београду, Сарајеву, Скопљу, Видину, Солуну и другим на Балканском полуострву; у Бруси и Смирни за Малу Азију; у Александрији за Африку; у Венецији за северну Ита-

[1] Ljubić, List.; I., 10.

лију, Флоренцији за средњу, Месини и Сиракузи за јужну Италију. У Палерму, по речима арабљанског географа Јакута, (1229.) био је нарочити кварт словенски (т. ј. дубровачки). У Ђенови беше главна колонија дубровачка за цело Средоземно море.[1] Ове факторије биле су многобројне по српским земљама, но њих ћемо поменути код сваке вароши па по се.

Трговачки пренос преко мора вршила је многобројна дубровачка флота, која се развитком трговине такође јако множила. Год. 1450. имала је република преко 300 бродова.[2] Дубровчани су били на гласу морнари. Њих је било и у пратњи Христифора Колумба, кад је овај ишао да пронађе Америку.[3]

О трговини дубровачкој у половини XV. столећа писао је Филип де Диверзис. По њему, доносило се тада у Дубровник ово: по суху из оближњих места храна, маслинке, цвеће, свежи плодови, пилићи, овце, свиње, зечеви и остало ове врсте што служи за храну. Удаљенији пак становници дотеривали су у Дубровник: мед, рибу, даске, угаљ, катран, коже, марву, дрвено оруђе за ткање и бојадисање сукна. Из византијске државе (нарочито из Одрина), из Србије (нарочито из Новог Брда) и из Босне довозило се злато, сребро, олово, цеменат, бибер, восак и много другог које чега. Морем даље довозило се за домаћу потребу и за разношење у туђе крајеве различито жито, сочиво, уље, посољено месо и риба, разноврсно воће, кафа, мирођије, лекови, вуна, платно, сукно, посуђе стаклено, бакрено и земљано, со и многе друге ствари. Ово се довозило из обилне Италије, на име из Млетака, Пуља, Абруца, тако исто и Ферма, Реканата, Јакина и Римина; па из Тоскане а нарочито из Фијоренце и Манфредоније, Ортоне, Бара, Банела, Трана, и из Напуља; са Сицилије, а на име из Палерма, Сиракузе и других места. Из Грчке, а на по се из Патраса, Авлоне и других места. Поред тога довозила се грађа дрвена и камена, железо, многе справе и оруђе.

---

[1] Макушев, Изслѣдованія объ историческихъ памятникахъ...
[2] В. Клајић, Опис земаља у којима живе Хрвати, II, 234.
[3] Ibidem.

Извозило се пак из Дубровника сухим со, вунене, памучне и свилене тканине, стаклено посуђе и многи други предмети. Морем се извозило злато, сребро, олово, восак, кожа, бибер и платно. Исти писац и савременик, Филип де Диверзис, вели да је Дубровник тада имао 40.000 становника.

Да чујемо другог једног путника и савременика (из XV. столећа), који вели о Дубровнику ово: „Сви су становници трговци. Краљу угарскоме, кога признају за свога господара, плаћају данак и купују од њега повластице; турском пак цару плаћају годишње 15.000 дуката, јер га се боје; ако му и јесу данас пријатељи, могу му сутра бити непријатељи, за то се и против њега утврђују. Краља Сицилије и Млечиће даровима мите и умирују. Трговци су најбогатији те нема од Дубровника богатије општине на свету. Жене се одвише ките.“ Тако о Дубровнику овај савременик, Феликс Фабер. Интересно је што Фабер даље на једном месту вели: „Сваке недеље је велики пазар, на којем се људи продају.“[1] А да су Дубровчани, нарочито у прво време, и људима трговали, имамо и сувише доказа.

Паладијус Фускус, Падованац, у своме делу „De situ orae illirici“ (Lib. I), почетком XVI. столећа, овако описује Дубровник: „Две стотине миља од Стона простире се град Дубровник, дивно украшен световним и духовним здањима, а пребогат сребром и златом. Лежећи међу трима државама, међу државом млетачком, угарском и турском, живи самостално, као што некад у старо доба живљаше чувена Палмира између парћанске и римске државе. Ипак плаћа турском цару годишњи данак. Као и у осталим далматинским градовима грађани му се деле у племство и нижи сталеж, али тако, да је сва власт у рукама племића (властеле). Законе као и врсте чиновника има веома сличне млетачким. Још прошлих година имао је Дубровник преко 300 лађа а трговце ћеш његове наћи и по најудаљенијим крајевима Европе. Дуго би било да све важније споменем, само да једно истакнем, нека се види, како брижљиво и строго васпитавају Дубровчани своју омладину. Они на име не допуштају у

[1] D-r П. Матковић, Rad, knj. XV.

своме граду никаквих игара ни забава осим књижевних; дођу ли у град гимнастичари или пеливани одмах их гоне, да се не поквари младеж, коју посвећују једино *књизи и трговини.*"

Иван Крст. Ђустинијани, Млечанин, пише око 1553. о Дубровнику између осталог и ово: У њему има много зграда високих и лепих, те све ово чини, да је град леп и раскошан, премда је мален. Ну још више краси град множина трговаца и странаца, а нарочито Турака, којима се богаство састоји од трговачке робе. Земља не роди Дубровчанима баш много. Највише имају вина. С тога обично сви тргују те има појединих људи и кућа, које имају иметка на 100.000 дуката и више. Плове по свима крајевима света а свега имају 100 бродова. С тога се мисли, да Дубровник има силу новаца. Пошто Дубровчани морају трговати по свима крајевима, а уз то желе сачувати себи и град и своју драгу слободу, то одржавају пријатељске везе са свима владарима а нарочито са суседном турском царевином, чије земље са свију страна граниче дубровачку опћину. Плаћају јој годишњи данак у 13.000 дуката. Још су штићеници млетачке републике, римског цара и француског краља."

Павле Анђел, архиепископ драчки, који је живео за време Скендербега, у својој беседи дубровачком сенату овако узвикује: „Који је то град, која држава. која се са овом упоредити може? Он је пун сваког изобиља, пун и препун сваког богаства, обдарен најбољим обичајима, врлинама и наукама; у њему седи најдостојанственији сенат... сенатори, који са свима племенима, и народима пријатељство, мир и слогу непрестано чувају и обнављају. Осим тога, ту цветају све лепе уметности, философија, теологија, и остале корисне установе, вештине и науке... У која мора дубровачки трговци не плове; у које земље не допиру; које је место тако забачено, па и најудаљеније, у које не стижу и не продиру? Који је дакле град од Дубровника славнији, који увек слободан, покоравајући се одано само својим законима живи и управља се... Мора се рећи о дубровачком граду, да је он за сада најсигурније место, уточиште и прибежиште свију трговаца, богатих и сиромашних; да је школа и учитељ свију врлина, узор и светлост добрих обичаја

дика и украс целе Далмације, Илирије, Јадранског и Јегејског мора."[1]

По овим савременим и ако кратким белешкама види се лепо, како је јако била раширена дубровачка трговина. То је суд иностраних и незаинтересованих савременика, те у толико може бити вернији.

Све што бисмо додали са своје стране у намери да јаче истакнемо трговачку важност Дубровника, после овога мислимо да би било излишно.

Дубровник је у почетку само био посредник трговачки између Италије и других земаља с једне стране и српских земаља с друге стране. Све што је он износио на трг у српским земљама готово је све било донесено са стране, било из Италије било из које друге земље. Ну доцније се у Дубровнику развише занати, нарочито сребрни и златарски, где се стане прерађивати сребро и злато донесено из српских земаља, место да се носи у Италију и тамо израђује. Поред тога год. 1490. Флорентинац Петар Пантела основа у Дубровнику прву фабрику чоје, а 1530. г. Никоћа Лукарић оснује фабрику свилених и вунених израђевина.[2] Ове су фабрике толико напредовале, и израђено сукно и чоја толико изишли на глас: да је француски краљ Карло IX. (1560—1574) молио дубровачко веће, да му пошље неколико искусних радника, да с помоћу њих подигне у Француској фабрике, које би израђивале такве тканине, какве су дубровачке. Карло им је за то дао право грађанства у Француској.[3] Како су пак дубровачке тканине стекле биле гласа види се из тога, што су оне правиле врло опасну кункуренцију млетачким тканинама, тако, да се млет. влада нашла побуђена да спречи то својом наредбом од 28. септ. 1462. г., повишавајући царину на дубровачке тканине. У наредби се вели: „Колико је корисно овој нашој вароши прерађивање вуне, свакоме је познато, јер се од туда хране многе наше сиротније породице, које никакав други занат не знају... а то прерађивање готово је са свим уни-

[1] Макушев,Ислѣдованія объ историческихъ памятникахъ и бытописателяхъ Дубровника.

[2] Макушев, Monum. hist. Sl. mer. I. 409.

[3] В. Клајић, Опис земаља... II, 236.

штено дубровачком чојом, од које се највећи део справља у вароши Дубровнику и која се увози против закона и наредаба наших у туђе земље"... С тога: „решава се и наређује, да се на речену дубровачку чоју при извожењу у какву нашу или наших штићеника луку плаћа 10% од вредности." Из овога се види, да у Млеткама нису били баш најбоље расположени према Дубровнику. На против, ми смо споменули раније, да су Млечићи једном запленили једну натоварену дубровачку лађу. Ма да су им ту лађу повратили, ипак су им остали и даље непријатељи. Тако је тада млетачки сенат био установио, да се сваког петка у сенату саветују о „уништењу Дубровника", као некада римски сенат о „уништењу Картагине!"

Осим фабрике чоја било је у Дубровнику и других фабрика, као фабрика стакла (ars vitrii), кожа, платна, сапуна, мастила; даље, ливница метала и топова (за одбрану града и флоте) и т. д.

Али до тада срећна звезда Дубровника у XVII-ом столећу почиње да га оставља, док га у почетку овог столећа са свим не остави. Још од ранијег времена Дубровник је чешће страдао од потреса, а нарочито у годинама: 1481., 1482., 1520. и 1631. али најнесрећнији по дубровачку опћину био је потрес од год. 1667. (6-ог априла). Грозан је то потрес био, који је ову диву варош претворио у рушевине, под којима изгуби живот до 5000 душа. К овоме придође у исто време и пожар, који уништи и оно што остаде. Тај ужасан земљотрес трајао је пуних 8 дана. Дубровчани истина приону да се опораве нешто личним жртвама а нешто прилозима са стране. Ну поред свега тога може се рећи, да је овај земљотрес уништио Дубровник имовно, а на скоро дошла је и политичка пропаст.

Кроз читавих дванаест столећа државничка мудрост Дубровчана умела је да очува своју слободу и своју самоуправу. Дубровник је истина увек у неколико признавао власт наизменце византијску, млетачку, угарску и турску. Међу тим, он је умео да ту власт ограничи, да буде тако рећи само по имену, а своју унутрашњу самосталност увек потпуно да очува. Тек почетком овог века уништена је и сенка дубровачке самосталности, те је тако свршила свој политички живот ова славна република.

Котор

Друга приморска варош, која је на српску трговину у средњем веку после Дубровника имала највише уплива, и која је и сама била саставни део српске независне средњевековне државе, јесте Котор.

Котор је стар град. Ту је за време Римљана био римски град Acruvium. У VII. и VIII. столећу он се назива Decadaron (*τα κάτω Δεκάτερα*). Год. 840. пострада он од нападаја сараценског, који га освојише и разрушише. Ну он се у брзо подиже и окрепи. У половини X века признаваше он над собом власт византијску. Тадањи цар византијски, Константин Порфирогенит описује Котор овако: Град Декатера на латинском језику значи теснац, продор, јер море као језик продире за 15 до 20 миља унутра у копно. Град лежи у дну тог залива. Са свију страна опкољен је високим планинама, тако, да се лети сунце може видети само у подне, зими пак никад. У њему почива свети Трифун, који потпуно лечи све болеснике, али највише оне, које нечиста савест гризе. Његов је храм округао.[1]

Рекосмо да је Котор у то време признавао власт византијску. Ну то је било само по имену; у самој пак ствари Котор беше слободна опћина, слична дубровачкој. Год. 1166. он је још у рукама и власти Византије. Тада је у њему седео византијски намесник за Далмацију и Дукљу. Под византијском влашћу остаде све до смрти цара Емануила. Одмах по његовој смрти 1180. г. Котор је већ био у држави нашега Немање, који је још одавна био бацио око на њега. Као господар Котора, Немања се први пут спомиње у једној повељи од 1186. г. Од тада је за дуго година његова судбина тврдо скопчана са судбином српске државе у средњем веку, све док Немањиће њоме управљају. Ну и у то време Котор је био мање више слободна опћина. Унутра овако слободан, а с поља под заштитом српских владалаца, Котор је јако напредовао. Српски су владаоци Котору поклањали велику пажњу и давали му разне повластице, привилегије и поклоне у земљи. Ну од свију тих повластица најзна-

[1] Rački, Documenta historiae Chrvaticae, стр. 403.

чајније су оне, које цар Душан даде Которанима својом повељом од 1351. год., кад к њему у Приштину дођоше властела и грађани његова „верног и столног и љубимога и славнога града Котора, на име Михо Бучић и Гргур Гимановић и Васе Биговић.“ Тада Душан учини и неке поклоне у земљишту, Котору.[1]

Користећи се оваким повољним приликама, на име великим правима и заштитом, које уживаше од српских владалаца, Котор постаде врло важна трговачка тачка на српском приморју. Као год Дубровник имао је у свима иоле знатнијим трговачким центрима у српској земљи и Котор своје колоније. Ту они беху врло озбиљни конкуренти Дубровчанима, тако, да су Дубровчани са њима морали једним писменим уговором регулисати права трговања у српским земљама, нарочито у важном тргу Брскову. Котор је посебним уговором са Дубровником регулисао и права својих грађана на дубровачком тргу, као и ових на његову.

На которски трг доношени су из српских земаља они исти артикли, које смо споменули, да су доношени и у Дубровник. А са стране пак Котор је доносио предмете, којих није било у српским земљама и тамо их разносио и продавао.

У XIV. веку Котор је био највећи српски трг за сукно и за свиту у опће. На тај трг су Дубровчани, па и сами Млечићи, доносили разну свиту и ту је продавали.[2] Ово се потврђује и уговором између Котора и Дубровника од год. 1279.,[3] који се у XIV. веку неколико пута обнављао без икаквих измена. То нам потврђује и један докуменат млетачке владе, којим се одређује нека ванредна царина на сукно, које се у српским земљама а нарочито на которском тргу продаје.[4]

Као врло важан артикал которске трговине са српском земљом треба да споменемо *сô*. Продавање соли изгледа да је било право опћине которске и у време, кад је он био под српском влашћу. Из поменутог трго-

---

[1] В. Клајић, Опис земаља у којима и т. д. II. 252—54.
[2] Ч. Мијатовић, Гласник XXXVII., 100.
[3] Listine, I., 128.
[4] Ibidem, 465.

вачког уговора између Котора и Дубровника допушта се дубровачким трговцима, да могу доносити *сô* у Котор тек по што се с опћином которском погоде за цену, по коју хоће да откупи ту сô.[1]

Царина которска припадала је, изузев можда царине на со, српској држави. Она је сачињавала један доста знатан део њена финансијског прихода. Неки Живе Маро и Мартолица, Дубровчани, понудише краљу босанскоме, под условом, да његови људи сваке године пазаре у Котору 10.000 товара соли, 500 дуката годишње на име царине у Котору.[2]

Поменули смо, да су Дубровчани и робљем трговали. То исто важи и за Котор. Из поменутог њиховог уговора од 1279. г. то се јасно види. У њему се утврђује, да Которани из Дубровника и Дубровчани из Котора могу извозити робље.

Котор је имао трговачке везе не само с Дубровником и градовима на далматинском приморју, већ и са свима знатнијим италијским варошима тога доба. Нарочито су многоструке биле везе с Венецијом. На которском тргу увек је било доста Млечића.

Нису нам познати трговачки уговори, које је Котор имао са поменутим италијанским варошима; али свакако биће да их је било. Познати су нам само уговори с Млецима и са Анконом. Год. 1345. потврди цар Душан продужење дотадањег уговора још на две године између Которана и Млечића.[3] По истеку овога рока Душан одобри 1345. год. и друго продужење дотадањег уговора на осам година.[4]

Од осталих италијанских вароши изгледа, да су Которани највећма походили Анкону као и Анконци Котор. Которани у Анкони и Анконци у Котору имали су право трговања без икакве царине. Ово се види из једног писменог документа анконског архива од 1442. год.[5] Ну доцније као да су плаћали царину за узајамно тр-

[1] Listine, I., 121.
[2] Миклошић, Mon. Serb., 246.
[3] Acta arhivi Ven., I., 109.
[4] Ibidem.
[5] Макушев, Monum. hist. Sl. merid., I., 390.

говање. Год. 1518. буде у Анкони утврђена нова тарифа за царину на дубровачку трговину, по којој Дубровчани од тада имају да плаћају у Анкони онолику царину, колику плаћају Которани и турски поданици.[1]

Све до 1369. г. Котор је припадао српској држави. Те године Млечићи су помагали цару Урошу да одбрани Котор од Балшића. Ну у општем растројству, које је настало после смрти Душанове, није могао ни Котор остати дуго у српској власти. Год. 1370., да би обезбедио свој привилегисан положај, ступи Котор под заштиту угарскога краља Људевита I. Год. 1378. освоје и опљачкају Котор Млечићи из мржње према Угрима, али га нису држали дуго, јер га већ 1381. год. морадоше предати угарскоме краљу Људевиту. По смрти Људевитовој 1385. год. угарска краљица Јелисавета поклони Котор своме брату, босанском бану Твртку. Те исте године босански бан Твртко, као нови господар Котора, на молбу млетачких посланика, који дођоше к њему у Сутеску (Sutesca), издаде повељу, којом се допушта слободно трговање Млечића у Котору без икакве царине (absque omni dacio et gabella).[2]

Смрћу босанског бана Твртка престаде дотадашња потчињеност Котора. Котор се тада прогласи за слободну општину, независну од сваког страног уплива, с одредбом, да се на управу сваког месеца бира кнез (conte).[3]

Год. 1420. ступи Котор својевољно под млетачку заштиту, под којом остаде све до 1797. год. Ну и за то време Котор је умео да сачува своју слободу и да ту заштиту ограничи само на голо право, боље од суседних далматинских градова, који беху под млетачком заштитом. Котор није плаћао Млечићима никаквог данка, а имао је права да и новце кује.

У XVI. и XVII. столећу почео је Котор да опада. Турци му одузму жупу Грбаљ и чешће су пута на њ ударали. Поред Турака на Котор се, као год и на суседни Дубровник, била окомила и сама природа. Године 1537. јак земљотрес почини у Котору велике штете. А

[1] Ibidem, 389.
[2] Acta arh. Ven., I., 223.
[3] Ђорђе Стратимировић, Споменик XXVIII., 7.

године 1563. други земљотрес разруши на 180 кућа у Котору.[1]

По паду млетачке републике 1797. год. Котор потпаде под Аустрију. Неко кратко време после тога био је у рукама Црногораца, а затим опет буде предан Аустрији, под којом је и данас.

Друга варош, која се налази северозападно од Котора у истом заливу, јесте:

Рисан

Рисан се спомиње још за време Грка (*Ῥίζων*, *Ῥίζινον*). У најстарије доба он беше главно место которског залива, који се тада по овом граду зваше рисански залив. Кад оно илирска краљица Теута би потучена од Римљана 229. год. склони се она у Рисан и одатле вођаше преговоре о миру са Римљанима. У доба, када у Илирији владаше краљ Генције, Ришњани сами ступише под заштиту римску. Они тада добише многе повластице и беху ослобођени од сваке дације. Касније изгубише те повластице и Рисан постаде зависна римска варош.[2]

У половини X. столећа Рисан беше главни град кнежевине Травуније.[3] У другој половини XIV. века Рисан дође под власт босанских владалаца. Године 1451. босански краљ Стеван Томаш уступи га Дубровчанима. Кад 1539. год. освојише Турци Нови, предаде им се тада и Рисан. Год. 1687. доспе у руке Млечића и ту је остао све до пропасти млетачке републике.[4]

Рисан као трговачко место у време старе српске државе није играо велику улогу; бар о томе немамо поузданих података. Ну како је преко њега ишао један важан трговачки друм за унутрашњост преко Грахова, и други, којим се ишло обалом из Дубровника у Скадар, ипак не можемо, а да га не уврстимо у ред трговачких места и ако мањег значаја.

На ту нас мисао наводи та околност, што су Млеци тежили да га заузму, док га најзад са Новим заједно и

[1] В. Клајић, Опис земаља... II, 2.
[2] В. Клајић, Опис земаља у којима... II., 260.
[3] D-r Фрања Рачки, Documenta hist. chroat., 408.
[4] В. Клајић, Опис земаља и т. д. II., 260.

не заузеше; а зна се да су Млеци као трговачка варош по преимућству тежили само за оним местима, која су имала неку трговачку вредност. У XVIII. и овом столећу Рисан је постао врло важно тржиште за трговину с Црном Гором и ако се у том погледу не може такмичити са Котором.

Важнија пак тачка за трговину беше трећи град у которском заливу:

Нови

Нови лежи на једном краку которског залива, који се назива Топла.

Ово је творевина српских руку. Њега основа 1382. године босански бан Стеван Твртко, с намером, да од њега створи главну трговачку тачку на мору за своју државу. Ту он подиже одмах нова стоваришта соли. Како је тиме нанео штету дубровачкој трговини, којој *сô* беше један од најкориснијих предмета трговачких, то ови настану свом снагом, да се те нове соларе укину. У томе доиста и успеше. Год. 1382. видимо где Твртко сам на њихову молбу укида оно, што је скоро подигао. А годину дана после тога (1383.), и сама угарска краљица Марија, на молбу Дубровчана, издаде наредбу, којом се забрањује, да се на трг новски носи *вино* и *сô* према ранијим уговорима с Дубровником.[1] После Твртковe смрти босанске војводе и великаши постадоше готово самостални. Нови тада беше у држави Сандаља Хранића „по милости божјој великог војводе босанског,“ који у то време беше најсилнији човек у целој Босни. За време његове владе, а по свој прилици његовом иницијативом, почела се *сô* опет продавати у Новом. Дубровчани дознав за то, одмах му се обрате писмено, у коме му се туже против тога. У писму веле: „и този чувше (да се *сô* продаје на суторини) много се почудисмо и не моремо никако веровати, да је с вашим знањем“; позивају се по томе на стари уговор, који су утврдили с краљем Твртком, а који су потврдили и сва „господа босанска, да у Суторини до века не буде продавања соли,“[2] и на основу

[1] В. Клајић, Опис земаља и т. д. II., 262.
[2] Пуцић, I., 11.

свега тога моле Сандаља, да забрани ту продавање соли. Изгледа, да им је Сандаљ обећао испунити жељу, но привидно, јер се со и даље продавала. То се види из једног доцнијег писма дубровачке опћине од исте године (1397.). У њему се Дубровчани жале Јелени Дабишиници, званој Груба, што се продаје со у Суторини против уговора са „светопочившим краљем Твртком."[1] После овога изгледа, да се даље со није продавала у Суторини, бар се то јавно није радило. Године 1418., неки „иностранци" довезоше со у Нови и ту продадоше нешто, а остало сместише у неку кућу „под градом," да и даље продају. Дубровчани су се противу тога одмах жалили Сандаљу, и молили га, да то не дозволи према ранијим уговорима.[2]

У XV. веку припадаше Нови херцегу Стевану Вукчићу, који га је новим грађевинама проширио и улепшао. По њему је и прозван Ерцег-Нови. После његове смрти за владе сина му Влатка Ерцег-Нови пао је у руке Турака. Ту и још на једној тачки изишла је турска граница на море. Нови припаде санџаку херцеговачком и доби још већу важност у трговачком погледу. Со се у њему од тада слободно продавала као и друге ствари. Дубровчани не могући више спречити продавање соли, трудили су се бар, да од турских царева узму под закуп царину новску. И доиста из писама султана Мехмеда II. од 1456. и 1461. год. видимо да је новска царина у рукама Дубровчана и да је она давала добар доходак султановој ризници.[3] У писму Бајазита II. од 1483. године новскоме диздару забрањује се, да се друга со може продавати на новскоме тргу сем дубровачке, јер му ти људи за то „харач" плаћају.[4] Интересно је друго једно писмо истог Бајазита од 1484. год. санџак-бегу херцеговачком. У њему се поред осталог вели: „пређе овог времена дубровачкој господи књигу сам писао и дао да црвац, олово, свила и восак на новску скалу ходет" из његове државе.[5] Види се дакле, да је Нови тада био врло важна извозна

[1] Ibid., 45.
[2] Ibid., 107.
[3] Миклошић, Mon. Serb., 475, 485.
[4] Ibid., 528.
[5] Ibid., 529.

тачка босанске трговине, и да су се и сами султани трудили, да му значај подигну.

Год. 1687. дошао је Нови у руке Млечића, а доцније дође под Аустрију.

Б а р

Бар беше у средњем веку поред Дубровника, Сплета и Котора једно од првих трговачких места на српско-далматинској обали. Он је лежао 4 километра далеко од мора на једној високој стени. Мало ниже града била је варош. И ова варош била је, као Котор и Дубровник, нека врста слободне опћине. Грађани му се делише на племство и нижи сталеж. Сва власт беше у рукама племића. Он беше у тесним трговачким везама са Дубровником и Котором. Многи барски грађани беху стекли право грађанства у поменутим варошима. Дубровачки посланици често су слати у Бар.[1] На челу барске самоуправне опћине стајао је *comes*, кога су бирали грађани из своје средине. Као и Котор и Дубровник имао је и Бар трговачких повластица од српских владалаца. Тако цар Душан и деспот Стеван издали су трговачке слободе Баранима.[2] У Бару је седео и католички епископ, који и данас тамо седи. То беше врло богата варош. Године 1380. платише Барани деспоту Ђурђу Бранковићу на име годишњег данка 2000 дуката. У време млетачко-српског рата Бар је много пострадао, и од тада поче нагло опадати и имовно и у становништву. У средини XVI. столећа једва ако је имао до 2500 душа. Латински елеменат у Бару био је увек у надмоћности. Словенског живља било је врло мало. У званичним пословима служили су се или талијанским или латинским језиком а у приватним пословима често су се служили и српским и арбанашким језиком.

После комадања српске државе на поједине области Бар је припао држави Баошића. Године 1405. после једног рата преотму им га Млечићи са још неким местима. После 14 година пође за руком Баоши II. да га поврати од Млечића (1419. год.). После Баошине смрти заузеше

[1] Пуцић, II.. 162.
[2] Љубић, Comissiones et relationes Venetae, II., 233.

Млеци сва знатнија места у Зети а с њима и Бар. Деспот Стеван Лазаревић после једног рата успе, да поврати Бар са још неким местима 1423. године.[1]

За турског времена и њихове управе у Бару, ова је варош готово са свим пропала.[2] Занимљиво је, да Едризи, арапски географ из средњег века, тврди, да је Бар насељен Словенима.[3]

Улцињ

По важности за српску средњевековну трговину, а као извозно место, Улцињ би дошао на четврто место. Лежи на једном полуострву. И он је имао своју слободну опћинску самоуправу са comes-ом на челу. У Улцињу је поред Латина и Арбанаса било и Срба. Латини имађаху под градом своју католичку цркву а Срби манастир св. Арханђела Михаила.[4] Арапски географ Едризи (у средњем веку назива Улцињ (Deloudja) „важном словенском вароши."[5]

Као год што је било Дубровчана и Которана по знатнијим варошима у унутрашњости српских земаља, изгледа, и ако у много мањој мери, да је било и Улцињана. Ђурађ Баошић у једном свом писму од 1376. год. пише Дубровчанима, како су му држали царину призренску неки Дубровчани Ђурађ, Думоња и Покрет и све поштено исплатили пред сведоцима Радославом Мчаларом и Прибилом златаром и Твртком Главићем и Маројем Николићем *Улцињанином.*

Да су Улцињани стајали у доста јаким трговачким везама и са осталим далматинским варошима а нарочито с Дубровником, види се из једног писма дубровачке републике Ђурђу II. Страцимировићу, у коме му јавља, да није истина да се у Дубровнику наплаћује царина *Улцињанима* и другим његовим људима: „ми несмо нигда узели ниједне царине Улцињаном и друзем вашем људем."[6] Улцињ тада беше у држави Баошића.

---

[1] Ковачевић и Јовановић, Историја срп. народа, III., 25—29.
[2] Const. Jiriček, Die Handelsstrassen… стр. 45.
[3] Geographie du moyen age. Lelewel III., 112.
[4] Const. Jiriček, Die Handelsstrassen… стр. 64.
[5] Lelewel, III., 112.
[6] Пуцић, I., 5.

За време Баоше II. Улцињ са још неким местима паде у руке Млецима, после једног неуспешног рата Баошиног с њима, који хтеде да поврати пређе уступљени им Скадар и Дриваст 1405. год. Ну он се после измири с Млецима посредодовањем Сандаља Хранића. По томе миру Баоша доби натраг Улцињ. По смрти Баошиној Улцињ опет освоје Млечићи. Деспот Стеван Лазаревић, као наследник Баошин, покуша да поврати Улцињ најпре мирним путем, па онда ратом, али без успеха. Рат се око тога продужи и за време деспота Ђурђа. Ну ни он не успе, да поврати Улцињ.[1] Не треба ни да напомињемо, како је ова борба рђаво утицала на трговину у Улцињу.

Год. 1517. освоје Улцињ Турци. Од тога доба ова варош постаде чувено гусарско гнездо. И тек у нашем столећу, кад је припао Аустрији, Улцињани престадоше гусарити.[2]

Древа

На међи херцеговачко-далматинској а поред саме Неретве налази се данас село Габела. Ту беше у средњем веку чувено тржиште Древа или како су га Талијани звали forum Narenti. Ту у близини налази се село Вид на једном потоку, који се зове Норин. Од Вида па све до Габеле а око поменутог потока простираше се за доба Римљана чувена варош Narona, чије је име сачувано у имену поменутог потока. Грчки географ *Сцилаке* из доба Дарија I., помиње Нарону као важно тржиште, на коме су Грци трговали. И за Римљана Нарона беше врло важно место на далматинском приморју. У доба цара Августа постаде Нарона римском колонијом и главно место јужне Далмације, као што беше Салона северне. Нарона се налазила на важном римском друму, који је водио од Солина паралелно са обалом преко сињског и имотског поља на Нарону и даље на југ.[3]

Као што се види, ту, код нашег средњевековног тржишта Древа, беше још за Римљана важно тржиште.

[1] Ковачевић и Јовановић, Историја срп. народа, III. 25—26; 28 до 29.

[2] Const. Jireček, Die Handelsstrassen..., 65.

[3] В. Клајић, Опис... II., 174.

Знатност Древа довео је врло умесно В. Томашек у везу са старом Нароном.[1]

Древа се врло често спомињу у нашим средњевековним споменицима, а нарочито при крају XIV. и у почетку XV. века. Ту су била чувена стоваришта соли. У Древа се со доносила лађама реком Неретвом. На древском тргу био је увек велики број дубровачких трговаца, који су овде дотеривали било со било што друго и продавали. Било их је ту и стално настањенних, који су имали својих непокретних добара. То видимо јасно из једног писма дубровачке опћине кнезу Павлу Јурјевићу, у коме се одобрава, што је исти кнез узео некоме Дубровчанину, можда за дуг или неку кривицу, кућу и имање у Древима: „и праве нам да сте узели кућу и имање на тргу шчо је било Дубровчанина нашега Влахоте Цуготића."[2]

Први пут у нашим споменицима спомињу се Древа као трговачко место 1334. год., у писму босанског бана Стевана Дубровчанима, и то под талијанским именом forum или mercatum Narentii. У писму јавља босански бан опћини дубровачкој, како је уступио неку *cô* у поменутом тргу Дубровчанима Клементу Држићу и друговима. Дакле, као што се види, већ тада Древа беху знатан трг на овоме крају, чија важност непрестано расте до половине XV. столећа. Поред соли на древском тргу продавале су се и друге ствари. Чеда Мијатовић мисли, да су у Древима и св. Срђу биле главне кастрадинице (продавнице сувог меса) на далматинском приморју.[3] Поред тога сачувани су споменици, да су на овоме тржишту продавани и људи, и како изгледа трговање с људима на овом тргу превазишло је све остале вароши у источном делу јадранског приморја.

Из једног дубровачког писма видимо, да је босански краљ Стеван Остоја устао противу те недостојне трговине и у томе смислу писао у Дубровник. Дубровчани одговарајући на то писмо веле: „Ми смо послали заповеде по тргу и да се личи по всем тргу да никтор не

[1] Новаковић, Гласник XLVIII., 67.
[2] Пуцић, I., 146.
[3] Гласник, XXXVII., 208.

сме куповати ни продавати чељад, јер несмо хотни да никто тржи људсцеми меси."[1] Али овим није прекинута трговина са људима. Године 1419. пишу Дубровчани војводи Павлу Јурјевићу једно писмо, у коме поред осталога стоји и ово: „а шчо пишете за оне, који су чељад продавали тамо на *Древах* и тудези наш поштени пријатељу свету скровно није и всему русагу босанскоме да цеча (ц̌ѣча) поштења круне босанске много смо трудили писали и стратили пошиљаје, заручаје на все стране, колико се је наша мошч простирала, да се не продају. Јер с тога беше прирок русага а и нам по латинсцех местех где говораху: „Босна продаје људи а тамо је Босна близу вас а тои сте все једно."[2]

После овога о трговању с људима на Древима немамо више спомена.

Приходи од древске царине били су знатни а закупници царине беху већином Дубровчани, а често и сама опћина дубровачка. Год. 1428. дођоше к Сандаљу Хранићу изаслапици кнеза и опћине дубровачке, кнез Мароје Гундулић и кнез Жухо Гучетић, и донесоше му од опћине дубровачке *шест стотина жутих дуката* у име древске царине, коју беше узела опћина под закуп на неколико година. Ова отплата, као што се из Сандаљева писма види, беше за прву годину.[3] Ова нам сума најбоље показује важност древског трга.

За трговачку важност Древа значајно је и то, што се у једном споменику помињу древски новци.[4]

Изгледа да су Древа и по што су Турци освојили Босну имала доста јаку трговачку важност, и да је трговина соли на овом месту са Босном била доста јака, као и то, да је та трговина била у рукама опет Дубровчана. Корнелије Дуплиције Шепер, путник из половине XVI. века, на своме повратку из Цариграда путујући преко балканског полуострва изашао је на Древима на јадранско приморје. Тада се то место већ звало Габела (Gabelle de Narenta). Ту је нашао Дубровчанина Блажа

[1] Пуцић, I., 30–31.
[2] Пуцић, I., 146.
[3] Ibid., II., 85.
[4] Ibid., I., 81.

Соркочевића, који управља *сољу*, јер Дубровчани морају ту да држе доста соли за турске трговце, који овде долазе. Та се сô прави у дубровачкој тврђи Стону (Stagno).[1]

На ушћу Неретве било је много малих факторија, где су бродови долазили и доносили робу из талијанских тргова. Ту се спомиње као знатно пристаниште **Осињ** острво. Близу њега беше острво **Посредница**, где су Дубровчани имали своју трговачку колонију. Јужно од њега било је живо насеље **Сливно**, где беше у средњем веку такође знатна дубровачка колонија.[2]

Спљет

Једна врло важна тачка у далматинском приморју, на коју је ишла трговина из српских земаља а нарочито из Босне, јесте Спљет.

Први основ данашњем граду Спљету била је чувена палата Диоклецијанова, коју он подиже у Далмацији, да ту проведе на миру последње године свога живота. Око те палате подиже се још у то време читава варош: храм, циркус, купатило, позориште, махулеум и још многе друге зграде. После смрти Диокленцијанове његова је палата прешла у државну својину. У њој се тада подиже фабрика сукна, у којој су већином женске радиле, те се с тога и прозва gynacaeum (т.ј. женска кућа).

У VII. столећу Диоклецијанову палату заузеше Словени. Кад паде суседни град Салона, онда многи његови становници склоне се у Диоклецијанову палату. Још раније зваше се ово место Aspalatum, а од тада се прозове Spalatum или словенски Спљет. Тако је ово место постајало све богатије популацијом и у скоро постаде знатно место на далматинској обали. У ову варош папа премести бискупију, која је дотле имала своју столицу у Салони. Заштитник пак Спљета у ово доба беше византијски цар, као и других далматинских градова. Године 998. Петар II. Орсеоло потчини Спљет млетачкој власти, под којом остаде све до године 1059., кад га хрватски краљ Крешимир присаједини Хрватској. После смрти

[1] П. Матковић, Rad LXII., 61–62.

[2] В. Клајић, II., 132; Const. Jireček, Die Handelsstrassen..., 79.

Коломанове 1116. год., кад млетачки дужд Орделафо Фалијери удари на Далмацију, Спљет се стави под заштиту његову, али годину дана по томе опет га поврати угарски краљ Стеван II, а потоње 1118. г. освоји га на ново млетачки дужд. Око год. 1138. паде Спљет под власт Беле II. Под владом Стевана II заједно са још неким далматинским градовима освоји и Спљет 1166. г. византијски војвода Јован Дука, и цар византијски постави за овај крај свога намесника са столицом у Спљету. Под византијском влашћу остаде Спљет све до године 1180., кад после смрти Емануила, цара византијског, својевољно призна власт угарског краља Беле III, и у угарској власти остаде пуних 150. год. Год. 1243., после једног неуспешног рата са Трогиранима, којима је помагао угарски краљ Бела IV., Сплећани признају врховну власт над собом босанског бана, Матије Нинослава, који постави у Спљету за намесника неког свог рођака, али га 1244. г. поврати угарски краљ, Бела IV., својој држави. Услед тога, што у то време беху настале унутрашње борбе у Угарској око престола, а Спљету поче грозити опасност од кнеза Младена Шубића, склони се Спљет под млетачку заштиту 1327. Под млетачком врховном влашћу остадоше Сплећани све до 1357. год., које године Спљет својефољно призна угарску власт. Год. 1390. пао је Спљет у руке босанског бана Твртка I. Год. 1403. даде краљ Владислав Спљет чувеном војводи босанском Хрвоју Вукчићу, који остаде господар Спљета пуних 10 год. Год. 1413. одузе му га угарски краљ Жигмунд а 1420. год. Спљет својевољно ступи под млетачку заштиту, где и остаде све до пропасти републике. Год. 1806. заузеше га Французи као и целу Далмацију а 1813. потпаде под Аустрију, која га три године доцније учини главним градом истоименог окружија.[1]

Из овога кратког прегледа види се, да је Спљет имао врло бурну историју и да је то био веома важан град на далматинској обали, о који се отимаху Византинци, Угри, Млечићи и Срби. Кад је пао у млетачке руке 1420. г., он је постао главно увозно место на далматинском приморју млетачких производâ целу турску

[1] В. Клајић, Далмација, 72—91.

царевину, као и главно извозно место босанских производа. Истина, он је за то време имао чешће неприлике од стране Турака, који су и сами тежили да овладају њиме; али поред свега тога, он је за све то време остао важан трг на далматинском приморју.

Скадар

О Скадру као тргу немамо много података, али је ван сваке сумње, да је као трг био доста знатан у српској средњевековној држави. Особито кад се узме, да је био на једном од врло важних путова, којима је у то доба ишла трговина за српску земљу; а поред тога и лакше лађе могле су са еспапом долазити до Скадра. Зна се још и то, да су дубровачки посланици често изашиљани у Скадар.[1] Из једног писма дубровачке општине види се, да су њихови трговци често походили „трг у Скадру."[2] Значај Скадра као трга показује и она упорна борба, која је око њега вођена између Млечића с једне, и Баошића а доцније Лазаревића и Ђурђа Бранковића с друге стране, јер Млечићи као скроз трговачки народ, не би се толико за Скадар, поред још неких места, залагали, да није имао трговачке важности. Скадар беше главно место у старој српској Зети. По распаду Душанове царевине Скадар је дошао у државу Баошића. Ђурађ II. Страцимировић увиђајући сву опасност од Турака уступи 1394. г. Скадар Млечићима добив у замену Дриваст, и да му Млечићи унапред плаћају сваке године по 1000 дуката. Ово је учинио како би се с те стране заштитио од Турака. Балша II. покушао је, да га поврати од Млечића али без успеха. Узалудан је био и рат деспота Стевана са Млечићима, да, као наследник Баошића, поврати Скадар.[3] Год. 1479. пао је он после шестомесечне опсаде у руке Турцима.[4] И под Турцима он беше важна тачка и главно место скадарског санџака. Без сумње да је и за турско време трговина била у Скадру

[1] Пуцић, II., 162.
[2] Ibid., I., 1.
[3] Ковачевић и Јовановић, Историја српског народа, III., 24 до 25; 28 до 29.
[4] Новаковић, Хаџи-Калфа, Споменик XVIII., 52.

доста знатна. Хаџи-Калфа вели да су се „приходи од сланица и риболова“ издавали под закуп.[1]

Два и по сахата од Скадра лежи баш на самој левој обали Дрима, онде, одакле се он почиње цепати у два рукава, брдски градић *Дајино,* још из историје Скендербегове познат, али је сада разорен.[2] То је остатак старог **Дања,** који се у нашим споменицима тако често спомиње.[3]

Дањ је у историји српске средњевековне трговине важан као место, где се наплаћивала царина. Ту код њега спајаху се два знатна трговачка друма, један, који је водио из Љеша, Драча и осталих јужних приморских места, и други од Скадра, Зете, Дубровника, Котора и осталих места из тога дела приморја.

Дањ се спомиње први пут године 1170. Те га године освоји Немања од Грка. Од тада је он стално у српској држави све до навале Турака. Године 1326. на Дању даде Стеван Урош Дубровчанима повељу да могу слободно трговати по његовој земљи.[4]

Кад оно настаде комадање велике Душанове царевине на мање самосталне државице, Дањ припаде држави Баошића. Не знамо из каквих узрока али видимо да Страцимир, Ђурађ и Баоша, браћа Баошићи, 1368. г. укидају царину на Дању на молбу дубровачког поклисара Јакете Менчетића.[5] Године 1379. Баоша I. обнови царину на Дању.[6] Ово је сасвим природно неповољно утицало на дубровачку трговину с тога их видимо, где се 1385. год. жале због тога. Из писма госпође Ксеније чија се садржина може дознати из дубровачког одговора на исто,[7] види се, да су се Дубровчани због те царине почели одбијати од пута на Дању, што је, природно рђаво утицало на финансијске приходе у држави Баошића. То је по свој прилици допринело, да је Баоша I. те године укинуо царину на Дању: „и трговци који ми-

[1] Ibidem.
[2] Хан, Кроз поречину Дрима и Вардара, српски превод стр. 60.
[3] Ст. Новаковић, Rad knj. XXXVII., 17.
[4] Миклошић, Mon. Serb., 85.
[5] Ibid., 177.
[6] Ibid., 183.
[7] Пуцић, I., 2.

њују у Србље на Дању, да не плате нишча... ни да плаћају царине ни бродове које несу имали закон у цара Стефана и Ђурђа."[1] То је потврдио и Ђурађ II. Баошић својом наредбом од год. 1386.: „да им није на Дању царине ни инде нигде у мојој земљи."[2] Год. 1394. исти Ђурађ уступи Млецима Скадар са околином, где је спадао и Дањ. Под Млецима остао је Дањ све до 1456. год. Те га године по једном споменику миланског архива заузе Лека Дукађин. Год. 1468. сва је Албанија пала у руке Турака,[3] па с њом и Дањ.

Ј. Ђустинијани у своме путопису од 1553. год. вели, да се на 18 миља далеко од ушћа реке Бојане, пловећи уз њу, а 6 миља од Скадра налази стовариште **св. Срђа.**[4] То је *св. Срђ* у нашим старим споменицима. Ту је био бенедиктански манастир св. Срђа и Бака.

У време старе српске државе св. Срђ беше знатан као трговачко место. Ту су се лађама уз Бојану доносили сȏ и други артикли трговачки, овде се истоваривали и после продавали или караванима даље носили у унутрашњост српских земаља. Одатле пак лађе су товарене сребром, златом, сировинама и другим чим, што се из српских земаља извозило, и тако натоварене ишле су низ Бојану у знатнија приморска тржишта.

Из солског депоа св. Срђа снабдевала се сољу цела северна Арбанија и знатан део српских земаља.[5] Како је промет соли био врло велики, то је и царински приход био доста знатан. Од тог царинског прихода у св. Срђа имала је црква св. Николе у Врањини 100 перпера годишње: „у св. Срђа доходак на свако годишче р перпер от царине." Осим тога и црква богородична у Купелнику имала је известан доходак од св. Срђа.[6]

У једном споменику помиње се неки Жарко, који је за време Уроша, по свој прилици наплаћивао царину и неприлике правио Дубровчанима у св. Срђу, с тога

[1] Миклошић, Mon. Serb., 203.
[2] Ibid., 204.
[3] Хан, Путовање кроз пор. Дрима и Вард., српски превод. стр. 480.
[4] Commissiones et Rel. Ven. t. II. 229.
[5] Const. Jireček, Die Handelsstrassen., стр. 65.
[6] Даничић, Речник из књиж. старина III. 155.

Урош посла тамо „властеличића царства“ му „Влкшу у св. Срђ да стоји и да их чува и бљуде од всаке забаве и од Жарка и од всега.“[1]

Год. 1394. и њега су Баошићи уступили са Скадром Млецима под којима остаде све док Турци не освојише 1579. г. Скадар. Тада је и св. Срђ дошао у руке Турцима. И под њима се помиње као трговачко место. Тако Хаџи-Калфа вели, да се у њему држао сваке године трг.[2]

Да споменемо још и то, што Чеда Мијатовић са свим разложно мисли, да је св. Срђ оно Мало Брсково (petite Berisklava) у арапског географа Едризија,[3] које овај спомиње као трговачко место „на обалама једне реке и близу језера.“ Лелевел тражи то место чак око Варне.[4]

На трговачком друму, који је водио из Скадра за Призрен, помиње се у нашим спомeницима место где се наплаћивала *„царина у светога Спаса.“* Поменути пут прелазећи Дрим код Дања, иде левом обалом Дрима и то не поред корита већ мирдитским планинама, јер је оно непроходно. Пут опет силази на Дрим онде, где у њ утиче са северне стране река Грума а са јужне Госка. Ту на том месту је брод на Дриму и то се место данас по Хану зове Спаш.[5] Ту се и данас виде неке развалине. Исто место Спаш Ami Boué назива *Спас*, стављајући га на путу Скадар—Пећ.[6] Ово је дакле св. Спас наших споменика.

Краљ Стефан Дечански даде Хилендару „от царине у светаго Спаса на всако годиште *рн* (150) перпер, да се даје доходак цркви тој.[7]

По Хану на томе би месту била станица Кревена на римском путу Љеш—Ниш.

---

[1] Миклошић, Mon. Serb., 175.
[2] Новаковић, Споменик XVIII., 51.
[3] Гласник срп. уч. др., XXXVIII., 85.
[4] Lelewel, Geographie du moyen age III. 120.
[5] Новаковић, Rad XXXVII, 20.; Хан, Путов. кроз пор. Др., српски превод, стр. 122.
[6] La Turquie III., 550.
[7] Миклошић, Mon. Serb.

Б

У УНУТРАШЊОСТИ СРПСКИХ ЗЕМАЉА

Брсково

По времену и по важности Брсково се јавља као прва трговачка варош у српској средњевековној држави. Из доба Стевана Првовенчаног имамо једну његову листину, којом дозвољава Дубровчанима „да греду с тргом у землу краљевства му и где греду у које место, или у Брсково или инде где годе, да им није никоје неправде ни усиљенија."[1] У другој једној листини допушта он Дубровчанима „да си продају вино без воде и мед у уцен у Брскове и трге краљевства му, и ако се кто наиде продав вино с водом и мед през уцен да му се все узме шчо има." Из самих ових речи није тешко увидети, да је Брсково у то време било најважнији трг у српској држави. Он је био предмет озбиљног старања и пажње самог владаоца и државне власти, која је водила строгу истрагу, шта се и како продаје, и сваку недозвољену радњу строго казнила. Из горњих се речи види још и то, да је у то време на тргу брсковском била прописана и цена предметима („уцен"),[2] који су се продавали, и да преко те цене, коју је без сумње државна власт одређивала, нико није смео на тргу продавати. Ко би се ухватио да преко одређене цене продаје, томе би власт сав еспап одузела.

Готово цела трговина беше у рукама Дубровчана. Њих је у Брскову врло много. Они су овде имали своју факторију, која се при крају XIII. столећа састојала из првих и најугледнијих породица дубровачких.

Католичка црква у Брскову спомиње се још 1285. г.[3] Дубровчани су врло често шиљали своје поклисаре трговачким пословима у Брсково, што се види из дубровачких статута.[4] Поред Дубровчана на брсковском тргу

[1] Mon. Serb. 16.

[2] Ч. Мијатовић, Отаџбина, III., 508.

[3] D-r *Constantin Jos. Jireček*, Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters, стр. 70.

[4] Ч. Мијатовић, Гласник XXXIII., 154.

било је доста Млечића а нарочито Которана. Которани су били врло озбиљни конкуренти дубровачким трговцима у Брскову. Међу њима и Дубровчанима био је утврђен и нарочити трговински уговор односно трговања у Брскову и то још 1278. год.[1] Да је доиста и Млечића било у Брскову види се из овога догађаја. Године 1318. неки Драгош Балшиновић, закупник брсковског трга, оглоби и баци у тамницу некаквог млетачког поданика, златара Блажа, који се већ од шеснаест година у Брскову настанио и ту свој занат златарски радио.[2]

Стеван Урош у једној својој повељи од 23. августа утврђује, да дубровачки трговци, који иду у српску земљу дођу прво у Брсково да ту плате царину од соли, па онда даље да носе, где ко жели да продаје: „тржници ваши да греду на Брсково, и давше десетак од соли и по толе да си греду краљевства ми скрозе моју земљу свободно, а да ви се не узме ничто.“ То, што је Урош изабрао, да се царина баш на Брскову плаћа за сву со, коју су Дубровчани увозили у српску државу, доказује не само трговачку важност Брскова, већ и његов положај на најглавнијем путу, којим је струјила дубровачка трговина у то време у српске земље. Доцније је Урош ову наредбу модификовао у толико, што је наредио, да се у Брскову плаћа царина само на робу, која се ту и продаје: „ако растовари у Брскове, да плати царину; ако ли мимо несе да где прода ту и царину да плати.“

Ради својих многобројних трговачких послова у Брскову Дубровчани су ту још врло рано установили свој консулат, први у српским земљама. Ово несумњиво доказује велику трговачку важност Брскова у то време. Дубровачки консулат у Брскову спомиње се још 1280. г.[3]

Како је Брсково било важно трговачко место види се по томе, што су ту ковани новци, по свој прилици први у српској земљи. Новци брсковски спомињу се године 1282. Тада је млетачка влада прогласила новце коване у Брскову за лажне и у том смислу издала потребне наредбе кнезовима задарском и дубровачком и

[1] Љубић, Listine I., 119—122.
[2] Ibid., 299.
[3] Ст. Новаковић, Годишњица, III., 280.

још неким другим властима на далматинској обали, која је била у трговачким везама са Србијом.[1] У другом једном писму млетачке владе од 1309. г. упуђеном на српског краља Милутина спомињу се перпере брсковачке (yperpera brescoa).[2]

Држи се да су негде у околини Брскова отворени и први рудни мајдани за време српске самосталне државе средњега века. На ту претпоставку наводи једно то, што се у Брскову, као што рекосмо, ковали новци, а после и то, што се године 1280. спомиње поред осталих предмета, који су се извозили из српских земаља, и argentum de Brescoa — бресковско сребро.[3]

Значај Брскова као трговачког места првог реда одржао се кроз цео XIII. век али у XIV. веку оно постепено али стално губи важност. Место њега процветавају нова трговачка средишта. У једном писму опћине дубровачке некоме турском кефалији Феризу помиње се Брсково последњи пут као трговачко место. Они моле Ферица у том писму, да се заузме код неког војводе Пашната, „да им је једна царина на Брсково.“ Као што се види Брсково тада беше већ у турским рукама. Неколико година доцније, 1433. год, спомиње се и оно у реду оних напуштених места, на која нису више долазили дубровачки трговци.[4]

Где је био стари трг Брсково до скора је било разних мишљења. Ну најновија расправа Љ. Ковачевића скинула је то питање с дневног реда и тачно одредила положај старог Брскова. Према тој расправи,[5] он је лежао један и по час источно од Таре, четврт часа од садашње црногорсце границе, пола часа од села Мојковца; дакле близу данашњег Колашина. Сада се на том месту налазе само развалине и згуре од руда.[6]

---

[1] Љубић, Listine, I., 133.
[2] Acta Ar. Ven., I, 9.
[3] Ст. Новаковић, Годишњица, III., 282.
[4] D-r Constantin J. Jireček, Die Handelsstrassen u Bergw.,
[5] Љ Ковачевић, Глас акад., XXX., 15.
[6] Љ. Ковачевић, Глас срп. краљ. акад., XXX., 11.

Ново Брдо

„Νοβὸπριδον μητέρα των πόλεων“
Дука (в. J. v. Hammer, Geschichte... I., 448).

По Јиречеку, Ново се Брдо налазило три миље источно од Приштине, на врху једног брега (1104 м.), који је 300 мет. висок над површином околних долина. Поред тога брега, на ком је лежао град, тече са северне стране Крива Река, негдашња Тополница, а са јужне стране извире Прилепница. Оба се ова потока уливају у Мораву. Трг („mercatum“) Новог Брда налазио се испод брега, на ком је био град, а велики број кућа, судећи по рушевинама, био је растурен око самих окана. Даље помиње исти писац два мала градића, Призренац и Прилепац, који су чували растурена околна насеља.[1]

То је дакле положај, где беше она варош, оно рударско место, које је у XIV. и XV. веку својим богатством, рудама, тргом и јачином својих бедема проносило басне по Европи. То је место, где је био онај чувени рудник, она највећа и најславнија варош свога доба на балканском полуострву, за коју се може рећи, да је за неко време зауставила и одложила коначну пропаст српских земаља и која је последња пала у борби онда, кад већ све околне области и вароши српске беху под Турцима.

У XIV. столећу Брсково ишчезава а процветавају нова трговачка средишта Ново Брдо и Призрен. Ново Брдо спомиње се први пут у нашим споменицима као трговачко место тек год. 1326., за време владе Стевана Дечанског, у његову писму Дубровчанима, којим јавља, да му је Паско Гучетић, закупац новобрдског трга, исплатио „всем и није остао ничим длжан.“[2] Ну тада је Ново Брдо било већ у цвету. Вредност његова као трговачког места расте за Душанове владе, који се и сам чешће у њему бавио. Ту се он бавио, кад једном дођоше дубровачки и млетачки поклисари, да га моле, да укине царину, коју је поставио на Требињу и он заради „братиму дужу“ и поклисара, прими њихову молбу и укиде новопостављену царинарницу.[3]

---

[1] D-r Constantin Jireček, Die Handelsstrassen u. Bergw., стр. 55.
[2] Пуцић, Сп., II., 7.
[3] Миклошић, Monum. Serb , 154.

Међу тим Ново Брдо нарочито процвета баш онда, кад је српска држава све више и више пропадала, на име за владе кнеза Лазара, Стевана сина му и Ђурђа Бранковића. Тада је у Новом Брду била најглавнија дубровачка колонија за балканско полуострво. Дубровчани су овде били стално настањени; имали су поред трговачких радњи и својих сопствених кућа и свога земљишта.

Кнез Лазар 1387. год. 9. јануара у Крушевцу, камо беху дошли дубровачки поклисари, у своме писму, којим потврди трговачке привилегије Дубровчанима и „законе које су имали у прве господе српске и цара Стефана," вели између осталога и ово: „и који се Дубровчани забашчинили у Новом Брду, тази да зиђе град, и да чува, који су гостије, и несу се забашчинили, да им је на вољи, шчо им годе." Види се дакле да се у Новом Брду поред стално насељених Дубровчана, који су имали обавезе према граду као и српски грађани, налазило увек и других дубровачких трговаца, који су ту на трг дотеривали и продавали свој еспап, а одатле опет враћали се са натовареним караванима сребра, злата и других ствари. Дубровчане, „који су се забашчинили у Новом Брду" спомиње и деспот Стеван 1405. г.[1] и деспот Ђурађ Бранковић.[2] Њих је било и по другим местима Србије „забашчињених," што се види из једне повеље Вука Бранковића од 20. јануара 1387. године.[3]

Руднике а и трг новобрдски држали су Дубровчани под закуп и то већином удружени по неколико њих и за то су плаћали врло велике суме српским владаоцима. Тако по Апендинију, осим кога то тврде и Брокијер, Енгел и други писци, Дубровчани су плаћали деспоту Ђурђу Бранковићу за рудник у Новом Брду, Јанову и Кратову 200.000 дуката годишње.[4] Брокијер иде и даље, па тврди како су Дубровчани плаћали само за новобрдски рудник нашем деспоту Ђурђу 200.000 дуката годишње.[5] Ово Брокијерово тврђење изгледа нам претерано, а можда

[1] Mon. Serb., 206.
[2] Миклошић, 354.
[3] Ibid, 207.
[4] J. Chr v. Engel, Geschichte des Freystaates Ragusa, стр. 163.
[5] Ч. Мијатовић, Гласник XXXIII., 226.

је и погрешно изведено из добивеног саопштења. Ну нека је био доходак од новобрдског рудника и приближан овој великој суми, опет морамо закључити, да је рударство Новог Брда било најважнији извор за финансијски доходак српске државе тога доба.

Поред Дубровчана у Новом Брду је било и Саса, који су ту имали своју цркву св. Николе, и бавили се рударством. Међу насељеним трговцима у Новом Брду било је и Талијана а особито Млечића.[1] Да је трг Новог Брда био један од најважнијих тргова на балканском полуострву, закључићемо и из разних повеља тадашњих владалаца.

Тако у повељи кнеза Лазара од 1380. год., којом чини поклоне манастиру Раваници, после разних поклона у селима вели се: „еште приложи господьство ми оу Новомоу Брдоу рн. литарь сребра оть царине."[2] Дакле, кад је кнез Лазар у стању да само од царине новобрдске одвоји годишње по 150 литара сребра за манастир Раваницу, онда излази да је цела сума од царине новобрдског трга, па према томе и трговина у овој вароши била велика. То беше може се рећи центар трговачки у то време за унутрашњост балканског полуострва. На новобрдском тргу могле су се купити најфиније израђевине тога доба, које су ту доносили дубровачки трговци из Италије и других земаља; то је био трг, где се могло купити све, што је онда потребовало људском друштву, почев од себра па до највећег властелина. О томе имамо једно занимљиво писмо Дубровчана упућено деспоту Стевану Лазаревићу. У њему веле Дубровчани ово: „и шчо пише господство ти за наше трговце јере за прве господе несу инн трг из Србаља износили разме коже, восак и сирење, а сада носе сребро и злато. Господине деспоте, този је прво било и у дни господина родитеља ви и господства ти а и данас јест по малех трговех, гденосе носи свила и мрчарија продавати, а гдено су славне и велике тргове каконо у Новом Брду и по инех велицех местех господства ти а навластито ваславни и много честити двор господства ти у којих се

[1] Ст. Новаковић, Годишњица, III., 291.
[2] Сербскій Лѣтопись, 1847., IV., стр. 55.; Mon. Serb., 332.

приносе многе цене велике чисте свите разлике аксамити пандаури хамуже хаздеи и чисти свилни поставци и велике чисте подставе и бисер. *Ти такови тргови не достојет се ни могу илаћати кожами, воском и сирењем разме сребром, златом и дразем камењем*, јер господине деспоте по свету, куде греду наши трговци ишчући тејн великоцене потребе, велика бремена сребра и велике сакуље дукат носеће тер дају за ње."[1] Из овога се види, да је Ново Брдо било у држави деспота Стевана Лазаревића најважнији трг. На њ су Дубровчани довозили најбоље и најскупоценије ствари и тамо их продавали за сребро и злато, које се вадило у тамошњим рудницима. По овоме споменику изгледа: да су Дубровчани своју робу држали на цени и веома скупо продавали; да су за њу примали злато и сребро и ништа друго; да су се на то жалили људи деспоту Стевану, те се овај нашао побуђен, да пише Дубровчанима и да их упозори, како су у раније време давали свој еспап и за друге ствари. Овај је споменик још и с тога веома значајан, што се из њега јасно види, да је трговина још и тада вођена искључиво разменом.

У Новом Брду у то доба живели су чланови готово свију племићских породица дубровачких било као великокупци, било као власници мајдана.[2] Највећу власт у томе месту имао је домаћи властелин, који се звао војвода. Тако за време деспота Стевана беше војвода новобрдски неки Петар, на кога се у једном писму жале Дубровчани деспоту Стевану, да им је похватао и повезао неке трговце а њихна имања неправедно одузео, противно старим уговорима, тражећи од деспота, да се пусте сви трговци а одузета имања поврате.[3] Изгледа, да деспот Стеван није задовољио жеље Дубровчана и да су због тога настали прилично затегнути односи, тако, да су Дубровчани почели забрањивати својим људима да походе Ново Брдо. Они су мислили, да тим начином изврше притисак на Стевана, али су се преварили. У једном писму упућеном Дубровчанима деспот им вели:

[1] Пуцић, Спом., I., 95.
[2] Const. Jireček, Die Handelsstrassen... стр. 47.
[3] Пуцић, Спом., I., 95.

да им неће повратити оно што је управник новобрдски узео њиховим трговцима, па чак и „када би видел да неће веће 10 литар царина новобрдска на годиште вредна бити."[1] Дубровчани, без сумње с тога, што је овака забрана за њихове интересе била штетна, попусте и дозволе, да њихови људи могу ићи на трг новобрдски; а тек 1422. год. Стеван допусти на посредовање дубровачких поклисара, да се узето имање врати.[2]

Ново Брдо је, дакле, на далеко било чувено са свога богаства тако, да су савременици о томе читаве басне причали. Византињанин Критовул вели, да је у томе месту злата и сребра као воде у изворима; да оно излази из земље, где год се мотиком удари.[3] Француз Бертрандон де ла Брокијер, који је враћајући се са хаџилука 1433. год. пропутовао цариграским друмом кроз Србију, у својим релацијама о томе путу вели на једном месту ово: Деспот има, као што ми причају људи знаоци, на међи Бугарске, Словеније, Албаније и Босне град по имену Ново Брдо (Nyeuberge), где су заједно златне и сребрне руде, које му на годину 200.000 дуката дају прихода, да му није тога био би одавна из своје земље изагнан.[4]

Хронограф житомишљићски вели за ново Брдо у време деспота Стевана Лазаревића: „приходи же Стефан деспот и са братом својим Влком ва свој град Новоград, град сребрни ва истину злати," а на другом месту: „Приходи Амурат (за деспота Ђурђа) и на Новоград, сребрни град, идеже сребро делаху но не успе ничтоже."[5] За време кнеза Лазара и доцније ковали су се у Новом Брду новци, који поред ћирилице имају и италијански натпис, по свој прилици због италијанских трговаца по српским земљама. Тако на Лазаревим новцима стоји натпис: Conte Lazar и Novomonte moneta argenta; а на новцима деспота Стевана, сина му: Conte Stefan.[6]

---

[1] Сп. дуб. арх., I., 139.
[2] Ibid., 160.
[3] Const. J. Jireček, Die Handelsstrassen... стр. 55.
[4] Матковић. Rad, knj. 42., 172.
[5] Гласник, XXXII., 270., 275.
[6] Гласник VII., 223; Годишњица III.

Казали смо да најславније доба Новога Брда пада за време кнеза Лазара, сина му деспота Стевана и деспота Ђурђа Бранковића. Али и за то време оно није било на миру. У то време на српске земље нападају Турци и пустоше их. Од тих нападаја није било поштеђено ни Ново Брдо. Год. 1413. удари на Ново Брдо султан Муса. У граду се беху затворили Срби и Дубровчани, који су се веома храбро борили, тако, да је Муса после подуже безуспешне опсаде морао напустити град и вратити се натраг. 1440. год. Турци су поново напали на Ново Брдо и држали га у опсади до 21. јуна 1441. год. Тога дана падне Ново Брдо у руке Турцима. Од тога доба поче оно нагло опадати. За време друге владе деспота Ђурђа паде опет у српске руке да опет у брзо пропадне заједно са целом деспотовом државом. Година 1455. била је фатална за Ново Брдо. Те године султан Мехмед II удари на Ново Брдо и опседне га. 1. јуна исте године после четрдесетодневне опсаде и жестоке борбе падне Ново Брдо и по други пут у руке Турцима. Глас о паду Новог Брда учини дубок утисак и у Угарској и Италији, јер је тада Ново Брдо, поред његова трговачког значаја, сматрано као једна од најзнатнијих заштита хришћанства,[1] Год. 1467. преселе Турци многе грађане новобрдске у Цариград да би га оживели, пошто Цариград поче да опада. Одмах идуће године уништи куга и остатак становништва, док се дубровачка колонија била растурила још одмах после другог освојења Новог Брда. Међу тим вађење сребра тек у XVII. веку са свим престаде. 1685. год. налазила се овде само посада од 40 Јаничара, али сам град био је врло трошан.[2] Јер извор овом наглом опадању био је и у томе, што је у околини био један замак (сада развалина) из кога су арнаутске поглавице плениле околне вароши. Наш један виши официр (Зах) походио је 1858. год. ово место и нашао на њему само 16 турских кућа.[3] Таква је жалосна судбина ове знамените трговачке и рударске вароши српске, која је у своме цвету бројала на 40.000 становника, што се у оно време сматрало за врло велику насељеност.

[1] Jireček, Handelsstrassen... 56.
[2] Ibidem.
[3] Макензијева и Ирбијева, Путовање по слов. земљ., стр. 103.

Око Новог Брда и у области Копаоника налазиле су се ове рударске и трговачке вароши:

Плана

Према ушћу реке Студенице а на десној обали Ибра налази се село Плана. У близини његовој виде се трагови некадање живе рударске радње у овом крају. Ту се у доба старе српске државе копала сребрна руда помешана са оловом. Недалеко одавде, код Рудњега налазе се развалине од ливница гвожђа.[1] Ту где је данас то незнатно сеоце била је у средњем веку знатна рударска и трговачка варош Плана. У њој поред Саса, који су се бавили рудокопњом, живљаше и велика насеобина дубровачка, која вођаше веома разгранату трговину са најзнатнијим тадашњим трговачким центрима: Рудником, Крушевцем, Трепчом, Новим Пазаром и Сребрницом. Многе трговачке куће у овим варошима имале су своје факторије у Плани. Тако се зна, да су сребрнички великокупци имали овде своје заступнике.[2] Дубровачка колонија имала је овде и своју цркву, која се спомиње у једном споменику од 1346. године.[3] Она је имала и свога консула. Из једног писма дубровачке опћине, упућеног царици Милици, види се, да је у то време био дубровачки консул у Плани неки Оливер.[4] Као и по другим знатнијим тржиштима закупници планског трга били су Дубровчани. За време деспота Стевана спомиње се у његову писму дубровачкој опћини неки Живулин Станишић, који је држао *планску* (ПланскȢ) и шетонску царину и све потпуно платио („примисмо ѡдь нѥга пльнȢ и ѡбилатȢ и сь вьсѣмь свьршенȢ платȢ).[5]

Источно од Плане налази се село **Ковачи**, где је такође било овда онда Дубровчана. Један дубровачки курир, који је носио писмо за неког Дубровчанина у Трепче, не нађе га овде већ у Ковачима.[6] Северо-источно од Ко-

[1] Карић, Србија, 376.
[2] Const. Jireček, Die Handelsstrassen, 47.
[3] Theiner. Monum. hung., I. 701.
[4] Пуцић, I., 37.
[5] Споменици српски, скупио Јиречек, Спом. срп. краљ. акад. XI., стр. 45.
[6] Const. Jireček, Die Handelsštrassen., стр. 53.

паоника у долини Влајковске реке и њених притока, за тим у околини Брзећа, Ливађа и Грашевца, у простору од читавих 6 сахата налази се низ великих гомила шљаке, као сведоци некадање огромне рударске радње у овоме крају. У томе крају, а у близини данашњег села Ливађа налазе се развалине пропале рударске вароши, која се зваше Ливада,[1] у којој је такође било Дубровчана. Године 1405., 21. августа буду позвата тројица Дубровчана на суд. Курир нађе једног у Руднику, другог у Плани а трећег у Ливади in qua fit mercatum contrate Selanonie.[2]

На јужној страни Копаоника, у горњој Топлици находи се село **Копорићи**, у коме у почетку XV. века беше дубровачко-саска колонија. Они су имали овде и своју католичку цркву. То је без сумње „Копорићи трг" који 1395. године монахиња Евгенија и синови јој кнез Стеван и Вук поклонише руском манастиру св. Пантелимона.[3]

Југозападно од Копаоника на десној обали Ибра налазило се место **Остраци**. Ту је такође била дубровачка колонија.[4] Године 1395. било је и оно поклоњено манастиру св. Пантелимона са Копорићи тргом.

У овој рударској области находиле се поред поменутих још две чувене рударске и трговачке вароши у средњем веку, а то су: *Брвеник* и *Јањево*.

Брвеник се налази онде, где и данас постоји малено сеоце истог имена, на реци Брвеници, што утиче у Лаб код Лужана. Око њега су села Прапорац, Сикирица, Међутргов и Браина.[5] Брвеник је био важна трговачка варош средњег века. Године 1280. помиње се у њему которска и дубровачка колонија, 1346. год. католичка црква св. Трифуна, патрона которског. На крају XIV. века држао је и Брвеник и Лаб Мусић Стеван, за кога народна песма вели:

„Вино пије Мусићу Стеване,
„У свом красном двору господскоме,
„У *мајдану чисто сребрноме...*"

---

[2] Карић, Србија, 376.
[3] Const. Jireček, Die Handelsstrassen..., 53.
[4] Гласник, XXVII., 272.
[5] Const. Jireček, Die Handelsstrassen, 53.
[6] Ракић М., Отаџбина, IV. 217. (Из нове Србије).

Богати рудници сребра сачувани су дакле и у народној традицији.

Западно од Новог Брда а источно од Приштине налази се варошица *Јањево,* насељена све самим католицима. Ту у његовој близини испод планине Вељетина виде се развалине од некадашње вароши у којој је било ковница и топионица рудних. Около ње виде се трагови старог рударства: гомиле шљаке, окна и поткопи. Ту беше стара рударска и трговачка варош **Јањево.** У њој се у средњем веку налазила и дубровачка колонија, а без сумње је било и Которана. Још 1433. год. помињу се у тој вароши дубровачки трговци.[1]

Приштина

Три миље западно од Новог Брда на великом друму, којим се у средњем веку ишло из Скопља за Босну а на источној страни Косова поља лежи варош Приштина. У почетку XV. столећа то беше једна од напреднијих трговачких вароши у српским земљама. У то је време живела у њој једна од првих трговачких колонија у Србији. То беше омиљено место и често боравиште славних Немањића: Стевана Дечанског, цара Душана и сина му Уроша. Петанчић спомиње 1502. год. Приштину као врло плодно место и напомиње, да су је због те плодности негда господари Мезије особито волели."[2]

И овде је трговина била искључиво у рукама Дубровчана. Године 1411. помиње се, да је држао царину у Приштини неки Дубровчанин Богиша и да је деспоту Ђурђу Бранковићу „платиль дльгь и шдь царине и шдь ценe (ковнице) вьсе напльно."[3] Године 1414. беше узео у деспота Ђурђа Бранковића под закуп царину у Приштини и околини неки Јакша Драгојевић, Дубровчанин.[4] Године 1417. држао је исту царину под закуп Никола Соркочевић с братом.[5]

[1] Const. Jireček, Die Handelsstrassen... стр. 57.; В. Клајић, Косово, географ.-истор. црте, стр. 20,
[2] П. Матковић, Rad. XLIX., 127.
[3] Споменици српски скупио Јиречек. Спом. XI., 60.
[4] Пуцић, 62.
[5] Ibid.

На крају XIV. и у првој половини XV. века Ново Брдо, Приштьна, Трепче и Рудник били су главни центри српске трговине. Године 1351. налазио се у Приштини цар Душан, кад к њему дођоше властела и грађани града Котора, да му се поклоне, те им он том приликом даде повеље за њихов град.

На северо-западу од Приштине лежи варош **Вучитрн.** У XIV. и почетком XV. века Вучитрн беше знатно трговачко место. У њему је била и епископска столица.[1]

Поред Вучитрна спомиње се *Добријево* с царинарницом, коју су увек држали исти људи, који су држали и вучитрнску царинарницу.[2]

За време турске владе посрну и опусти стара српска Приштина, као и Ново Брдо, Трепче и Рудник. Последњи удар зададе Приштини у почетку овог столећа Јашар паша. Данас у њој живи поред незнатног броја Срба доста Арнаута, чији се елеменат појача насељавањем Арнаута кад Србија доби врањски округ.

Трепче

Највећа варош у целом пределу Копаоника била је Трепче или Трепча (Trepiçe, Tripçe, Trepça, Tripza, Trepza). Његове са свим опале развалине налазе се једну миљу северо-источно од Вучитрна или источно од Митровице.[3] На оближњој Шаљи виде се још трагови старог рударства.[4]

Трепче се први пут спомиње 1303. год., а његово доба цветања пада у прву половину XV. столећа, кад је поред Новог Брда, Приштине и Рудника било најбоље трговачко место у Србији.[5] „Местом је управљао кефалија (capitaneus). Саски „valturchi" радили су у сребрним мајданима. У великој дубровачкој насеобини биле су заступљене многе племићске породице (Menze, Sorgo,

---

[1] Клајић, Косово..., 13.

[2] Konst. Jireček, Die Handelsstrassen, 85.

[3] D-r Const. Jos. Jireček. Die Handelsstrassen und Bergwerke v. Serbien und Bosnien, стр. 54.

[4] Ibidem.

[5] . . „war vorzüglichste Handelsplatz Serbiens..." Jireček, стр. 54.

Babalio, Basiglio, Prodanello и т. д.). Консул из Трепча водио је бригу и о дубровачкој колонији у Вучитрну. Сем Дубровчана овде је било и нешто Сплећана. Да је овде била ковница сведоче златари, који су били овде. За време турске најезде, донесен је овде око 1450. год. из оближњег манастира Бањске (између Новог Пазара и Митровице) ћивот краља Стевана Уроша II. Милутина, а убрзо је пренесен у Софију, где се налази и данас."[1]

Турци су освојили ову варош у исто време кад и Ново Брдо, дакле 1455. год. Још 1685. год. помињу се овде „lavoratori cristiani" и незнатно рударство, али на скоро и то ишчезава.[2]

Призрен

Поред Новог Брда развија се у исто доба и друга важна трговачка варош Призрен. Ту је била за Душаново време једна од главних дубровачких колонија, која се спомиње од год. 1340. Трг призренски као год и новобрдски држали су Дубровчани под закуп. Тако г. 1348. држаху трг призренски дубровчани Марко Васиљевић и брат му Мате и Стипе Журковић.[3] У њему је по своj прилици било и Талијана а нарочито Млечића. Стеван Урош, син Душанов, у једној својој повељи од 1356. г. вели: „Пише и повељава царство ми трговцем, или јест дубровчанин или *бнетак* или ин кто, всаки да греде с тргом у земљу царства ми и у Призрен и куде им хотеније."[4] У то време без сумње да је Призрен био поред Новог Брда најзнатнија трговачка варош. Урош син и наследник Душанов у петој години своје владе дао је сав приход од трга призренског цркви св. Архангела, коју он назива црквом „господина цара" (т. j. Душанова) за успомену на свог оца.[5] Јамачно да је Урош желео, да из љубави према узвишеној сени свога великог оца, учини што већи поклон задужбини његовој и да је за то изабрао богати приход од трга призренског. На другом једном месту спомиње

[1] Const. J. Jireček, Die Handelsstrassen, 54.
[2] Ibidem
[3] Пуцић, II, 18
[4] Mon. Serb., 153.
[5] Ibid., 175.

се, да се приход од трга у Призрену пред Спасов-дан и други пред Аранђелов-дан даје поменутом храму.[1]

У Призрену се спомињу две католичке цркве за стране трговце. Године 1346. спомињу се поред осталих цркава католичких, које дођоше под власт которског епископа и црква св. Марије у Призрену (S. Marie de Prisren) и црква св. Петра више Призрена (S. Petri supra Prisren).

Године 1340. дубровачко веће одлучи, да се између дубровачких трговаца, који у Призрену тргују, изберe један, који ће се као консул дубровачки бринути о њиховим трговачким интересима.

Да Призрен добије такву трговачку важност много му је помогло, поред његове важности као политичког центра у време најсјајнијег доба наше историје, и његов положај на раскршћу једног врло важног трговачког друма, који је везивао приморје за унутрашњост балканског полуострва и другог мање важнијег, који је ишао из Македоније преко Призрена у Пећ, што ћемо видети кад будемо о путовима говорили. Јиречек мисли, да је на месту данашњег Призрена била римска варош и станија на путу Љеш—Београд, Theranda.[2] Малтебрен тражи ту Приму Јустинијану. Са пропашћу српске државе опао је, ма да није пропао са свим, и трговачки значај Призрена. Већ године 1433. спомиње се Призрен као напуштено трговачко место а 1455. г. одмах после пада Новог Брда пао је и Призрен у руке Турцима. Ипак и за турске власти Призрен је остао доста знатан град како у политичком тако и у трговачком погледу. У њему је столица паше Призренског санџака.

Остало нам је и новаца из доба српске средњевековне државе са натписом Призрен. Један доказ више о његову ондашњем значају.

На великом дубровачком друму, који се код Ниша састајао с цариградским, налазиле су се ове две у средњем веку знатне трговачке вароши:

---

[1] Даничић, Речник из књ. стар., III., 314.

[2] Const. J. Jireček, Die Handelsstrassen... стр. 67.

Нови Пазар и Сеница

Нови Пазар звао се у доба српске средњевековне државе *Трговиштем*. Налазио се на утоку реке Фасаонице у Рашку, и у њему је живела једна дубровачка колонија. Трговиште се често спомиње од 1346. год. до 1459. год.[1] Дубровачки друм цепао се код Трговишта у два рукава. Један је ишао у Ниш а други у Скопље и Солун. Поред своје колоније имао је Дубровник у Трговишту и свога консула. Тако је год. 1412. био наименован за консула у Трговишту неки Пополано Велојевић.[2]

Од краја XV. века ово место почиње добијати ново име Нови Пазар а турски Јени базар. Нови Пазар и под Турцима све више напредује тако, да постаје највеће насеље на целом простору између Дубровника и Ниша.[3] Један француски путник из половине XVI. столећа помиње Нови Пазар као место „у коме се јако тргује."[4] Други путник скоро из истог времена, Контарини Зено, вели, да се то место налази у лепом пољу; да тргује разним стварима, које долазе из разних земаља и да је насељено Турцима, хришћанским Србима и многим Дубровчанима и Млечићима. У вароши има много мошеја и караван-сераја. Што се тиче кућа и башти, вели, да се у том погледу не може мерити са Сарајевом. Примећује да су животне намирнице ту врло јевтине само је вино понајскупље. Варош је опасана зидинама, које у обиму имају четири и по миље.[5]

Оваку трговачку важност имао је Нови Пазар све до српске револуције. Користећи се својим дивним положајем, он је сваке године прибирао производе Босне, Србије, Албаније и Немачке на чувеном вашару, који се овде годишње држао и трајао читав месец дана. Вашар тај држао се у јесен и завршивао се на сам Митров-дан. По свој прилици због овог вашара и добила је ова варош своје доцније име.[6]

---

[1] Const. Jireček, Die Handelsstrassen... стр. 77.
[2] Ibid. у прим.
[3] Ibid. стр. 78.
[4] П. Матковић, Rad LXII. 71.
[5] Ibidem, 98.
[6] Voyage en Bosnie 1807, par M. Amedée Chaumette-des fossés, p. 42.

Велики босански друм, који је ишао преко Сарајева, Вишеграда и Новог Пазара, састајао се са друмом дубровачким преко Требиња, Фоче и Пљеваља у сеничкој области, код града Сенице. Сеничком жупом називао се предео, кроз који тече река Увац. У сеничкој жупи водила се жива трговина, којој су на руку ишли поменути трговачки друмови.[1]

Сеница се помиње још 1253. год. Те године Стеван Урош потврди Дубровчанима трговачки уговор, који им је дао његов отац. У уговору се вели: да си ходе ваши купци по моје области свободно, и паче ако си хоте ити у туђу земљу с купљом својом да си иду никимре убрањеном, но пређе да греду на трге краљевства ми и подавше доходак господски ни, тамо же да ходе по земљама продајуће. Ако ли се кто онех узљуби стати близа ради или на *Сеници* или где, да си стане...[2] Као што се види у Сеници већ тада беше доста дубровачких трговаца. Од путника из XVI. и XVII. столећа тек је само по неки узгред спомене, ма да изгледа, да и за време Турака беше доста знатно трговачко место.

Пошав трговачким друмом из Фоче за Сеницу прво се наилазило на варош *Брезницу* а за тим на *Пријепоље*.

Брезница се доцније у XV. веку назвала *Пљевље* а Турци је зваху Таслиџа. Овде се састајао са главним дубровачким друмом пут, којим је ишла трговина из Котора преко Оногошта. Старо име ове вароши сачувано је у имену потока који кроз њу протиче. Брезница беше у средњем веку знатна трговачка варош.[3] У Пљевљу се распознају рушевине неког старог града римског, чије се име почињало са S. Ту се виде многобројни одломци стубова и скулптуре, који су узидани у куће и џамије, као остаци те старе римске вароши а нађено је и до 20 латинских натписа.[4] По Момзену на томе би месту био римски град *Stanecli*, док Томашек мисли да је ту била *Sapua*. На Илином брду близу Пљевља био је римски кастел.[5]

[1] Const. Jireček, Die Handelsstrassen... стр. 77.
[2] Mon. Serb. 40—41.
[3] В. Клајић, Повесница Босне, 25.
[4] Const. Jireček, Die Handelsstrassen... стр. 73.
[5] Клајић, Повесница Босне, стр. 35.

Пријепоље беше доста знаменито тржиште у средњем веку на реци Лиму. Из латинских споменика познато је као mercatum Prepol'is или Pripoglie.[1] Ту су се задржавали ради трговине многи Дубровчани и одатле су полазили многи каравани. Први пут се спомиње 1345. г.[2]

Пут од Пријепоља за Сеницу пролазио је кроз долину Милешевке, поред славног манастира, где су чуване мошти св. Саве у граду Милешеву. Сви путници из XVI. и XVII. века помињу овај манастир. Њега сагради краљ Стеван Владислав. У манастиру је живело велико браство калуђерско. Милешево је знатно још и с тога што ту беше још 1544. године штампарија за црквене књиге.[3]

Скопље

Скопље је познато још из старог доба. То беше главна варош византијске области Дарданије а зваше се *Scopi* и *Scupi*. Хаџи Калфа вели, да су ову варош звали у старим грчким књигама „невестом Грчке."[4]

Његов географски и стратегијски положај привукли су пажњу још цара Јустинијана. Он је ову варош готово запуштену и порушену на ново подигао и украсио одликујући је и својим именом. По њему се Скопље прозвало Prima Justiniana. По некима би Prima Justiniana био данашњи Охрид, али Ами Буе, а нарочито Хан, доказали су, да је та варош данашње Скопље.[4] Јастребов вели, да се у Скопљу и данас виде неки споменици, који су из Јустинијановог доба.[5]

Скопље се помиње у српској историји први пут године 1073. кад га оно освоји српска војска под Петрилом. Али је тек краљ Милутин утврдио у њему стално српску власт год. 1282. Какву је пак политичку улогу Скопље играло у доба средњевековне наше државе, а нарочито за време Душаново, свакоме је познато. То беше средиште, срце Душанове царевине. О Скопљу пак као о трговачком месту у то доба немамо много података. Али

[1] Ibidem, стр. 25.
[2] Const. Jireček, Die Handelsstrassen, стр. 77.
[3] Ibidem.
[4] D-r J. G. von Hahn, Reise von Belgrad nach Salonik, стр. 180.
[5] Јастребов, Белешке из путовања, Глас, LVII., 38.

је ван сваке сумње његов значај и у томе погледу био велики. Налазећи се на најважнијем солунском друму, који је ишао вардарском долином кроз Скопље на север, несумњиво је, да је трговина Скопља била већином на ту страну окренута, и да је он још из рана имао јаке трговачке везе са Солуном. Ну ма колико да је у њему била јако развијена трговина, опет се може рећи, да је Скопље у то време изостајало иза Новог Брда, Призрена и Рудника. По једном споменику из 1369. године види се да је у то време у Скопљу боравила дубровачка колонија. Неки челник Милош јавља Дубровнику, да је у Скопљу продао Милићу Хранисалићу Дубровчанину виноград. Ту продају извршио је пред сведоцима Дубровчанима и Србима Живетом Журговићем, Живетом Пуцићем, Жоретом Црним, Прибојем Кртешићем, Живком Мимилотићем, Брајаном Варељевићем, Богданом Петровићем, Призрењанином, Богославом Хранојевићем, Доброславом Николићем, Радојем, златаром, Дубровчанином и Рађеном Богојевићем, Дубровчанином. Као што се из имена види, већина беху Дубровчани, који су без сумње били стално настањени у Скопљу. Међу њима видимо и једног златара, који је ту свој занат радио. Тек у XVI. и XVII. столећу Скопље постаје за Дубровчане оно, што је раније било Ново Брдо.[1] Налазећи се на поменутом друму из Ст. Србије у Македонију морало је бити као гранично место одвећ важно. А да је трговачки промет овим друмом у то време био велики може се закључити и по томе, што су се и сами Млечићи обраћали скопљанским пашама односно својих поданика, који су преко Арбаније и Старе Србије кроз Скопље путовали трговачким пословима у Солун и Цариград.

Један млетачки путник од 1559. год. описује Скопље овако: „Скопље је велика варош; нешто на равници, а нешто на лепом брежуљку и броји 28.000 кућа. Куће су по тамошњем начину саграђене од земље, али су доста добре. Има четири врло лепе џамије, покривене оловом са више кубета. Кроз варош тече река, која се зове Вар-

[1] Const. Jos. Jireček, Die Handelsstrassen.... „Skopje und Sofia werden für die Ragusaner des XVI. und Jahrhundertes das, was früher Novo Brdo und Srebrnica waren.. стр. 61.

дар, доста је велика, јер се у њу уливају воде са разних страна. У вароши се налази много кордована, који чине главну трговину ове вароши. Има доста и воска, који се преко Леша извози у Анкону а и у Млетке. У вароши има доста Јевреја а од Хришћана ту живе само *Дубровчани*, који су, покуповавши врло јевтино земље, насадили многе винограде и вином тргују.[1]

Други доцнији путник, др. Едуард Браун, из год. 1669., пише о Скопљу ово: „Варош је на равници и на брежуљцима. Ту је била најпре епископска а после архијепископска столица; то је сад лепо и многољудно место. Сад у њој има седам стотина кожара који чине коже и то раде у дугачким и великим коритима и тако приправљају изврсну кожу, која се извози и на страну. Овде има леп безистан, који је оловом покривен; има више улица покривених даскама и више лепих тргова у вароши и изван вароши, окићених дрвећем и прекрасним брежуљцима и долинама. У Скопљу имају многе џамије. Најлепша је на једном брежуљку са широким тремом напред, који се држи на четири мраморна стуба. Близу ње стоји кула од дрвета, на којој је сахат и звоно одакле се има врло леп поглед на варош. Има и један свод, који изгледа старински, испод кога протиче један поток; мало изван вароши налази се врло величанствен водовод од камена, на неких две стотине сводова с једног брега на други преко долине. То је прекрасна старина, која велики украс чини овој вароши.[2]

О безистану, који горе помиње Едвард Браун (Brown), говори и Лежан, познати француски путник из друге половине овог века. Он вели да је на стубовима и зидовима тога здања могао лепо распознати уписана имена дубровачких трговаца, који су ту имали своје канцеларије.[3]

Год. 1689. спали Скопље аустријска војска. Од близу 12.000 кућа, неких 40 џамија и 8 великих трговачких

---

[1] Starine, XX. 253.

[2] Eduard Browns M. D. Sehr denkwürdige und Sonderbare Raisen, angenommen Anno 1668. и т. д. стр. 123.

[3] Le tour du monde par M. Eduard Chaton 1873., Deuxieme Semestre, Paris, 156.

ханова мало је што преостало.[1] Од тога се Скопље још ни до данас није опоравило, ма да у новије време, од кад пролази кроз њега железнички пут, нагло напредује.

Међу споменицима који се и данас налазе у Скопљу, а који су остали из старог доба, наводи и Јастребов „Куршумли-хан,“ зграду, која је доста добро очувана, на два спрата и са неколико балкона од тесаног камена. То је, вели, остатак од оних старих трговачких домова, у којима су и данас трговачке магазе.[2] За исту зграду наш најстарији путник, Гедеон Јуришић, вели ово: „Овде у Скопију налази се једно велико старо но са свим тврдо и врло лепо зданије у којему много соба има, како на дојњем тако и на горњем спрату. Све су ове собе на ћемер сазидане; здање је ово оловом покривено. У ово здање уносе се трговачки еспапи, од којих се овде и ђумрук узима. Овде приповедају, да је ово зданије Душан саградити дао, које је у оно време за касарну српских војника служило.“[3] Поред Лежана помињу натписе на стубовима овог хана и Енглескиње Макензијева и Ирбијева, које веле, да су „дубровачки и млетачки трговци све до прошлог века походили често ову варош, што се може видети и по именима њиховим, која су уписивали на стубове овог хана.“[4]

На овој страни да поменемо знатна трговачка места: Прилеп, Кратово, Велес, Битољ, Охрид, Авлону и Драч. Свако од њих мање више било је саставни део српске државе.

Прилеп

Прилеп, престоница нашег јунака Краљевића Марка, било је доста знатно трговачко место. У једном сачуваном споменику помиње се „трг прилепски.“[5]

---

[1] Новаковић, с Мораве на Вардар, стр. 54—55.

[2] Јастребов, Гласник, LVII, 51.

[3] Дечанскій Првенац, стр. 112.

[4] Макензијева и Ирбијева, Путовање по слов. земљ. Турске, срп. превод. стр. 103.

[5] Гласник XIII, 376; Даничић, Речник из књиж. стар., II, 428.

Кратово

Кратово је било чувено рударско место. Путник из половине XVI. века и млетачки посланик, Контарин Зено, вели о Кратову, да је чуо да су ту богати рудници сребра и злата, да се у Кратову кују и новци. Приход турске благајне од кратовских рудника износи, вели, на 70.000 дуката. Код Новог Брда споменули смо да Кратово беше богат финансиски извор српске државе за деспота Ђурђа Бранковића, и да је деспот, по Апендини-у и другим писцима од рудника у Новом Брду, *Кратову* и Јањеву добијао на 200.000 дуката годишњег прихода.

Охрид

Ова стара и знатна варош лежала је на чувеном римском друму „Via Egnatia“ и звала се пре досељења Словена „*Lychnidus*“.

Ова се варош помиње још за време македонског краља Филипа. Год. 168. освојили су је Римљани и тек 852. год. долази у словенске руке, кад га освоји од Византије бугарски кнез Борис Михаило. При крају X. века учини га својом престоницом маћедонски цар Самуило.[1] Год. 1230. узе га од Грка бугарски цар Јован Асен, али га у брзо Грци опет поврате у чијој власти остаде ова варош све до Душана, који је освоји 1232. год. За Душанове владе у Охриду је управљао севастократор Бранко Младеновић.[2] По смрти Урошевој Охрид је припао Марковој држави, у чије име управљаше у њему жупан *Гроиа*, који је под својим именом и новце ковао.[3]

Да је Охрид био и знатно трговачко место, казује нам арапски географ Едризи, по коме је Охрид „знаменит град својим грађевинама и *својом трговином.*“[4]

(Свршиће се)

[1] Љ. Ковачевић, »Браство«, I., 140
[2] Ibidem.
[3] Ibid.
[4] П. Матковић, Rad, XLII., 112.

Проводећи ђачке одморе у свом родном месту, у Врању, и сâм сам тражио прилике, да чешће изиђем у пределе наше под Турцима. И, међу осталим важним појавима у пределима између Струме и Вардара, који су на се пажњу моју привлачили, јесу и три манастира, тројице од првоиспосника српских.

У редовима, који следују, описаћу само историју св. Прохора Пчињскога и његова манастира.

Радећи овај посао за време свога службовања у Битољу, био сам сваке библиотеке лишен, те може бити, да ни ови редови о светом Прохору и његову манастиру неће бити потпуни.

маја 1899.
у Битољу.

Д-р Јован Хаџи-Васиљевић

I

Колико је о Прохору Пчињском и његовом манастиру писано

Према научној литератури о многим другим важним манастирима у српским земљама, изгледа, као да овај манастир и његов патрон имају угледну литературу о себи. Тако се, и може и не, држати о литератури о Прохору Пчињском, али о литератури о манастиру нѐ, јер се сви описи овога манастира, како у домаћој, тако и у страној литератури, удаљују од фактичкога стања његова — од прошлости и садашњости његове.

Први и већи опис овога манастира и његова патрона донео је *J. G. Hahn* у своме путопису: „Reise von Belgrad nach Salonik." — Wien 1861. Zweite von der Kaiserl. Akademie der Wissenschaften genehmigte Auflage. Wien 1868. S. 87—90. XII. Sweti Prochor.

Ми се овога пута служимо другим издањем овога путописа.

Као што се сваким даном све јаче види, *Hahn*-ов путопис нема ни из далека ону вредност за савремену науку, колико му се у прво време даваше. А за овај манастир и његова патрона, специјално, нема ни потребне тачности.

По *Hahn*-овом путопису писао је *Ст. Новаковић* у „Гласнику Српскога Ученог Друштва" књ. XXII. страна 237—238, опет мало о Прохору Пчињском и о манастиру његовом.

А. С. Јовановић је објавио 1881. год. опис манастира и његове околине у „Гласнику Срп. Ученог Друштва" књ. XLIX. стр. 318—345, под насловом „*Пчиња.*" Ово је, до сада, најопширнији опис манастира. Али је и

он и непотпун и нетачан. У свему и није могао бити тачан, јер се *А. С. Јовановић* бавио у манастиру само два-три часа.

Ефремъ Карановъ у „Сборнику за народни умотворения наука и книжнина“ кн. IV. (Материали по Етнографията на нѣкои мѣстости въ сѣверна Македония...“). И по одбитку шовинисма, који се на перу и овога бугарскога књижевника види, белешке су његове нетачне.

Ст. Новаковић у своме делу: „Први основи словенске књижевности међу Балканским Словенима“ у Београду. 1893. год., у чланку V стр. 154—181, третирао је доста и о Прохору Пчињском.

Ст. Новаковић је и у XXIX „Споменику Српске Краљевске Академије“ под насловом: „Пшињски поменик“ стр. 1—20, третирао о св. Прохору и о манастиру.

— — — — — — — — — — — — — — — — —

У редовима који следују скренуће се, по могућству, пажња на главне ствари, које су у горепоменутим делима или нетачно или непотпуно представљене, и стараће се, да се све досадање празнине попуне и све нетачности исправе.

II

Свети Прохор и његова житија

У животу Балканских Словена десети се век истиче као важна обртна тачка времена и приликâ, у којима се вера хришћанска поче и у Балканских Словена јаче утврђивати. У једнога дела њиховога, у Бугара, који већ живљаху државним животом, беше и дотле људи, који књигом (преводећи их са туђих језика) утврђиваху хришћанску веру, али у X веку се почеше истицати људи из народа у оба племена словенска, који се дадоше, да примером, да својим животом и делима установите хришћанство у своме народу. То беху познати први испосници нашега народа, први аскети народни, који „**постомь и молитвами изноурлающе пльть свою, исходеще оть мира чрьньчьствовати себѣ вьдавьше, вь горахь и поустынѣхь живоуще, вь молитвахь и сльзахь моле-**

це,"[1] пресађиваху хришћанство у све струке народнога живота. Њих је било више него што их ми данас знамо, али се и од оних, за које данас знамо, нарочито четворица истичу: Јован Рилски, Прохор Пчињски, Јоаким Сарандапорски и Гаврило Лесновски. Ово су: *„часна четворица, богоизбрано друштво, трудољубиви радници Христови, који изиђоше да ралом вере бразду обраде и да семе духовно засеју, еда би стоструки клас нашли и Христу принели род врлина."*[2]

На домашају оба племена, и Срба и Бугара, они су подједнако поштовани још од прве појаве своје, и свачијем је спомену од њих намењен по један манастир, четири манастира, који као што мисли *К. Ј. Јиречек*[3] „in den Zeiten der Freiheit als Brennpuncte der Aufklärung in den Zeiten türkischer Gewaltherschaft als Zufluchtstätten der Literatur und slavischen Geistes bewährten," (који беху у слободним временима жижа просвете а у временима турскога господарства уточишта литературе и чувари духа словенскога).

Време и околности, у којима ови светитељи живеше и радише, нису нам ни из далека довољно познати. О Јовану Рилском и Јоакиму Сарандапорском имамо, доиста, добро очуваних писаних легенада, али пошто су и оне продукат XIV и XV века,[4] и још при том основане на народном казивању оних времена, то ни оне не илуструју јаче него тек у контурама време ових светитеља.

О Прохору Пчињском немамо сада ни такве писане легенде. Неки мисле[5] да је била па пропала. Али с обзиром на прилике и многобројне појаве овога рода у српскога народа за Средњих векова; с обзиром на материјал овога рода, који је тадањи српски књижевни свет имао да сачува од заборава; а још више с обзиром на оскудну

[1] Легенда о Јоакиму Сарандапорском (Гласник Уч. Друштва књ. XXII, 244).

[2] Легенда о Јоакиму Сарандапорском (Ст. Новаковића, »Први основи словенске књижевности...« 166).

[3] Geschichte der Bulgaren. Prag. 1876. S. 174.

[4] *Ст. Новаковић* („Први основи словенске књижевности међу Балканским Словенима"... стр. 165 и 176); *Jireček C. J.* „Geschichte der Bulgaren".

[5] II *Ст. Новаковић* (»Први основи словенске књижевности међу Балканским Словенима...«).

садржину писане легенде, коју сада у *неколико* рукописа имамо; с обзиром на све то, са више се поузданости може узети, да Прохор Пчињски није ни добио у своје време писане легенде, већ да је ова легенда, коју сада имамо, продукат наших калуђера из прошлога или из почетка овога века, који су је писали по народном казивању. Калуђер *Дионисије*, који је живео у Пчињском манастиру око половине овога века, и бавио се преписивањем старих књига, каже за службу и правило: „*Преподобномоу оца Прохора*“ да су били на „зецки кожени књига,“ а за легенду Прохорову не каже ништа. А доцније ћемо видети, да се зна, да је легенду Прохора Пчињскога, која се сада находи, писао *Мартирије Хилендарац* крајем прошлога или почетком овога века. Јер ма какав углед из XIV или XV века одликовао би се у сваком погледу од ових нових састава легенде!

Да Прохор Пчињски није добио писане легенде ни у XIV и XV веку, уверавају нас, осем поменутих разлога, још и ове околности: а) што нема писане легенде ни о *Гаврилу Лесновском*, б) да је било легенде о Прохору Пчињском, не би се писац легенде о *Јоакиму Сарандапорском* (у XIV и XV веку) онолико са Прохором забавио[6] и најзад в) као што напоменусмо, што је тадањи српски књижевни свет имао много материјала овога рода, много светитељских биографија састављати и памтити. И да нису Прохора Пчињскога пристигли тада нови светитељи народни, као што су: св. Симеун, св. Сава и други, чије функције беху, како у световном тако и у духовном погледу, врло велике, он би добио и своје легенде и био би много више слављен но што је. Ну и поред свега тога он је доста поштован и запамћен. То се види и по томе, што је кроз сва времена бркан са Јованом Рилским, који је у бугарскога народа један од највећих светитеља[7] и што га народ узима за брата св. Краљу Дечанском. Јовану Рилском, или, по другој верзији за брата горње двојице и Гаврила Лесновског, или,

---

[6] Легенда о Јоакиму Сарандапорском (Гласник Срп. Ученог Друштва књ. XXII).

[7] О Јов. Рилском види поред осталога и *Јиречкову* „Das Fürstenthum Bulgarien“... S. 490—503.

по трећој версији за брата *св. Краљу Дечанском, Гаврилу Лесновском и Јоакиму Сарандапорском.*[8] С тога је св. Прохор Пчињски кроз сва времена стављан, и по свима српским црквама, на угледно место међу народним светитељима,[9] а у пределима између Струме и Вардара, он је, после св. Симеуна и св. Саве, највећи народни светитељ.[10]

Њему се за то и дан дањи приписује велика моћ светитељска. У његовом се самостану исцељују болесници од свакакве болести, а нарочито од лудила. Из његових моштију и дан дањи точи миро, које лечи од ушобоље и очобоље, због чега му долазе у самостан све вере и све народности које за њега знају.

Свему томе је узрок и самостан његов са својим врло важним географским и топографским положајем. За то су се и слила оба имена, и патрона и самостана, у једно име — *Св. Отац.* Тако народ зове Св. Прохора и његов самостан, онако и исто као што у Бугарској зову Јована Рилскога и његов самостан. Ретко се чује пуно име светитељево: *Св. Јован Прохор Пчињски*, као и име самостана његова: *Старац манастир*, већ просто—*Старац.*

*

Сада су на реду легенде или житија о Прохору Пчињском, и, као што смо и досле напоменули, писане легенде има једне, и ње има, за сада, у четири рукописа. Сви су рукописи, мање више истоветни. Мало ниже исписаћемо један мали одломак једнога рукописа, под бројем 2, који смо 1898. године нашли међу остацима библиотеке манастирске, а који се мало, али у битним особинама, разликује од свих осталих, те смо и мишљења, да је он најстарији, ну ипак из последњих година прошлога века.

А од потпуних рукописа најстарији је онај *Мартирија Хилендарца,*[11] који смо ми мало ниже означили бр. 1,

---

[8] Споменик Срп. Краљ. Академије XXIX, стр. 5.

[9] *М. С. Милојевић:* „Путопис дела Праве Србије“ I (стр. 152) II (стр. 154, 172, 207, 232).

[10] *Hahn:* „Reise von Belgrad nach Salonik“ тамо.

[11] Мартирије Хилендарац је био монах у Пчињском манастиру (види запис са зида) по том учитељ у Врању (Годишњица Николе Чупића књ. XV).

и са њега су и она два друга, односно, трећи и четврти рукопис, исписани. То је онај рукопис, о коме смо ми 1894. године јавили Ст. Новаковићу, да је „са свим стари и не зна се од кога.“[12] Онда нисмо знали од кога је, али, од како смо у остацима библиотеке *Николе Ристића*[13] нашли истоветан рукопис легенде о Прохору Пчињском, а како с друге стране знамо, да је Никола Ристић био ученик Мартиријев, мислимо, да је ову легенду саставио, негде концем прошлога, или почетком овога века, исти Мартирије Хилендарац. Ово се потврђује и тиме, што је и Рашко-призренски Митрополит Дионисије дознао, да је једно од два правила Прохору Пчињском, која се налазе у манастиру, писао калуђер Мартирије,[14] и што се на „Мартиријевом“ рукопису налазе записи већ из 1817. године.

Поред Мартиријева рукописа има у манастиру и рукописа *Дионисија Хилендарца,*[15] са насловом: **„мѣсеца ѡктомврїа .ді. денъ, житїе и жизнъ преподобнаго и богоноснаго ѡца нашего Прохора мѵроточиваго** 1851. августа...[16]

То су два рукописа које има и данашњи дан у манастиру, само што се црква служи Дионисијевим, а Мартиријев је рукопис покривала прашина у једној соби, где су набацани одломци старих рукописа манастирских. Митрополит Дионисије јавио је Ст. Новаковићу, да је у манастиру нашао и *„једно житије Св. Прохора.“* Митрополит је видео само оно житије на певници у цркви, Дионисијев рукопис, из којега се чита у цркви, и није ни имао

---

[12] Споменик Српске Крал. Академије XXIX стр. 6.

[13] Годишњица Николе Чупића књ. XV.

[14] Споменик Срп. Крал. Академије књ. XXIX, стр. 6.

[15] О овоме смо Дионисију накнадно сазнали, а види се и по оној белешци на житију, да је већ 1851. године био у манастиру, те ону белешку о њему, коју смо послали Ст. Новаковићу (Споменик Срп. Крал. Академије књ. XXIX, стр. 6.) валла исправити.

[16] На овом рукопису има на корицама и ових бележака: **„Сиа книга манастирска на стаго преподобнаго отца нашего Прохора Пчинскаго пѹстиножителъ“...** Овај је запис из године 1872. Записао га неки учитељ (грчки?) *Димитрије Павловъ.* Даље има како *Миљко Крстић* умољава свештенике и епитропе да се *„житије печата да га познаду и друге наше царштине.“*

времена тражити остале рукописе по прашини.[17] Али их је било.

Тако, данас имамо легенду о Прохору Пчињском у четири рукописа, — два ова, која мало ниже исписујемо, трећи, по коме је штампана **„Слꙋжба преподобномꙋ отцꙋ Прохорꙋ Пчиньскомꙋ Бѣлградѣ. Сербско-княжеская тіпографія** 1879. **лѣто** и поменути рукопис *Дионисија Хилендарца*.

Као што смо већ напоменули, ови се рукописи не разликују много међу собом у садржини. Не разликују се много ни у језику. У томе се разликује, као најмлађи, само Дионисијев рукопис. Дионисије је био родом из Габрова у Бугарској, и он је у свој рукопис унео доста бугаризама. Његова је и она фраза (које има само у његову рукопису): *„родомъ же (Св. Прохор) болгаринъ“* а с којом онолико пледира Ефремъ Карановъ.[18]

Усмене легенде, народно памћење о Прохору Пчињском, на основу којега је писано *житије* његово, не разликује се много од писаних. Једну од усмених легенада и то најоригиналнију, коју смо ми ухватили из уста Пчињанâ, објавио је Ст. Новаковић у „Споменику Срп. Краљ. Академије“ књ. XXIX, стр. 5—6. И *А. С. Јовановић* је[19] изнео једну версију усмене легенде о Прохору Пчињском, али је она по својој садржини *јединствена*, јер се ни по чему, ни по писменим ни по усменим легендама, а већ по историјским фактима никако, не може узети да је Диоген зидао Прохору најпре Старо-Нагоричку цркву, већ да је зидао оне цркве око садањега манастира. Али се прича и верује, доиста, да се ту код Старог Нагоричина Св. Прохор Пчињски испаштао, а и данашњи дан се, поводом тога, указује на пештеру према Старо-Нагоричкој цркви, лево од пута Куманово—Старо-Нагоричино, на плоче и камење у пештери, на којима је

[17] Може бити да не бисмо ни ми дошли до ових других рукописа, да нам нису у томе помогли Сима Игумановић учитељ манастирски, Љубомир Недић и Милосав Малишић, ђаци наше гимнасије у Скопљу, који су тога лета свој школски одмор у овом манастиру проводили, и који су заједно с нама проналазили по собама листове и тресли их од прашине.

[18] Сборникъ за народни умотворенія ... кн. IV.

[19] „Гласник Срп. Уч. Друштва“ књ. XLIX, стр. 322.

светитељ живео, и на разне знакове по њима, за које су везани поједини покрети светитеља у животу. Али, овде се само испаштао, па се својевољно преселио у Козјачке пустиње за то, што је *„осетио да ће скоро у Старо Нагоричино да дођу неки дивљаци...*[20] Тамо је живео у својој испосници, која и дан дањи постоји; у њој се и преставио и у њој га је Диоген нашао, као што се врло добро и у писаним легендама види.

*

А сада да испишемо легенде:

Бр. 1.... м҃ца септемврїи ї҃д денъ памѧтъ пр(е)п(о)добнагѡ и б(о)г(о)носнаго ѿца нашегѡ пѹстиножителѧ Прохора ѿ весї Овчополскиѧ ѿ бл(а)г(о)ч(е)стивиѧ родители воспитани Оца именемъ иѡанъ матер егѡ анна и не имахѹ чада и молишасѧ б(о)гѹ непрестанѡ да їмъ дастъ г(оспо)дъ едно чадѡ, мѹшко или женско, и бѣхѹ родители его бл(а)городни и боѧхѹ сѧ б(о)га и милостиню творѧхѹ и раздавахѹ имениѧ своѧ нищимъ и виде б(о)гъ нишва желаниѧ и їсполни и дарова имъ б(о)гъ чадо мѹшко и возрадовашаса радостию великѹю и крестиша егѡ и нарекоша име емѹ б(о)гомъ дарованое Прохоръ. воистинѹ сей Прохоръ бистъ с(ве)тилникъ мирѹ, воистинѹ постникъ, воистинѹ пророкъ и даръ пророчества, воистинѹ мѹченика на камени лежаща, ки ѧзикъ исповестъ трѹдъ неговъ, земнаго ч(е)л(ове)ка н(е)б(ес)наго ангела. ѹ гора мѹчение зимное терпаше и стѹда и въ лете знои ї солнечное время. И обдари б(о)гъ родители его со симъ с(ве)тимъ ѡтрокомъ. И просиѧ с добродетелию ѧко звезда сиѧющаѧ ѿ востока до западъ и бистъ воистинѹ втори самѹилъ. сей с(ве)ти О(та)цъ Прохоръ Пчински пѹстинижителъ, бистъ бл(а)г(о)датию, и возрастомъ пришедъ и начаша емѹ говорити родители О сочетанию брака и досаждаваша емѹ, О(та)цъ егѡ и мати: сине мои, да тражимо

[20] Ово је народна алузија на инвазију турску, а може бити и на ону Печењега и Кумана, који су далеко пре Турака у оне крајеве продирали, која је у различитим облицима нашла места и у књижевности Балканских Словена свих прошлих векова. Специјално за ове крајеве види „Провиђење Пророка Исаија: ... идеть змеи на овче полѣ...“ („Споменик Срп. Краљ. Академије“ књ. XII, стр. 193—194).

девицꙋ за те, те да бꙋдешъ наследникъ нашего имениꙗ. тогда с(ве)ти смꙋти сꙗ: що чїнїте? тогда поиде ꙋ ц(ер)ковъ б(о)жию помолитисꙗ и молꙗше сꙗ с(ве)ти б(о)гꙋ, да наставитъ егѡ б(о)гъ на путъ спасениꙗ, и егда б(и)ло времꙗ с(ве)тое ев(ан)гелїе читатисꙗ що говори хр(ис)тосъ: иже любитъ ѿца или матеръ паче мене, нѣстъ мене достоїнъ, иже любитъ женꙋ или чада нестъ мене достоинъ, иже хощетъ всꙗти крестъ свои и по ме грꙗдетъ сторицею, приметъ и животъ вѣчни наследитъ. И абие с(ве)ти молꙗшесꙗ б(о)гꙋ и восплакасꙗ дꙋшею да наставитъ его б(о)гъ на пꙋтъ спасениꙗ. Иїшедъ ис ц(е)ркви ꙗтосꙗ пꙋти бегати в горꙋ ꙗкоже еленъ на источникъ такоже и с(ве)ти Прохоръ в пꙋстинꙋю, достиглъ горꙋ вертепъ малъ и тꙋ нашелъ пешеру малꙋ и водꙋ источникъ малъ и тꙋ вселисꙗ с(ве)ти, ꙗкоже ꙋ ц(а)рскиꙗ палатъ, препитание емꙋ бѣ зелие и корение травна, и то ꙗдꙗше единожди в седмицꙋ; и кто може исповѣстъ неговиꙗ трꙋди и слези и подвиги и низꙋ легание, в зимѣ во мразе легание, и в лете знои и пребистъ на томъ месте л2 лете, не виде ч(ь)л(ове)ка, но со звѣри пребиваꙗ. ї по смотренїю б(о)жию седꙗше с(ве)ти предъ (пе)щерою своею и серна прїиде к с(ве)томꙋ, дихаꙗ ꙋтрꙋждена, а с(ве)ти поглаждаꙗ рꙋкою звере, а гла(гола)ша: чадо що ꙋтрꙋждена еси, а Диѡгенъ лѡвецъ бѣше и гонꙗше сего звера и приближисꙗ вертепа и виде сегѡ старца и звери лежаща под ногами егѡ и ꙋплашисꙗ Диѡгенъ и нача бѣжати ї ꙋстидесꙗ ѿ старца и старацъ возва егѡ именемъ: „Диѡгене, не бежи но возвратисꙗ, и азъ есамъ ч(ь)л(ове)къ. Тогда во страхъ приїде Диѡгенъ егда чꙋ старца, име егѡ знающа, тогда со страхъ приїде к ногами егѡ и бл(а)г(осло)вение проса ѿ с(ве)тагѡ Диѡгенъ, и с(ве)ти бл(а)г(осло)ви егѡ, и пр(оре)че емꙋ: Диѡгене реченѡ естъ да идешъ ꙋ Цариград и бꙋдеши ц(а)ръ, но егда взидешъ на престолъ помени и мене старца ѿ дара прореченагѡ тебе. И ѡтиде Диѡгенъ ѿ с(ве)таго, дивисꙗ себе, и заборави старца, глаголавшагѡ к немꙋ и оставъ зверъ проиде по потокъ и виде старацъ егѡ, и ѡстави с(ве)ти вертепъ, поиде внꙋтреною пꙋстинꙋ и скитовающиса, ѡбрете пещерꙋ теснꙋ и тꙋ вселиса с(ве)ти и пророчествова и бл(а)г(о)слови и рече: б(о)гъ да бл(а)г(ос)л(о)витъ мѣсто сие и села населена бꙋдꙋтъ кто исповѣстъ трꙋди и болезни егѡ, и пла-

шилища бесовскїиѧ ѡже претерпе на (томъ) местѣ. Во единъ денъ молѧшесѧ с(ве)ти б(о)гꙋ в пещерꙋ свою и се диѧволи нападоша на пещерꙋ и прешахꙋ на него, имже знамение крестне сотвори невидими биша и помоле паки даволъ преѡбра(зи)сѧ во зверѧ именемъ л(ь)ва и вниде к немꙋ и с(ве)ти смꙋтисѧ и абие предста анг(е)лъ с(ве)томꙋ ꙋ пещерꙋ и дѧволъ бистъ невидимъ и с(ве)ти виде анг(е)ла и бл(а)г(о)дари б(о)га пославшаго анг(е)ла своегѡ и помоцъ с(ве)томꙋ. И паки с(ве)тиы ѧвисѧ Диѡгенꙋ и рече емꙋ: да идешъ в Цариградъ и бꙋдеши царъ и не забораѵи и мене. И тои часъ Диѡгенъ поиде ꙋ Цариградъ и егда приuде при Царыградь тꙋ видѣ множество народа собраннаго, поставити царѧ, и Диѡгенъ скрисѧ на едно мѣстѣ... и ста патриархъ на високомъ местѣ и с(ве)ти Прохоръ ѿкри патриархꙋ во сне за Диѡгена да хоцетъ бити тои ц(а)ръ; и патриархъ взиска егѡ и неѡбрете, и вргше жребие на Диѡгена; и рекоша людие: не хощемъ да бидетъ тои ц(а)ръ ї торицею и третицею вергше и паде на Диѡгена и бистъ тако, и поставиша егѡ на престолъ ц(а)р(с)ки и егда бистъ ц(а)ръ совлекъ ризи своѧ, положи ꙋ внꙋтреню ѡдаю и забрави Диѡгенъ с(ве)тагѡ и бивъ с(ве)ти на томъ месте л̃ лета и виде с(ве)ти д(ꙋ)хомъ с(ве)тимъ преставление свое и прекрестисѧ и виде светиї анг(е)ли пришедшиѧ в пещерꙋ и помолисѧ с(ве)ти доволѡ за миръ и за ц(а)ри православниѧ и престависѧ мца ѡктомвра 14. денъ, и лежаше тѣло егѡ на землю нерꙋшимо и ѧвисѧ с(ве)ти Диѡгенꙋ и рече ц(а)рꙋ: забилъ еси ѡдежди твоѧ и мене старца и абие воспомѧнꙋ Диѡгенꙋ с(ве)тагѡ старца пророчество реченагѡ, вседе на колесницꙋ свою с патриархомъ и со множествомъ свои взискати с(ве)тагѡ старца на месте где егѡ виде егда гонѧше звера, и неѡбрете егѡ на томъ мѣсте и ꙋдивисѧ ц(а)ръ где взискати с(ве)тагѡ старца и созда храмъ прекрасан во имѧ егѡ и хотаще возвратитисѧ во Цариградъ и с(ве)ти ѧвисѧ емꙋ нощию: ц(а)рю Диѡгенѣ взищеши мене внꙋтреною пꙋстиню и ѡбрѧщеши, и поиде ц(а)ръ со слꙋги своими взискати с(ве)тагѡ и прїде на местѡ идеже хоцетъ ѡбрести егѡ и постави стражие посмотрению б(о)жию, а еден старецъ виде орла бела дилете ꙋ пещерꙋ и ѡнїи старацъ що видѣ орла, тꙋ созда ц(е)рковъ и поиде ц(а)ръ на томъ месте в пещерꙋ и ѡбрете с(ве)тагѡ

в пещерꙋ нетлене мощеи и припаде ц(а)ръ и патриархъ к мощемъ с(ве)тагѡ и поклонишасѧ емꙋ; и взѧ ц(а)ръ и патриархъ мощи с(ве)тагѡ на рамена и снесоша егѡ на реце Пчїне и тꙋ сотвори ц(а)ръ ковчегъ и ꙋкраси златомъ ї ꙋмисли ц(а)ръ внести егѡ во свои манастиръ создани ѿ него во имѧ егѡ, и ковчегъ с мощмї недвижимъ б(и)стъ и паки во снѣ ѧвисѧ ц(а)рꙋ нештнесеши ме ѿ сꙋдꙋ. И на ꙋтре воставъ ц(а)ръ и созда тꙋ ѡбителъ прекраснꙋ во имѧ с(ве)тагѡ Прохора, ѡс(ве)ти егѡ и положи ц(а)ръ с(ве)тагѡ мощеи с ковчегомъ в церковъ, и положи егѡ в десней страни ѡлтара идеже и малиѧ церковъ естъ. И абие истече мирѡ ѿ с(ве)тагѡ и наполниша всѧ сосꙋди ц(е)рковниѧ исцеление подастъ: слепимъ прозрение, хромимъ хождение, недꙋжним здравие. Тогаи ц(а)ръ возрадовасѧ радостию неизреченою и абие постави ц(а)ръ Дишгенъ игꙋмена, и їкономи, и еромонаси, и монаси; и постави ц(а)ръ метохи на препитание доволно. И поиде ꙋ Цариградъ со бл(а)годарениемъ, що се сподоби дара таковаго. И тако да сподобимсѧ и ми исцеление дꙋши спасение и телесное здравие амїнъ. ѡ дивное чꙋдо и до днесъ источаетъ мирѡ ѿ гробнице с(ве)таго и ісцѣление подастъ всемъ приходящимъ верою на поклонение ко светей гробнице егѡ. Б(о)гꙋ нашемꙋ слава во веки аминъ.

— — — — — — — — — — — — — — — — —

Бр. 2.

...... Дішгенъ изиде на ловъ. И поидоше по единъ еленъ и прїидоше ко с(ве)томꙋ. С(ве)ти Прохоръ приведе Дішгена ко икони с(ве)таго Георгію. С(ве)ти Іѡанъ наоучи Дішгена како хощетъ быти ц(а)ръ оу Ц(а)рыградъ. Приїде (Дішгенъ) и поставише Дїшгена ц(а)ра оу Ц(а)риградъ и бл(а)гослови егѡ патриархъ. Ц(а)ръ Дішгенъ изиде изъ Ц(а)риградъ... Ц(а)ръ Дішгенъ прїиде в' ѡбластъ жеглиговскій... жи (туде) с(ве)таго Х. лѣтъ и создавъ монастиръ с(ве)таго побѣдоносца Геѡргіа, ꙗкоже емꙋ бл(а)говѣсти с(ве)ти Прохоръ. Ц(а)ръ Дішгенъ посла ч(е)ловѣци на взисканіе с(ве)таго. И ѡбрѣтоше пр(е)п(одо)бнагѡ оца Прохора в пещерꙋ тꙋю быстъ—л—лѣта. Дішгенъ приде к пещерꙋ, поклонися ѡбртеніе мощы с(ве)тагѡ почести егѡ многѡ оусердно. Паки воздвиже егѡ ц(а)ръ на москꙋ и помисли в' свои принестъ егѡ в' с(ве)тій ц(а)ры-

градъ не хощетъ тѣмъ їти завистивъ нощь ц(а)ръ в'злеже; с(ве)ти їависа емѕ в'сне не ѿносити мѧ в' Ц(а)риградъ но възв(р)атив егѡ ѿ Почивало[21] на рѣце Ішине и сотворы ц(е)рковъ с(ве)таго лѕкѕ малѕ; дрѕгѕ же векѕ (већу) и с пиргомъ во имѧ с(ве)таго ѡца Прохора. И приде предъ Ц(а)рыградъ и властители Ц(а)риградски оусердно поклонишасѧ емѕ. Діѡгенъ прїде в' свой градъ со многое честъ... аминъ.

— — — — — — — — — — — — — — — — —

III

Пчињски манастир Светога Оца Прохора

Јужноисточно од Врања а северноисточно од Куманова, без мало на међи старе Врањске, сада Прешевске и Паланачке казе, уздиже се горостасна планина Козјак.[22]

---

[21] Почивало се зове и данас једно место на десној обали Пчиње а на путу из Манастира Пчињскога у Куманово — при ушћу реке Сераве у Пчињу.

[22] Често се с оне стране Пчиње чује и *Којзак* или *Којзјак*. Висок је по аустр. генералштабној карти 1352. м. Најстарији помен о њему познат је до сада из године 1019. — Међу епископијама, које је Василије Бугароубијца (976—1025), 1019. године затекао, а које је 1272. год. Михаило VIII Палеолог (1261—1282) Охридској Архијепископији дао, спомиње се и *Κοςιακ(ον)* (*Е. Голубинскій* „Краткій очеркъ исторіи православныхъ церквей.... 259). А помен онај, који наводи *А. С. Јовановић* („Гл. Срп. Уч. Друштва“ кн. XLIX, стр. 339) не односи се на Козјак. То је, као што се у дотичној хрисовуљи, „Гласник Срп. Уч. Друштва“ кн. XXIV стр. 243—244.) врло јасно види, Кожље, и дан дањи село на реци Пчињи у Скопљанској нахији. (Кожље је по административној подели данас у Скопљанској кази, али је на међи Скопљанске и Велеске казе. На десној обали је реке Пчиње, на једном каменитом брегу. Село је српско. Има 60 кућа. Далеко је од Велеса $3^1/_2$ часа. — Око села има доста старих остатака).

Нећемо рећи да је по овом Јовановићевом мишљењу, али је и *Ст. Новаковић* („Законик Стефана Душана цара српског“...... стр. XXIV) узео, да је црква Св. Николе, која се у поменутој хрисовуљи помиње под Кожљем на реци Пчињи, да је у Пчињи (пределу). У поменутој се хрисовуљи, осем једнога имена Кожље, које, као што рекосмо, и дан дањи постоји, спомињу још и села: Блаце (Скопљ.) и Ратилце (Велеска каза) и *Вардар—Велика* те је тим јасније, да је то Кожле данашње Кожље у Скопљанској кази.

Овамо не убројавамо спомене о Козјаку у доцнијој како политичкој тако ни у литерарној књижевности.

Из Врања шумовит а из Куманова стеновит, Козјак се грана на поменутој тромеђи и својим огранцима захвата све три казе.

На подножју Градишта, једнога од огранака Козјакових, баш испод највећега врха његова; у горњему току реке Пчиње, на самој њеној левој обали, лежи један од највећих, један од најзнаменитијих и један од најважнијих манастира српских у северном делу предела између Струме и Вардара, манастир, после манастира Грачанице први и најважнији и у свима српским земљама.[23] — То је храм Светога Преподобнога Оца и пустиножитеља Прохора Пчињскога,[24] — храм једнога од оне четворице, који су у овоме крају живели, радили и преставили се.

Без мало подједнако удаљен и од Криве Паланке и Кратова; и од Куманова, Гњилана и Врања, отимљу се очи свих ових градова на китњасте врхове Козјака, и у мислима се спуштају на подножје Градишта, на обалу Пчињину — у манастир Св. Оца Прохора.

То је манастир, који се доиста не поноси ни „Дечанском висотом", ни „Рилском красотом", јер не оставише „лютаѧ времена," али манастир, који у себи сакрива остатке најмлађега од оне „тројице браће" и мироточивога оца Прохора.

Најближи граду Врању, припадао је све до ослобођења Врања (19. Јануара 1878. год.) Врању, а од тада

---

[23] Оволику важност овога манастира опазио је и *Hahn* „Reise von Belgrad nach Salonik" S. 87 — „.... welches (das Kloster von Sveti Prochor) nach dem Kloster Gratschanitza bei Prischtina das bedeutendste von ganz Dardanien sei...." (који је [ман. св. Оца] после манастира Грачанице код Приштине најзначајнији у целој Дарданији).

[24] У књижевности прошлих векова јавља се и као *Пчиња* и као *Пшиња*. Међу тим народ зове и реку и предео Пчињом.

Браун (Споменик Српске Краљевске Академије IX. стр. 39) год. 1669. пише је Psinia; *Ami Boué* („Receueil d'Itinéraires dans la Turquie d'Europe" I, 344) пише је Psinja; *Hahn* („Reise von Belgrad nach Salonik" S. 87, 88) пише је Ptschinja.

И Руси је зову и пишу Пшиња. Занимљиво је видети како учени Рус *Т. Флорински* („Памятники законодателной дѣятелности Душана, стр. 309) разлаже како се река Пчиња *састаје са Брегалницом* и по том пада у Вардар!!

— —

Прешеву.[25] А и сада, на домашају границе Краљевине Србије,[26] највећа је пажња опет својих Врањанаца.

IV

Путови манастирски

У манастир иду неколико градова по неколиким путовима, али се сви ти путови стичу у два пута, у Врањски и Кумановски пут.

а) *Врањски пут* је ишао, до ослобођења Врања, од Врања на села: Ратаје, Коњско, Кршевицу, Клиновац, Св. Петку, Клепиће, преко Старачкога брда на Пчињу, и улазио у манастир.

То није био само манастирски пут. — Готово до 1870. г., док се није комуникација у овим пределима променила, овај је пут водио и све трговце, који су из Врања хтели у Овчепољске и Сереске пределе и био је врло познат и жив пут.[27]

Сада пут води из Врања на Давидовце или Рајпстовце и поред Жбевца на Кршевицу. Ту се састаје са старим путем Врање — манастир и иде у манастир.

---

[25] Прешево је, по ослобођењу Врања, постало центром онога дела Врањске нахије, који је и даље остао под Турцима.

[26] Од Св. Илије (на Русцу) до манастира има само 2 часа.

[27] Овај је пут, по путописима двојице хаџија овога века, ударао од Врања на манастир и од манастира на села: *Пељинце, Војник, Клечовце, Кутлибег, Овче Поље, Орал* (све у Кумановској нахији). За тим на *Штип*, па на *Тресканац* (турски Иљантепе), *Липјане, Белу чешму;* на село *Костурин* и на *Фурку*. (Овде има много ханова. Броје их на тридесет). Одатле на *Дојран*, на село *Богданце*, на *Стојаково*, на *Кромидово*, на *Кондирце* (Аџи Дамаћови чифлуци) на *Галик*, на *Араплију* — у Солун.

Види: „Ami Boué-a“ „Die europäische Türkei von.... II, стр. 34, — пут Штип — Солун.

Осем овога пута има још један, мимо манастир, којим је прошао и *Јеротије Рачанин* (види „Гласн. Срп. Уч. Друштва“ књ. XXXII, 298), а којим се и данас чешће пролази. Тај се пут одвајао од данашњега манастирскога пута баш иза Клепића и ударао уз реку *Спанчевску* (село Спанчевац), остављајући село *Куштицу* (то је *Кошуне* Јеротија Рачанина) на десној, а село Старац на левој страни, те излазио на Старачку кулу и на Старачку стару цркву. Одатле се спушта низ *Белутак* у село *Пељинце* и одатле даље низ Пчињу.

б) *Кумановски пут* иде преко Кумановске Къшле на село Никуљане и Челопек и силази на Пчињу те мимо село Пељинце у манастир. Или удара на Ново и Старо Нагоричино или на села: Четирце, Никуљане и Алгуњу (овај би пут био најбољи да није зулум од Арнаута).

в) *Кратовски пут* удара Кумановским путем (из Кратова) низ Криву реку до села Клечовца. Од Клечовца удара на села: Војник и Стрезовце и све уз Пчињу, мимо село Пељинце, у манастир.

г) *Кривопаланачки пут* удара Кумановским путем (из Паланке) све до села Страцина. Од Страцина скреће са насипа и удара на села: Орӑ, Канарево, Јовановце, и одатле уз Пчињу, мимо село Пељинце у манастир.

д) *Штипски пут* иде Кумановским путем (из Штипа) преко Овчега Поља до Пчиње. Одатле обрће уз Пчињу на село Клечовце и од села Клечовца на село Војник и даље Кратовским путем у манастир.

ђ) *Велески пут* иде или Штипским путем преко Овчега Поља или Велешани иду преко Куманова, Кумановским путем.

е) Из Скопља се иде преко Куманова, Кумановским путем. Од како је железничка пруга Скопље — Врање сграђена, иде се често на Жбевац и одатле Врањским путем у манастир.

ж) *Гњилански пут* иде Врањским путем на Кончуљ, Бујановце и на Жбевац, и одатле, опет Врањским путем у манастир.

Ово су главни путови манастирски који се с јесени 17., 18. и 19. октобра оспу походницима у манастир, а споредних путова, за локалну потребу, као манастир-Прешево, манастир-Власина и тако даље има неколико.

V

Опис манастира и цркве, и манастирских старина

Пошто се, идући Врањским путем, пређе долина Кршевичке реке,[28] у којој су села Кршевица, Клиновац

[28] Долина ове реке је питома и обрађена. Богата је и важна у сваком погледу. У њој народ још и данас указује на многе старине из времена својега државнога живота. Тако, народ прича, да

и Св. Петка, почиње се пети уз брдо Старац. По брду Старцу води колски пут до у сâм манастир, а са брда је величанствени хоризонат, у коме се око посматраочево зауставља чак на Осоговским планинама, на врховима Шар-планине и његовим огранцима, и лута по питомој Моравичкој и Пчињској долини.

После пењања уз Старац, пут се вијуга по билу његову, и пошто се почне силазити у долину Пчињину, угледа се под Градиштем самостан св. Прохора. Сишав на реку Пчињу, ваља је прећи преко моста и ући у манастир.

На путу овоме, од Врања до манастира, ваља пет часова. То је велики и леп, и, као што већ напоменусмо, у овоме крају и најважнији манастир.

*

Прешав реку Пчињу и Ваду улази се у манастир на Врањску капију. — То је стари портикус, остатак првобитне зграде манастирске, који јасно илуструје некадању лепоту и величину зграда̂ манастирских.

На јужној страни, лежи Кумановска капија.

Лево од Врањске капије простиру се тако зване „Старе Зграђе“ или „Поп-Нешине зграђе.“ Ове су зграде подигнуте 1832. године за игумановања *Попа Неше*. Подигнуте су на место две старе собице у којима су живели калуђери чувари манастира у „лута̂ времена.“ Те се две собице и данас одликују од осталих. И оне су остаци првобитних манастирских станова, који су свакако у времена поробоћивања манастира изгорели.

Зграде су ове подигнуте народном милостињом, а по допуштењу врањскога *Усејин-паше*. У њима има свега шест соба за становање и још неких одељења.

Десно од Врањске капије простиру се „Нове Зграђе“ или „Врањске зграђе.“ То је велика и лепа, двокатна и трокатна зграда. Зидана је од 1854—1862. године, опет милостињом народном. Зидана је за време туторовања

је стару цркву у селу Кршевици градила *Царица Мара* (Срдита Мара, Марица). Изнад Кршевице, на десној страни од пута (идући манастиру), постоје и данас остаци тврђаве *Костадинове*. (Мисли се на сваки начин на Константина Дејановића). *Јеротије Рачанин* („Гласник Срп. Уч. Друштва“ књ. XXXI, стр. 298) хвали се изобиљем свачега у Светој Петци.

Хаџи Михаила Погачаревића, бив. трговца из Врања, и игумановања *Попа Анте Поп-Марковића* из села Старца. За то и носи натпис на једној, с — леве стране, високо, узиданој плочи:

„Сиѧ бина обнови сѧ за време архиепископа[29] паисіѧ; игуменъ попъ Анто от Старацъ. въ лѣто ІѠНЗ. Тутор Хаџи Мијајла Хаџи Риста.“

Други је запис на овој згради на Кумановској капији. И он се односи на грађење ове зграде и гласи:

„Помощію Божію направи сѧ.... зданіе во времѧ архиепископа Ј(оакима) въ Скопѣ, во вранѣ же епископа (Пајсија); игумен же беше попъ (Анто) съ сина своего Димитриѧ родомъ отъ Старацъ попъ Павѕновикъ обще народнимъ милостинѧмъ 1864. Записа азъ Данаилъ.[30]

Ова зграда има свега 53 собе за становање и још неколико манастиру потребних одељења.[31]

Према овој згради, иза цркве, подиже садања манастирска управа нову зграду са шест соба, а на левој страни од Врањске капије, у продужењу „Старих Зграђа,“ подигнута је 1891. године трудом „Попа Јефтимиѧ Попа Марковића из Старца и епитропа Младена Илића из Дре-

---

[29] Овде је случајна погрешка у запису. Те је године био архиепископом Јаћим, а Пајсије је био још епископ. Пајсије је постао архиепископ скопске епархије тек 1868. године.

[30] Ова, нами реконструисана, попуњена имена митрополита *Јаћима*, епископа *Пајсија* и игумана *Анте*, искрзана су на натпису у времену кад и у овом манастиру загосподари она дивља бујица што се у Врању зваше бугарском пропагандом. Бугарски агенти и неколико њихових вајних присталица у Врању, не могаху имена патријархиста ни на овом натпису гледати и трпети!

[31] Има много соба и читавих одељења у овој згради, која су прављена о трошку само појединих еснафа или богатих трговачких кућа. Тако осем одељења за архијепископа, има соба за еснафе: обућарски, терзијски и друге, и има соба породице Погачаревићâ, Добреваца̂ и других. На те собе нема нико други право становања, и оне се могу другоме издати само кад њихов власник није ту. У случају пак, да је која соба издата, а да њен власник дође, испразниће се и уступиће се власнику, ако он не буде драговољно пристао становати у другој соби.

Овакав је обичај по свима нашим манастирима у јужним нашим пределима под Турцима. Тако нпр. у манастиру *Трескавцу* код Прилепа или у манастиру *Зерзи* у Прилепској кази, тачно се зна која је соба чија.

жнице[32] општенародном милостињом...“ опет нова зграда са шест соба.

Према томе овај манастир имаде данас свега 62. собе за становање.[33]

До пре неколико година овај је манастир био готово једини у пределима између Струме и Вардара, у коме је одјекивало свето звоно. Звоно ћемо описати кад описујемо црквене утвари, а звонара је мала, ниска и проста. Подигнута је 1873. године и то трошком манастирским и некога *Пеше Станковића:* — „Во имѧ свѧтаго преподобнога оца саградисѧ сиѧ звонара при игȣменѣ свѧщеника Петра. Трећу част плати от Пељинце Пеша Станковић сас чада. въ лѣто іѡог. м҃ца септемвриѧ к.ꙁ...“

Међу манастирске зграде спада и воденица манастирска. Воденица лежи испод *Кумановске капије.* Има седам витлова који не стоје никада. Оправљена је при игуману *Поп Јевтимију* и носи натпис: „Сиѧ воденица саградисѧ въ сию обитель свѧтаго преподобнога оца прохора пшинскаго попечениемъ и трудомъ јегȣмена свѧщенојереја Јефтимиѧ Поповичъ отъ Старацъ 1890. године.“

Овамо припадају и два моста. Један је на Пчињи а други на Вади. Онај на Пчињи задужбина је *Хаџи Ристе Погачаревића* и носи натпис: „Сыи мостъ за обитель свѧтаго и преподобнаго оца Проҳора, саградисѧ трудомъ и иждивеніемъ Ристе поклоника из Вранѣ. лѣто ҂іѡмі.“[34]

О осталим манастирским зградама, које су удаљене, од манастира, по манастирским добрима, биће спомена у тачци VII а сада да разматрамо цркву манастирску.

* * *

Одмах према улазу на Врањској капији лежи манастирска црква. То није, ни споља ни изнутра, лепа

[32] Ово је село између села Клиновца и Свете Петке а на левој страни пута, идући из Врања у манастир.

[33] А. С. Јовановић „Гласник Српског Ученог Друштва“ књ. XLII спомиње око 200 соба.

[34] Овај је мост пре неколико година порушила велика вода и сада се манастир служи, привремено, дрвеним мостом који је, мало изнад овога моста, подигла манастирска управа.

црква, а величине је осредње,[35] нити је, као што је и до сада примећено, архитектонске лепоте. Као и све старе цркве, зидана је тврдо. Зидана је од простога камена и креча. Нити је олепљена, нити је окречена. Готово на средини крова има кулу (некадању капелу), и са кулом висока је 16 м. Покривена је плочом а местимице и оловом. Дугачка је 22 а широка 16 м.

Споља, на северном зиду, готово при олтару, познаје се једна тугла усправљено узидана са крупним и грубим записом *Сава*.

Изнутра је подељена у осам, а бројећи и кулу, у девет одељења. (Види приложени план).

Сва је живописана по други пут. Први се живопис, местимице, где је лѐп пао, добро познаје, и тај је живопис много лепши од другога, садањега. Кад је поново живописана, не може се ни по датуму тачно одредити, јер не одговара другим околностима, о којима се мора водити рачун, јер на пр. свети Максим је доцније живео но што је црква, по овом запису (ако он не одређује чак 1599. годину = ѕѱ + ϛ + ʒ) и живописана.

Преко три степенице при дну јужнога зида, између два камена стуба, улази се под ха̀ја̂т. То је мали простор, по три метра у дужини и ширини. Окречен је а није живописан. Нема ничега више осем записа походника̂ на зидовима. Овде стоји и пангал са свећама.

Из овога се ха̀ја̂та улази кроз врата на свод (1 до 1·30 м. широка), у *ходник*. Ходник је исте ширине као и ха̀ја̂т а дугачак је 11 метара. Сав је живописан. Ту су живописани апостоли, еванђелисти, живот и дела светога оца Прохора и страдање мученика Мартирија.

Из живота Св. Оца Прохора, живописано је:

а) Диоген лови по Козјаку; срна бежи испред Диогена Светом Оцу у пећини. Диоген угледа Светога Оца. Уплаши се и бежи. Свети Отац га дозива и проричe му, да ће постати царем у Цариграду;

б) Свети Отац учи Диогена како ће постати царем;

[35] А. С. Јовановић (Гласник Срп. Ученог Друштва, кн. 49, стр. 319) држи да је велика колико црква Лазарица у Крушевцу.

в) Диоген постаје царем. Диоген полази из Цариграда и покушава, да подиже храм Светом Оцу у Нагоричину.[36]

На овом истом зиду, испод чудâ Светога Оца, живописани су и стари зографи црквени — из XV(?) века: „Даміанъ Доуговчевикъ отъ Кратово и синови его Георгіе и Теодоръ.“[37]

---

[36] Ова је чудâ прерадио пре 30 година на даскама зограф *Дичо Дебарац*, и тај се иконостас држи данас у правој цркви. *А. С. Јовановић* је добио „чудâ“ и објашњење њихово са овога иконостаса, а не са зида, за то је и третирао, на поменутом месту, она објашњења. *Ст. Новаковић* („Први основи словенске књижевности међу Балканским Словенима,“ стр. 117) мисли, да је овај живопис, нарочито језик, којим су „чудâ“ објашњена, из прошлога века, и то, да је то *онамошњи пределни говор*, то јест Пчињски. Међу тим, из онога што напред поменусмо, јасно се види, да су и ова објашњења на *дебарском пределном говору*, одакле је и *Дичо* родом био.

[37] Не знамо на основу чега изводи *А. С. Јовановић* (Гласник Срп. Учен. Друштва кн. 49. стр. 319), да је трошком некога *Дукића* из Кратова саграђено и живописано одељење, и откуда то, да се Дукић на једанпут зове у натпису *Дуговчевић*, док су Дуговчевићи, отац и два сина, само наимари црквени. Осем тога о Дукићу нема нигде ни писменога ни усменога помена, још, Дуговчићи су живописани у одељењу и на месту где се, по многим нашим црквама у пределима под Турцима, наимари живопишу. Факт је, да је у то време многа наша властела живела у Кратову, која је велику пажњу поклањала црквама и манастирима својим, као што знамо за кнеза Димитрија († 1566) да је оправио манастир св. Гаврила Лесновскога („Гласник Српског Ученог Друштва“ кн. VII, и други) и да је био ктитор чак манастира *Слепче* у Битољској нахији (види „Споменик Српске Краљевске Академије“ IX, 13) и према натпису у цркви, могло би се узети да је ктитор манастирски у то време био само *Марин Попа Радоње из Кратова син* (неће ли ово бити Радоња Кратовац, који се помиње у нашој народној песми „Маргита девојка и Рајко војвода,“ или који његов потомак, и поред свега тога што у запису стоји: *„попа Радоње из Кратова син“?)*. Јер ни оно једино народно предање о кнезу Лазару у том погледу, — да је кнез Лазар цркву ову градио; да је он био ктитор манастирски, и да је чак, при поласку с војском на Косово, у овој цркви војску причестио(!), не налази места у критичкој историји. Народ је до пре 25 година указивао у цркви и записе *Кнеза Лазара и Милоша Обилића*, и то је највише и дало повода и *Hahn*-у („Reise von Belgrad nach Salonik“ S. 88), да тврди, да је кнез Лазар зидао халкидикон у овој цркви! (Види тачку VIII). А и *Ефремъ Карановъ* („Материали по Етнографията...“ „Сборникъ“ кн. IV, стр. 112) чуо је народно предање, да је овај манастир градио кнез Лазар.

Према зографима живописан је Стефан Оурошь (Дечански?) и до његова лика стоји запис Арсеніе Чарноевић патриархь срьбски.

Из овога се ходника иде у *Доњу цркву* (халкидикон), у кивот, у цркву Св. Богородице и на кулу. У халкидикон се иде кроз широк и висок свод. У кивот и у цркву Св. Богородице иде се кроз мала (по 0·70 м. широка) врата, а на кулу се иде по степеницама, сада дрвеним.

Халкидикон је дугачак 8, а широк 4 м. Зидови су завршивани сводовима. На зидовима су живописани по календару *српски светитељи:*

стꙑ сїмеѡнъ срьбскꙑ
стꙑ сава срьбскꙑ
стꙑ кнезь лазарь
стꙑ стефань деспоть
стꙑ ї҆ѡ(ан) деспоть
стꙑ маѯимь деспоть[38]

— — — — — — —

— — — — — — —

Кивот је мало одељење. — 1·80 м. дугачко и толико исто и широко. У њ се иде кроз двоја вратанца, по 0·70 м. широка, да се једваући може. Ту је гроб светога Оца Прохора и точи из једне рупе још и данашњи дан миро. До пре неколико година у кивот се улазило само кроз вратанца из цркве. А сад се иде и из ходника. Кивот је горео 1841. године. Тада је изгорела и рука Светога Оца, која је била у кивоту. О томе има на Старом Завету, рукопису из XV в., који се чува у манастирској библиотеци, записа: „Да се знае кога изгоре манастиръ, кивотъ и рȣка Светомȣ ѡцу. Дрȣга рȣка с(ве)та Мари(ји)на ȣ игуменȣ временȣ попа Нешу 1841. месецъ ѡктомврия денъ 3.“

Кивот је оправљен 1894. године настојавањем игумна *Јевтимија* и епитропа *Младена*. — „Сеи светы кивотъ обнови ся во времена настоятеля Јефтимию Поп Марковића родом от село Старац. Епитропъ Младен ис село Дрежницȣ вечное воспоминаніе на 1894. месецъ

[38] Иконе ове није опазио ни А. С. Јовановић.

априлия 30 дн. Образописец Данилъ изъ Щипско Ново Село."[39]

Кивот смо овај од 1882. на овамо више пута видели. И тада беху у њему као и сада живописани:

Свети Стефан Краљ Дечански,
Свети Гаврил Лесновски,
Свети преподобни Јаћим Осоговски,
Свети Јован Рилски и
Свети Димитрије Мироточац.[40]

Упоредо са улазом из ходника у Кивот леже врата и за цркву Св. Богородице. И ова су врата широка 0·70 м. Црква Св. Богородице је мала, формална црква. Има и престо и жртвеник, али се у њој давно престало служити. Сада служи за исповедницу.

Иза Кивота, на плану означено X-ом, налази се дебео зид, који сакрива мошти Светога Прохора.

Да се вратимо у ходник. И до уласка у халкидикон налазе се степенице, које воде на кулу. Кула је квадратаста облика, дугачка и широка по 4., а висока је 6 м. Кула је била некада капела. И у њој се служило док није на њој, по народном предању, погинуо један калуђер.[41]

Живопис је у кули добро очуван. Међу осталим светитељима живописани су и: Свети Силвестар папа римски, Свети Атанасије Александријски, Свети Е(втимије) Кесаријски, Св. Јован Златоуст..... Кирил Александријски и други.

— — — — — — — — — — — — — — — — — —

[39] И на овом се натпису види језик зографа из Штипскога краја, јер се овако не би на пчињском пределном говору рекло.

[40] Кивот је видео и *Е. Карановъ* („Сборникъ"... књига IV, стр. 312) и нашао је у њему и лик „на некои си Кралъ и фигури отъ 1537. год."

[41] *А. С. Јовановић* („Гласник Уч. Друштва" књ. 49. стр. 330) је забележио, да је калуђер са Козјака убио на кули Турчина, који је пљачкао по њој, међу тим опште је предање, да је Арнаутин из двора убио калуђера на кули. — У времену кад је манастир, услед јакога зулума турскога, кад при концу прошлога века овлада анархија и у овим пределима, спао на једнога калуђера чувара, нападну Арнаути једнога дана на манастир. Калуђер се склони на кулу и затвори се. Кад настаде вече, калуђер запали кандила на кули и почне читати, мислећи да су Арнаути отишли. На кули је био један прозорчић и Арнаутин испали на овај прозорчић и уби калуђера.

Растурајући кулу, овога лета, ради оправке цркве, нађени су записи на оловним плочама од крова кулина, и из зидова кулиних истекло је доста старога новца. Новац ћемо описати међу старинама манастирским, а записи су ови:

„Да се знае када се ȣкачи ђакь атанаско на кȣлȣ та искона шипкȣ“;

„Іеромонах Василіе мӵа марта 1. 1817. искона шипъ ȣ **лютаѧ времѧ**(епа) ѿ тȣрци“;

„Да се знае кога се качи іеромонахъ василіе на кула лѣта 1817 **ιωsι**. и мьсрора (мајстор) Нове Дебарце.[42]

— — — — — — — — — — — — — — — — —

Из халкидикона се улази у паперту кроз врата 1—1·30 м. широка. Паперта је мала и без прозора. Дугачка је 4, а широка 5 м. Зидана је на свод и на њој је кула.[43]

Над вратима паперте (са западне стране) живописан је Јерусалим — „вишнега ерȣсалима....“ Лево и десно од врата, један према другоме живописани су:

сты симеонъ срьбскы
сты сава срьбскы
свети Пахумије и други.

Над вратима, која из паперте у праву цркву воде, познају се трагови некога старога записа, али се никако прочитати не може.

Из паперте у праву цркву воде исто онолико висока врата, као што воде у паперту — 1—$1^1/_2$ м. широка. Права црква је за $1^1/_2$ м. дужа од паперте; широка је колико и паперта, а много је виша од ње. Има свега четири прозора и још врата, која воде у ходник (види план).

Над вратима праве цркве је очуван запис о живописању цркве: „**Изволеніемь ѡца и поспешеніемь сина и сьврьшеніемь сᷭтаго дȣха сиі бжьстьвни храмь стаго и преподобнаго і богоноснаго ѡца прохора пшинскаго**

[42] Нове Дебарац.

[43] Чудновато изгледа кад човек чита у *Е. Каранова* („Сборникъ... кн. IV, стр. 12) да је паперта без крова, док у ствари над њом је *покривена* кула!!

пописа се вь лѣто ҰЧҀЗ. і плати Маринь Ѿ Кратово попа(?) Радоне сінь[14] богь да га прости".....

Истога овог записа има и над вратима која воде из ходника у цркву — до кивота.

Ситним писменима уметнут је између два последња реда на овом запису, а после реченице „бог да га прости:" — „*и родители его.*"

У правој цркви важне су иконе, на десној страни, светих: Мардарија, Евстратија, Георгија, **сты сава срьпьски велики**, св. Авксентија — и тако даље. На левој страни су живописани и Цар Константин и Царица Јелена и сты симеон срьпьски и други.

Испод главнога светњака, где ђакон апостол чита, налази се од тробојнога мрамора (црвен, плав и бео) амвон, упоредо са подом црквеним.

Из праве цркве воде у олтар троја врата. Двоја крајња, уска, по 0·70 м., а сва троја су на дебелом зиду, на старом иконостасу на своду. Олтар је мали, $2^1/_2$ м. дугачак а колико и црква широк. У олтару су важне иконе, све природне величине:

Свети Клименьть ѡхріски,
Свети Кирил Алеѯандриски,
Свети Симеон Столпник,
Свети Їован Велики,
Свети Іован Златоуст,
Свети Василие Велики,
Свети Глигорие Богослов.

— — — — — — — — — — —

На зидовима готово свакога одељења, а нарочито на зидовима у ходнику и халкидикону, налази се много старих и нових записа, имена походника манастирских. Осем записа *Арсенија патријарха* исписаћемо овде неколико ради угледа:

„Писа азъ грешны Михаілъ да се знае ȣчи ȣ манастір 5 године, почо и седо 1804—1810 год. мартъ 30."

[14] *А. С. Јовановић* („Гл. Срп. Учен. Друштва" књ. 49, стр. 319) и *Е. Карановъ* („Сборникъ"... IV, стр. 312) нису забележили овај натпис тачно. *А. С. Јовановић* је и датум погрешно преписао.

Поп нефдалинъ рилецъ 1784.
Знано бити кадъ писа діакъ Стоша 1805.
Макаріе и Исаіе дечанцы 1812. године.
Агапіiа іеромонахъ рилскіи.
Хаџи Софроніа іеромонахъ рилскіи.
Попъ Іеронимъ рилскі 1826.
Азъ попъ Стоянъ ѿ кеостендилъ 1827.
Хаџи Данаілъ, Мардіріе хилендарецъ 1813. **лѣто.**[45]

Од нових записа има још више. Овде ћемо исписати и ради помена и ради угледа само:

„Харитон Микић са супругом Хаџи Катарином 1873. 16. априла.“

* * *

Сада су на реду црквене утвари.

Од црквених утвари падају у очи махом старе утвари.

Готово на средини цркве, над амвоном, виси о неколико ланаца, стари светњак (полиелеј), тежак и масиван, од туча. Овај светњак има осам страна, осам плоча, везаних са осам котурова, у којима је дивно гравиран двоглави орао. На странама (плочама) су такође изведене разноврсне лепе шаре и неке људске особе. Овај се светњак расклапа. У тешким временима су га крили, а ланци су остајали да висе о плафонгу. Поклон је, нема сумње, још основаоца краља Стефана Уроша II. Милутина.[46]

У правој цркви се налазе стари столови за архијереја (некада и за владаоца) и ктиторе, и певнице лепо ишаране седефом.

Има два лепа и велика тешка светњака. Они су из новијега времена.[47] Имају записа:

„*διω χεροσ πετρȣ ιωαννιτι ζωγραφλυ* 1867.“

У паперти се налазе, до врата, два стара масивна, и од црна, груба, камена, светњака.

---

[45] Види о овоме Мартирију „Годишњицу“ Николе Чупића књ. XV.

[46] Овакав полиелеј, само без двоглавих орлова, има и у манастиру *Зерзи* у Прилепској нахији.

[47] *А. С. Јовановић* („Гл. Срп. Уч. Друштва“ књ. 49, стр. 320), нашао је да су ово *стародревни* светњаци.!

Од белога скопљанскога мрамора има леп купел са постољем и поклонцем са натписима:

а) на поклонцу: **„ꙗви се спась благодѣтѣни с(ве)тимь рьствахь (?) іроань є нхъ и ѹсшее вь тьмѣ и сѣни спешее;“**

б) на купелу: **„Просвѣтиль іесть неко пріде и ꙗви свѣть неприкосновеном;“**

в) на постиљону: **„Прими Г(оспод) и м(о)лієніє рака своего Петра вь лѣто ѕцѕв мца се(птемвра) иі днь.“**[48]

Црква се служи, сада, штампаним руско-словенским књигама и србљацима. И међу њима има старих књига — из прошлога и почетка овога века, те има на њима вредних записа. Али о књигама и о записима на њима види тачку IX.

Ка утварима иде и црквено звоно. Звоно је мало и просто. Поклонили су га трговци из Врања — **„Сеи камиан приложи при игѹмена Петра свещтеника наз‥ …..Димитри Иовановић от Вранѧ и Стоша Петровић** 1872. године.“

Стара, тешка, више од два килограма, сребрна и дивно израђена кадионица. На *Светоме духу* носи стари запис, али се дугом употребом толико истро да се не може ништа прочитати.

Стара, опет од сребра, тепсија, за нафору. Тешка је од прилике један килограм и на периферном обручу дивно је гравиран запис:

„Гора небеси подоблаше се пріемлющи свѣтилника пѹстинаго ѿца прохора ꙗко мило стоинице (?) старостію очею ты же прѣподобни ѿче прохоре на гора стымь духомь пролкстае вѣтвие горы козіачеськые ти же. Сію тепсію приложи Марко Грозденовь стомѹ ѿцѹ прохорѹ пшинскомѹ.“

Тепсија је ова из прошлога века, а кадионица је много старија. У тешким временима скривене су биле у земљу. Нашао их је пре 60 година поп Неша. То је било, по причању, после једне јаке кише. Ископала их вода. Нашао их је изнад манастира, на путу за испосницу.

---

[48] *Е. Карановъ* („Сборникъ...“ кн. IV, 312) мисли да је купел из године 1484, док је из године 1483.

*

Овамо долази и стари новац, који је у овом манастиру нађен. Растурајући кулу истекло је из њених зидова око 100 комада старога српскога новца. Новац је *Кнеза Лазара*, *Константина Дејановића* и *Деспота Стефана*.[49] Осем српскога било је доста и туђега, старога, новца. Од туђега новца нађена су два сребрна комада, *Мехмеда I Челебије*,[50] *Констанција* римскога и других.

Осем тога нађено је доста старих гробница. Копајући нове темеље за цркву, копајући бунар, или после какве јаке кише, наилази се на тугле, плоче и на старе телесне остатке, што сведочи, да је овде одавно интензиван живот био.

VI

Старе цркве овога манастира и историјска места

Данас се указује на многе цркве које се налазе по оближњим селима, а које су припадале овом манастиру. Ово се народно предање од чести и писаним изворима потврђује. Оволики манастир имао је и својих ћелија и скитија.[51]

Тако данас се зна:

а) Црква Св. Богородице, коју смо при опису манастирске цркве описали (види тачку II);

б) У „Старим Зграђама" под „Калуђеричином собом", указује се на цркву Св. Арханђела Михаила;

в) Северно-источно од манастирске цркве, у дворишту црквеном, указује се на цркву Св. Јована;

г) Спроћу манастира, на огранку Рујана у „Големом дрвету,"[52] постоји и данас у рушевинама црква Св. Евангелиста Луке;[53]

---

[49] Новац Константина Дејановића је врло редак. Захваљујући доброти манастирских људи и ђака ја сам добио два комада. Толико их је свега и било и од та два сам уступио, у размену за четири друга стара српска новца, један г. Љуб. Ковачевићу.

[50] Овај је новац кован у Серу 1417. године. Овако је констатовао мој учени професор Љубомир Ковачевић.

[51] Види „Братство" књ. VII, 174–175.

[52] Овако се зове један део Старца и Рујана, који лежи на десној страни Пчиње.

[53] У житију св. Прохора (в. бр. 2) каже се да је Диоген подигао Св. Прохору цркву Св. Луке, на реци Пчињи. То је ова црква.

д) У атару села Пељанца, изнад села, постоји у рушевинама стара црква Св. Николе;[54]

ђ) У атару истога села показује се данас у рушевинама стара манастирска црква, задужбина „Краља Стефана Уроша.“ Храм јој је Св. Ђорђе;[55]

е) У атару села Бурића постоји у рушевинама стара црква Св. Јелене. Ту се сада скупља народ о Видовудне и свети масло;

ж) У атару села Спанчевца (бив. манастирски чифлук) постоји стара црква Св. Ђорђа;[56]

з) У атару села Јабланице постоји стара црква Св. Петра;

и) У атару села Свињишта и Мъгленца постоје цркве са скитијама;

За цркву овога манастира се сматра и Шајинска црква, ма да је далеко од манастира четири часа.[57]

— — — — — — — — — — — — — — — — —

Ове су цркве како и народ верује, биле капеле манастирске и манастирски људи, који су послом били удаљени од манастира, молили су се Богу и Св. Прохору по овим црквама.

*

Овамо долази и испосница Св. Оца Прохора. То је једна пећина у долини потока *Дедовице*, на међи манастирскога и Јабланичкога имања. Далеко је од мана-

---

[54] О овој цркви налазимо помена (види тач. IX запис бр. 31) „1698. године били су... бащиници на стаго георгію и сты николае Теодоритъ Василіе начаалникъ....“

[55] Егзархијски су агенти у овој цркви, пре две године, крадом, замрчкали све натписе и иконе свих Срба светитеља!!

[56] Ми мислимо да је ово она црква која се у једном запису (који следује) спомиње.

[57] Народ зове ову цркву још и *Вражјом црквом* и прича да је за то на овој стени сазидана, што нису ђаволи дали да је сазидају доле, у долини реке, у питомини. „*Што мајстори преко дана озидају то ђаволи преко ноћи на стену изнесу.*“ (Познати народни мотив). Црква је, по причању, лепо живописана и до данашњег дана лепо очувана. Храм јој је Успење Св. Богородице. Не служи од како је се неки младожења заједно са коњем стропоштао са стене у реку. — „*Ђаволи га одвукли у амбис.*“

Причају да има око цркве доста плоча са натписима. Вредно је видети и описати.

стира добар час. Походници се са тешком муком завлаче у испосницу и тамо пале свеће. До саме испоснице налази се један велики камен, по коме су ижлебљене рупе за ступање. Сујеверан свет, нарочито жене нероткиње, или оне којима не трају деца, обилазе га ступајући по оним уским и плитким рупама на њему.

*

Народ указује и на многа важна места у близини манастирској, која су у вези са историјом овога манастира.

У овом погледу главну улогу игра Козјак планина. На Козјак се данас указује као на планину која је пуна народних успомена. Осем онога што ћемо из нове историје нашега народа у тачци VIII изнети, на њему се данас показују места знатна „из времена“ Светога Оца Прохора. Тако на Козјаку према Пчињи и манастиру разликују се данас: *Градиште*, *Царица*, *Ограђеница*, *Војводица*, *Делиновица*, *Солинаре*, *Сува Стена* и тако даље.

а) *Градѝште.* То је огранак Козјаков на чијем је подножју манастир. На Градишту се и данас добро познаје траг неке старе тврђавице. Познају се темељи и зидови а ископава се тесано камење, тугле и малтер. Народ прича да је ту била тврђава која је манастир чувала!

б) *Ца́рица.* То је део Козјака који се простире више Градишта. У времену кад је онамо одлазио да тражи Светога Оца, Цар Диоген је ту живео и одмарао се. За то се зове Царица.

в) *Војводица.* Зове се по томе што су ту живеле цареве војводе.

г) *Делиновица* је даље од Царице. Ту су цареве делије седеле.

д) На *Солинару* и *Сувој Стени* се одмарао и сунчао Св. Отац.

Даље указује се на Старцу место, где је Царева пратња опазила белога орла и указују се остаци такође неке тврђаве или кула̂ мотриља̂, које су стајале у вези са оном на Градишту, а које су држале пут преко и низ Пчињу.

Оваквих трагова старих кула̂ и градића̂ имаде доста по Пчињи и уз реку Пчињу.

VII

Манастирско имање

Нема сумње да је и овај, велики и важан, манастир имао и велико имање. О томе се имању данас само у народу прича. У писаним споменицима немамо готово ништа по томе сачуванога. Од писаних споменика друге руке, био би за то важан аргуменат онај запис из XVII века, бр. 31 (види тачку IX), али је велика штета што овај запис престаје баш онде где описује међе манастирскога имања.

Тако исто немамо помена у овом погледу ни о околним селима манастирским, да бисмо могли барем тим путем доћи до приближних међâ манастирског имања.

По народном предању манастирска су својина била сва околна села, као: Пељинце, Спанчевац, Љаник, Свињиште, Сејаце, Јабланица и Црнотинце.[58] У Љанику су чуване трмке (кошнице), у Свињишту је лежала крупна стока манастирска, а у Сејацу су била бачила манастирска.

То је по народном предању, а манастир има данас ово имање:

а) Планину Козјак са свима њеним огранцима, почев од атара села Јабланице[59] па све до атара селâ: Воганца, Мъгленца, Малотина, Жегњана, Враготурца, Пељинца и Пчиње;

б) Чифлук у селу Турковцу (Кумановска нахија) 80 дана ораће земље;

в) Чифлук у селу Пељинцу (Кумановска нахија) 30 дана ораће земље;

г) 12 дућана у Кленићу и 10 дана ораће земље;

д) 6000 чокота винограда у селу Спанчевцу (Прешевска нахија);

ђ) 200 дулума корије у атару села Црнотинца (Прешевска нахија — близу Прешева);[60]

[58] Ово је село далеко од манастира четири часа.

[59] Планинска река Дедовица дели атар Јабланички од манастирскога.

[60] Ово је имање од старине манастирско. Арнаути се и дан дањи боре да га присвоје али не могу.

е) Две воденице на Пчињи са 11 витлова. Једна је 7, а друга 4 витла;

ж) Једна воденица на Дедовици;

з) Једна воденица у селу Тибужду у срезу Пчињском округу Врањском;

и) Забран у атару истога села;

ј) Кућа у Куманову, коју су поклонили манастиру наследници имања Старога Иконома Димитрија, Јован Хаџи-Васиљевић и брат му Петар;

к) Метох у Врању у Погачарској махали, на коме постоје 13 кућа;

л) Метох у селу Буљесовцу у срезу Пчињском, окр. Врањском, са манастиром св. Стевана.[61]

љ) Плац у Бујановцу, који су поклонили наследници Стојанча, Хаџи-Томе и Хаџи-Василија Погачаревића из Врања.

*

Од покретнога иметка, манастир овај има такође доста. Иначе и приход је манастирски доста добар. Осем тога што од својих винограда бере до по 100 товара грожђа на годину, пада му и од народа, као милостиња, прилично, до по 200 товара на годину. Тако исто падне му преко године жита до 50.000 ока, вуна, восак, благота; пада му милостиња у покућству, у стоци и тако даље. Све то скупљају по околним селима и нахијама манастирски људи, тако звани тасиљдари.[62]

---

[61] Ово се имање зове *Длибоки дол*. То је један део атара села Буљесовца. Ово имање отима од манастира неки поп Мита из Буљесовца, за то што тапије од имања гласе на његово име. А то је отуда, што турски судови не издају тапију вакуфима него њиховим настојатељима. Практикује се да се тапија од некога вакуфскога имања даје на име мутевелије манастирског. У оно време, пре Српско-Турских ратова врањски је емљак (катастар), кажу издао тапије на имање горе поменутога манастира на име тадањега игумна манастирског, попа Мите, и он сада отима то имање.

[62] Тасиљдари су обично свештена лица. А има их и световних. И једни и други имају својих кућа и породица изван манастира, по околним селима, али они сами живе у манастиру. Сваки од њих има одређену нахију по којој *„шета по милостињу“* за манастир. Он збира све што му се даде и од свега тога њему припада једна трећина. Ту своју трећину милостиње носи он својој кући и то је лична његова својина. За то и немају плате од манастира. Ово је новија практика, а за то што нема калуђера у манастиру.

Манастиру пада доста прихода и у новцу. Тако просечно пада годишње по 10—15.000 динара. После разграничавања овога краја, манастир беше у овом погледу доста посрнуо, али од неколико година на овамо приходи му се, опет, враћају на стару меру. У томе се одликује Врањски округ. Традиционалне везе Врањанаца за овај манастир, вуку Врањанце често у манастир, а Врањанци, издашне руке према своме манастиру, крепе га добро.[63]

VIII
Историја манастира

Нема сумње да је манастир Св. Оца Прохора постајао још пре периода српскога државнога живота у овоме крају. Ако ни по чему другоме а оно по оном важном за Балканске Словене хришћанском периоду у који се ставља и живот и рад патрона манастирскога. Ну остављајући на страну легенду о Св. Оцу која је у житију његову, и писменим и усменим путем сачувана, а у којој се постанак манастира веже за име византијскога цара Романа IV Диогена (1067—1071), први се историјски спомен о овоме манастиру налази у нашим домаћим изворима. — У карловачком родослову, на месту где се говори о задужбинама краља Стефана Уроша II Милутина; где се ређају знатни **„м. (40) великии монастиры,“** које је он, (Стефан Урош II Милутин) подигао, читамо да **„Съграды“** и манастир **„пшинскомоу прохору.“**[64]

Осем овога помена, немамо више ни једнога познатога, који би се непосредно на постанак овога манастира односио.[65]

[63] Од како се, узајамним споразумом српске и турске владе, олакша похађање овога манастира из Србије, број посетилаца из Врањскога округа из године у годину све више и више расте, тако, да је прошле године о дану патронову било из врањскога округа у манастиру до 4000 посетилаца.

[64] Šafarik, Pamatky стр. 60.

[65] Као што смо видели (тачка III) ни домишљање *Л. С. Јовановића* у погледу хрисовуље цара Стефана Душана о цркви св. Николе на Пчињи под Кожљем не односи се на манастирску цркву св. Николе.

Ни мишљење *Hahn*-ово,[66] да је Кнез Лазар зидао црквени халкидикон није исправно. *Hahn* је то мишљење основао на томе што је међу иконама српских светитеља нашао и икону Кнеза Лазара. *Hahn* мисли да је за то Кнез Лазар био ктитор манастирски, али та основица није критичка. Јер се ничим још не може у критичкој историји доказати, ни да је Кнез Лазар држао Пчињу.

Пчињу су у то време држали, од прилике у данашњим њеним границама према Врањском округу, Дејановићи, и она је потпала под Турке кад и остали крајеви Дејановићâ државе, те народна предања, да је Кнез Лазар у цркви овога манастира причешћивао своју војску, „записи" Кнеза Лазара и Милоша Обилића, да је Кнез Лазар „зидао" ову цркву и тако даље, остају само живо сећање на време Кнеза Лазара и понос нашега народа у Пчињи.[67]

Још к томе, као што смо из описа цркве видели (тачка V), црква је живописана много доцније од живота и владе Кнеза Лазара, године 1489 или 1599. Доиста, те је године живописана по други, а нека одељења и по трећи пут, али не знамо када је ни први, resp. ни други пут живописана.

Ово предање може најпре бити само реминисценција на владу деспота Стефана у овом крају (1413 г.), с којом стоји у вези и предање о поробођењу манастира Турцима. Иначе је манастир остао на миру од Турака све до почетка XV века. Ми знамо да је и околина манастирска била у држави Дејановићâ, те зато није осетила поробођење од Турака ни 1492 год. кад државом Дејановићâ овладаше Турци. Али почетком XV века (1413), кад деспот Стефан поврати од Турака и врањске пределе, па кад после тога, године 1416, отеше Турци од деспота Стефана опет и Пчињу, онда је манастир могао бити поробођен. Како је то било, не знамо тачно ни по чему, само су, по свима знацима, које ми

[66] Reise von Belgrad nach Salonik......

[67] Према овоме и домишљање *А. С. Јовановића* („Гласник Срп. Ученог Друштва" 49, стр. 322) да је Кнез Лазар отео Пчињу од Дејановића и да су се они због тога завадили те ступили Дејановићи у савез са Турцима, отпада као неосновано.

данас у манастиру налазимо, црква и манастир били оштећени и поробоћени, али су брзо по том били отворени и поправљени.[68] Као што смо већ напоменули (тач. V) у Кратову је у то време живела многа наша властела, чија су се имања протезала чак до Бинч Мораве,[69] те је се она бринула и за овај манастир. Она је повратила манастир у ред, и манастир је био отворен, и живо је радио кроз цео XV и XVI век. У томе нас уверавају оправљање цркве 1489. или 1599. године, разне аутентичне белешке у манастирској библиотеци, сама библиотека манастирска, у којој је много рукописа, највише из XV и XVI века (види тачку IX), и све што ка библиотеци припада.

Народно предање памти из периода живота под Турцима махом црне дане, те нам сада прича да је и овај манастир поробоћен у време поробоћења нашега државнога живота, и да је био затворен све до почетка овога века, међу тим, с обзиром на факта, која горе споменусмо, манастир је био, осем с почетка XV века, кратко време, а то само при концу XVII и XVIII века, поробоћен.

Као што се *А. С. Јовановић* домишља[70] лепо, Немачко-српски ратови противу Турака у 90-тим годинама XVII века захватили су и овај крај, и наш је се народ и из Пчиње и јужнијих крајева, све до Кратова, Штипа и Велеса придружио хришћанској војсци и помагао, да из ових места истерају Турке, те је после, кад се Турци повратише, заједно са народом и манастир пострадао. Али и то је била само моментана поплава, јер брзо, и по том, налазимо манастир отворен. Тако године 1699. налазимо у манастиру походника, који су се уписали у књигу манастирску (види тачку IX); године 1698. налазимо у манастиру игумана *Илариона* (види тачку IX), те је манастир био отворен и радио. Године 1725. налазимо где **„митрополитъ Скопію и Брани и прочаа...“** долази у манастир овај и позајмљује манастирски номоканон на прочитање; године 1747. и 1748. налазимо у

[68] Поред тога што имамо записа да је црква у то време већ оправљена, имамо и записа да је било у манастиру и походника.
[69] „Годишњица Николе Чупића“ књ. XVI стр. 294—295.
[70] „Гласник Срп. Ученог Друштва“ књ. 49, стр. 342.

манастиру управу и послугу.[71] Игуман је био кир *Пантелеимон*, еклезијарх кир Ђорђе (тач. IX). И, по запису бр. 23., умро је у манастиру 1791. године монах *Мелентије*, те је манастир и у то време морао бити отворен.

Ка свему овоме морамо узети у обзир и то, да је предео манастирски, Пчиња, и после сеобе нашега народа, концем XVII века, остала од Турака и Арнаута чиста. Она је вазда у редовним приликама остала и Арнаутима и Турцима неприступачна.

Према свему овоме, манастир је највише осетио штете и притисак од Арнаута и Турака тек почетком овога века, за време устанака у Шумадији. Тада су врвеле многе турске чете из јужних предела царевине ка Шумадији, и тада су Турци и Арнаути најјаче кидисали на српски народ и његове задужбине. И, оно народно предање о запустелости овога манастира, односиће се на ова времена — у почетку овога века. Отуда је и причање о манастирској запустелости јако проткано баснословним причама о Крџалијама и Јаничарима!

На ово се време односи и онај запис нађен на крову кулину, у коме се спомињу **„лютаѧ времѧ от Турци“** и отуда јесте и оно народно предање да је манастир *пропевао* тек почетком овога века.

Оваква је, од прилике, историја овога манастира прошлих векова, конструисана, као што смо видели, само по писаним белешкама. И баш онде где престају писмене белешке, баш оданде почиње живо народно памћење о манастиру у овом веку. И, бележећи та народна предања ми смо се старали, да их проверимо и контролишемо казивањем са више страна, па и да их проткамо опет писаним белешкама, које се у манастирској библиотеци или по другим местима налазе.

Историја манастира овога века тесно је скопчана са историјом града Врања и његове околине. Манастирски предео, Пчиња, често је по административној подели (и по световној и по црквеној) припадао и другим околним градовима, као Паланци, Ћустендилу и Штипу, али је природни наслон Пчиње био увек на Врањско Помо-

[71] Запис по *Т. Флоринскога* „Памятники законодательности Душана царя Сербовъ и Грековъ“ стр. 309.

равље, и гравитациона тачка манастира било је све до ослобођења (па према приликама и до данашњег дана) Врање. Интенсивна историја Врања и манастира почела се отворати од 40-тих година овога века, од кад би уведен у живот у Турском царству Танзимат-и-Хајрије, и у том времену, све до ослобођења Врања (1878), Врање није ништа народнога предузимало, а да у томе не игра важну улогу сам манастир са својим старешинама и са првим људима из своје околине. Да се историја манастира овога периода представи, треба написати историју града Врања и околине му од Кримске Војне до ослобођења. Ми смо у Годишњици Николе Чупића (књ. XVI, стр. 265—338) третирали неколико момената из историје града Врања, и тамо смо са тим дошли до Кримске Војне, до јакога преображаја живота и духа Балканских Словена. У продужењу тих почетих излагања, третираће се опширна историја и овога манастира, а сада ћемо само напоменути, да је овај манастир имао најјачу и најпресуднију реч у цепању врањских чорбација, па по том и народа, на Патријархисте и Егзархисте, и да је овај манастир био 1878. године главни стожер кумановско-паланачкога устанка противу Турака, који су одржавали генерал Јов. Бели-Марковић, М. С. Милојевић и други.

А о значају манастира за народну слободу нећемо ништа ни спомињати. Улога српских манастира у том погледу заједничка је и општа свима манастирима. Ако овај манастир није дао овог века Хаџи-Рувима и Хаџи-Ђеру, а он је био Врањевшница у врањским пределима.

Врло нам је криво што размер овога чланка не допушта, да се, ма и у површно излагање овога периода манастирске историје, упустимо, те ћемо прећи на манастирску управу.

* * *

Је ли манастир после јеромонаха Василија (1817) остао затворен, или је било и даље у њему живота, не зна се тачно. Ово народно казивање о отворању манастира, које је забележио и *А. С. Јовановић*[72] није са многих разлога тачно. Време о коме се данас с поузданошћу го-

[72] »Гласник Срп. Ученог Друштва« књ. 49.

ворити може, то је од 20-тих годинâ на овамо, од времена кад је поп Неша дошао у манастир и узео управу манастирску у своје руке. Као што смо и пре напоменули, поп Неша је постао игуманом манастирским тек око 1825. Он је, по својој бистрини, склонио врањскога Усејин-пашу да му допусти да подигне једну кућицу и у манастирском дворишту. Паша му допустио и овај је, народном милостињом, подигао тако зване, сада, „Старе или поп-Нешине зграђе." Поп Неша је, по том, умолио пашу, да забрани Врањанцима да обилазе манастир светога Прохора и да иду у друге манастире. Дотле су Врањанци ишли или у Дечане или у Рила манастир. Прича се, да је поп Неша ревносно пазио, да ли ће који Врањанац обићи заповест пашину и без устезања је одмах, таквога, тужио паши. Тако исто је поп Неша придобио за манастирски напредак и Скопљанске митрополите Ананија и Антима. И они су се заузимали за манастир. Тако је почео манастир напредовати. Трговци врањски, који су овуда пролазили за јужне балканске пределе, за Сер, Солун и тако даље, почели су свраћати на конак у манастир и манастирски се приходи почеше увећавати.

Колико је поп Неша био игуман манастирски не зна се тачно; не зна се тачно ни које је године умро, али је извесно, да је око 50-тих година постао игуманом манастирским син његов поп Стоша. Поп Стоша је био неспособан, човек и за неколико година одржавали су га у манастиру име и заслуге његова оца. Под његовом управом манастир као да је почео опадати, те с једне стране то, а с друге стране што је у то време Врање већ узело великога удела у судбини манастирској, Врањанци су отели управу манастирску и од игумана и предали је тутору манастирском. 1852. године 19. октобра би изабран за првога манастирскога тутора тада први човек у Врању Хаџи-Михаило Погачаревић. Како је поп Стоша био по све неспособан човек Хаџи-Михаило је, не обзирући се на заслуге поп-Стошиних предака, 1854. године предложио за игумана манастирскога поп-Анту поп-Пауновића из села Старца. Од тада су увек Врањанци бирали и тутора и игумана манастирскога. Избор је се вршио на дан св. Прохора, 19. октобра, отуда и јесте да

и Hahn[73] спомиње архонте из Врања, који су управљали манастиром. Потада су игумани имали малу плату годишњу и издржавање своје куће од манастира. Прва плата игуманова била је пет, а сада је 10 лира годишње. Књиге о приходима водио је игуман, али је манастирске новце, у прво време, све до 60-тих година, држао тутор, и он их је, у споразуму са игуманом, давао на прираштај, а од како се унесе неред у народ, од како се даде озго знак непоштовати старијега и знак неке равноправности ....изгуби се и у овом манастиру ред.

Под туторством Хаџи-Михаила и игумановањем поп-Анте, манастир је толико милостиње скупио, да су 1856. године отпочете „Нове Зграђе“ за које је највише приложио Хаџи-Михаило Погачаревић (види тачку V).

Хаџи-Михаило је био тутор све до смрти, до 1858. године. После њега су били ови тутори:

Хаџи-Риста Добревић, трговац из Врања,

Стоша Белојка четири године,

Таса Голочевац, трговац из Врања, не знам колико година.

Мила Ристић, из Дубнице, две године,

Младен Илић, из Дрежнице, 18 година,

Стојан из Сејаца једну годину, и сада је Анђелко Ковачевић.

А поп Анта је био игуман све до 1868. год. Хаџи-Михаило и поп-Анта су највише добра манастиру учинили и највише му имовине прибрали.

1868. године, кад се у велико појави у Врању бугарска пропаганда, одигран је велики један чин у манастиру овом. Жртва те најезде бугарске, којој се лакомислено подадоше неке нове врањске чорбаџије, којима се отимаше око за Тончилештевом тегом, где звечаху „империјали“, постаде и заслужни добри поп Анта.

То је велика и врло занимљива историја. У њој би се јасно видела ташта сујета и завист нових нараштаја према старијима, нових чинилаца према старијима. Али и она остаје за друге прилике.

Нове Врањске чорбаџије хтедоше да са свим прекину са старим редом у манастиру. За то поставише

---

[73] Reise von Belgrad nach Salonik.

место игумана свештеника, два калуђера — Хаџи Данила и Данила Клиновскога. Ови за годину дана учинише доста штете манастиру, а након године сменио их је свестан народ у Пчињи. Они хтедоше и стару манастирску цркву да поруше, као из жеље да нову и лепшу подигну. Али то није допустио Хаџи-Тома Погачаревић, желећи да очува спомен из прошлости народне. То су му били разлози.

После ове двојице калуђера игумани су били ови:

Поп Пеша — Петроније,
Поп Марко Поп-Антин син,
Поп Мита Поп-Антин син,
Поп Јевтимије Поп-Антин унук и
Поп Јован Поп-Антин унук, који је и сада игуман овога манастира.

IX

Манастирска библиотека

Осем тога што нас важност Св. Прохора Пчињскога и деликатан положај његова манастира у Средњим и прошлим вековима уверавају, да је манастирска библиотека била велика, и поред тога што има за то и дан дањи знакова у манастирској библиотеци, још има живих људи у Врању и Пчињи, и у свима градовима око манастира, који су гледали пуне, књигама, полице у црквеном халкидикону. — Високе полице, да их човек у вис дохватити не може, а пуно књига, да се пребројати не могу.

И *Hahn*[74] их је видео и на горњем и на доњем (како он узима на средњем) спрату, resp. и у халкидикону и на кули. Само што их ни он није разгледао, те је написао да их је било само на хартији написаних, док у ствари било их је, као што ћемо видети, доста и на пергаменту.

[74] „Reise von Belgrad nach Salonik“ S. 88. „In dem mittleren und oberen Stocke befindet sich eine ziemliche Anzahl geschribener Bücher; wir fanden sie jedoch sämmtlich auf Papier geschriben und kein einziges Pergament darunter. (На средњем и горњем спрату налази се приличан број писаних књига; ми их нађосмо све на хартији писане и ни једне, међу њима, не бејаше на пергаменту).

А и оно народно казивање о манастирским књигама истинито је. Њега су многи до сада и забележили.

Књиге су развлачене на сваки могући начин и носио их је одавде ко је куда хтео.

Године 1725. однео је митрополит Скоп. Епархије „на прочитаније“ номоканон из ове библиотеке, и он се данас налази у Русији.[75]

А. С. Јовановић је[76] прибележио народно казивање, да су у неколико махова само овога века однашане књиге из овога манастира. Тако, за време игумана Неше[77] однео је доста књига неки странац, Рус или Немац, и оне се сада налазе или у руским или у немачким библиотекама.[78] Даље, око 40-тих година однео је један товар књига опет неки Рус. То је могао бити или Григоровић или Гиљфердинг (ма да је овај путовао доцније). Име Гиљфердингово се често помиње онамо.

Грчке владике су такође много књига односиле. Одавде су Грци пре 40 година однели такође товар књига.

Ст. Верковић, познати књижевни спекулант, такође је однео одавде неке књиге. Однео их је у Русију. Он је нешто и писао о манастиру и о поменику његовом.

1878. године, кад је манастир био у неутралној зони између српске и турске војске, те су га тајно посећивали многи наши људи, и њима су, свима, пале у очи многе књиге у манастиру. За то су били послати Арх. Фирмилијан и пок *Јеврем Илић*, бив. ректор Богословије, да проберу најбоље књиге и да их пренесу у Врање. Они су донели 33 комада књига и оне се сада налазе у Беогр. Нар. Библиотеци. Нумерисане су бројевима од 327—360, а забележено је, да су их набавиле војне власти из Врања. Прича се, доиста, да их је пренео неки официр Стева, али како је нама причао Љубомир Ковачевић, професор Велике Школе, ове су књиге пренели Арх. Фирмилијан и J. Илић.

---

[75] Флорински Ѳ. „Памятники законодательнои дѣятельности Душана царя Сербовъ и Грековъ. Кiевъ 1888. стр. 309.

[76] „Гласник Срп. Ученог Друштва“ кн. XLIX, стр. 333.

[77] То је било око 1830. године, јер је у то време био врањски паша Усејин-паша и Неша игуман манастирски.

[78] Извѣстiя Император. Академiи...... томъ VI.

Од ових 31 су на хартији, а две на пергаменту писане. Тридесет су српске а три (два осмогласника и једно житије) бугарске рецепсије. По садржини су пак оваке: минеја осам, триода цветних и постних четири, летовник један, апостол један, јеванђеља шест, осмогласника три, житија Светих Отаца једно, Слова Јовану Златоусту једно, помепик један, пролог један, кратке моралне поуке један, зборник слова, поучних житија и тако даље један, и три неодређена.[79]

Помепик и још једну књигу (не знамо коју) препели су из манастира Арса Стајић и Ђела Ципковић, Врањанци, и оне се налазе сада у Беогр. Народној Библиотеци.

Поред ових у манастиру има такође доста рукописа. А нема сумње да их има доста и по кућама бив. игумана̄ овога манастира. Поуздани људи су нам причали, да има неколико старих и добро сачуваних књига у кући Старога Поп-Анте у Старцу, бив. дугогодишњега игумана овога манастира. За то смо, у јесен 1898. год., враћајући се из Ђермана, ударили на село Старац и свратили у кућу поп-Антину, али син његов, опаки и ћудљиви поп Мита, сакри од нас књиге и ништа нам не хтеде казати. Како има црква за своју потребу штампане књиге руско-словенске, међу којима провирује тек по која Србуља, то су ове „старо-времске рукописане“ књиге склоњене. — Од њих има 27 читавих а преко 80 у одломцима.

Само је један одломак на пергаменту, те према томе и старији од XV века, а сви су остали, како читави тако и они у одломцима, писани на хартији, те и млађи од XV века, што нам такође сведочи, као што смо већ напоменули, да је манастир био, с малим прекидима, кроз све прошле векове отворен и радио. И ове књиге које се сада у манастиру налазе, изузимајући њих две, све су српске рецепсије. Све су црквено-богословске садржине. Формата су обично великога! Писане су лепим углађеним рукописом. Нарочито се одликују старији рукописи и на њима, разним бојама, изведени дивно, иницијали.[80]

[79] На ове рукописе нисмо обратили толико пажњу с тога што су у Народној Библиотеци и стручним људима вазда приступачни.

[80] Врло нам је жао што не можемо овом приликом бар неколико иницијала и неколико редака ових дивних рукописа овде, ради угледа, изнети.

Мало ниже исписаћемо неколико одломака ради угледа језика.

Као на овим у манастиру тако и на оним књигама у Беогр. Нар. Библиотеци има доста записа од разних руку. Од њих има врло важних, и ми смо пробрали неколико и исписали у овој тачци. И ови записи такође сведоче, да је у манастиру било интенсивнога живота.

У овом манастиру постојала је и покретна штампарија за књиге и иконорезница за иконе.[81] До скора су се помицали по цркви, кули и одајама манастирским, многи древни и оловни остаци за штампање и живописање. Кога интересују овакве појаве, може видети неколико отисака на неким од оних манастирских књига, које се сада налазе у Беогр. Нар. Библиотеци.

А сада да испишемо неколико одломака:

I Два листа *Слова о моралу*. На пергаменту малога формата за шпаг. Рукопис из XIV века. Леп рукопис. На првом листу (б) учио се неко бројевима и рачунању с њима. Ово је из познијих векова. На њему има записа:

„тисѹ(ћѵ) ·ϱ· легеѡнъ, ·ϱ· легеѡнъ тигарь.

......прѣведе Никола врачь оть латиньске книге на србьскоѵ книгоѵ. б(ог)ь да га прости. И помолѣте се о мнѣ грѣшномь. рьцѣте б(ог)ь да га прости а ва(сь) б(ог)ь да прости.“

Други је лист покварен, поцепан и остала је само половина ода њ:

„блѡіеть немозѣмь..............
„юціаны ѿ толика зна..........
„жоѵ · нь по неже виждоѵ......
„се скврѣпѣ женѣ прѣда.......
„ще се и ѡслаблѩюще се........
„денніемь · лѣнеще се..........
„не погоѵбиты пользы бы......
„ѩденніемь и пиѩньствомь......
„ще се брашномь·іегда хотеть...
„аще наѩдше се пиють былиѩ...
„раждеть·и ѿ ползы ѿ падоѵть...

[81] Види о томе и белешку *Л. С. Јовановића* („Гласник Срп. Уч. Друштва“ књ. XLIX, стр. 334.

„воу былню створшей·тѣмже....
„че ве не вечеравше лещи да за..
„тсесьнодоугомь·такожде жени ра
„велмноу пиieши днь·оутрѣн....
„чс твоiего·неоуспѣюще ничес...
„зе створиль iеси · и троуд.....
„каже сь троудомь не прiе.....
„аще ли лько тѣло пригот......
„ю мислыю былiе прiе.........
„шчистити може шн..........
„пиıаньствомь вь ни............
„пиıаньствомь сконча...........
„iеже ıакоже се кто боль........
„ти се хощоу · ногою вь.......
„створитсе лещи · iе............
„iегда Ѿ шкою краю...........
„комь пиıаньст................

II Одломак *Старога Завета.* Формата је средњега. Рукопис на хартији. Из XV века. Необичне је лепоте.

„Слава мирскаа, камень iесть вь мори покрываемь Ѿ водь, и невѣдомь iесть корабльникоу·дондеже оубо оударть и прооутлитсе на немь корабль Ѿ домоу, и понеже напльнити се воды, потопитсе. сице тыщеславне творить члка, дондеже погроузить iего и погоубить. речено би и томь Ѿцемь, ıако вь тои тыщеславнѣ идши, пакы вьзкращаютсе вьсе стрти iеже еднницею покѣжденныiе, и изьшьдшеiе из неiе. шблакь маль покрываеть кроугь слнца. и слнце по шблацѣ зѣло iе топло. и оуныніе мало, покрываеть дшѹ и радость ıаже по немь, велика iе. словесь таинѣ iеже вь бжтвьнѣмь писани; кромѣ молитвы и прошениıа и помощнiе же Ѿ бг, да не приближиши се, нь гдн, ги даждь ми чувьство приiети силы iеже вь нихь. ключь размѣнiи истинныхь iеже вь бжтвьныихь писаныихь, молитвоу вь мѣни быти. iе.

III *Минеј (цветни?).* Рукопис на хартији. Из XV или XVI века. Формата великога. Леп рукопис. Врло лепи иницијали.

Ѿ бытїа чтенїе

Изыде ıакѡвь ѿ стȣденца клѣтьвнаго и иде вь хараананꙿ и ѡбрѣте мѣсто и спа тȣ. занде бо слнце и вьзеть ѿ камѣнїа мѣстȣ. и положи вьзглавїе себо....

— — — — — — — — — — — — — — — — —

Ѿ прорчьства Єзекылова чтенїе

„Тако глїеть гь боудеть ѿ дне ѡсмаго и про(ре)че и сътвореть сщенници на ѡлтары въсе сьжеженїа ваша и глше спсенїа вашегѡ и прїимȣ вы глїеть гь бь и вьзврати ме на поут врать стыхь вънешних зрещих на вьстокы и сїа бѣхоу затворенаа и рече гь къ мнѣ, врата сїа затворена боудоуть и не ѿврьзȣт се и никто не проидеть скрозѣ их и бȣдоут затворена. понеже игȣмень сьи сѣдить на ных снѣти хлѣбь попȣти Єлламскых, врата внидеть и по пȣти его изыдеть...“

— — — — — — — — — — — — — — — — —

IV *Требник.* Рукопис на хартији. Из XVI века. Формата средњега. Леп рукопис. Врло лепи иницијали:

„Иже вь стых ѡца нашего андрѣа критскаго слово на стое прѣѡбраженїе га и ба и спса наш... їу ха Сланци и стьщанїемь слова......“

— — — — — — — — — — — — — — — — —

V *Одломак јеванђеља* из XVI века. Формата великога. Рукопис леп и крупан:

„Єгда же оузрите ıерлмь обьстоимь вои, тогда разоумѣите ıако приближи се запоустѣнїе ıемоу. тогда соущей вь ıоудеи да бѣгають вь гѡры. иже посрѣдѣ ıего да исходеть. и иже вь странахь да не вьходеть вьнь. ıако днїе ѿмьщенїа си соуть, ıеже испльнити се вьсѣмь написаныимь. горе же имоущимь вь оутробѣ,

идоіещимь вь тїи дни боудеть бѡ бѣда велиꙗ на земли, и гнѣвь на людѣхь сихь. и падоуть вь ѡстрїи мча. и плѣніени боудоуть вь все іезыкы. и іерлмь боудеть попираіемь іезыкы, дондеже скончаютсе врѣмена іезыкь . . . . . .“

— — — — — — — — — — — — — — — — — —

VI *Одломак службеника на Божић.* Стихири глас . . . . . . Малога формата за шпаг. Рукопис из XVII или XVIII века.

„Радоуйсѧ двери гнѣ непроходимаа. радоуйсѧ стѣно и покрове прибѣгаѫщим к тебѣ. радоуйсѧ завѣтрьное пристанище, и неискꙋсобрачнаа, рождьшїа плътїю творца своего и ба млѧщїи не прѣзри ѡ въспѣваѫщих и кланѣѫщих сѧ рождѣствоуѣоемоу.

Ѧггльскым зраком оумьстмоущаѫще. и бжствным вьстанніемь дшѫ просвѣщаѫще. мироносицѫ апломь блговѣствовахѫ. възвѣстите въ ѧзицѣх въскреніе. гоу поспѣшьствоуѫщоу чюдесѧ подаюцюмоу намь велїѧ мать. . . . .“

— — — — — — — — — — — — — — — — — —

*

Овамо спадају и поменици манастирски. Њих има три на броју. Један и то најстарији познат је већ и у нашој и у страној књижевности.[82] У нашој је познат у потпуности својој. Објавио га је, као што смо у почетку напоменули, Ст. Новаковић у „Споменику Српске Краљ. Академије“ књ. XXIX, стр. 1—20 и тамо је оцењен како ваља. Народ мисли да су записи у овом Споменику оригинални, међу тим видели смо да је он основан тек у другој половини XV, а протегао се до половине XVIII века.

[82] Извѣстія Император. Академіи... томъ VI;
Ст. Новаковић, у „Гл. Срп. Ученог Друштва“ књ. XLII;
Јов. Драгашевић, нешто у „Отаџбини“ за 1892. годину.

— — — — — — — — — — — — — — — — — —

Сигурно штампарском погрешком, стоји у Споменику (Срп. Краљ. Академије XXIX, стр. 10) име **Гервасїе** место **Арсенїа** и једино је што се ка Новаковићевом објашњењу Поменика има додати, да се, колико је могуће топографски називи исправе и да се по казама распореде, како би се видело колико је походника из које казе било и докле су манастирски тасиљдари допирали. И ми пропуштамо овом приликом да то учинимо, остављајући да на згоднијем месту изложимо размеру броја походникâ манастирских по казама. Тамо ћемо рећи и о монахињама (калуђерицама), које Ст. Новаковић у оноликом броју у овом Поменику налази,[83] ма да су то световне женске, само су *заветане* Св. Прохору.

Други је Поменик основан од прилике у времену кад је престао онај први, у другој половини XVIII и протеже се до првих година овога века, — до Поп Нешина времена.[84] Овај је поменик истога онога типа као последње стране онога првога. Јасан се континуитет и у томе види. Овај други Поменик више је важан као прилог за проучавање језика околине манастирске и његових тасиљдара и за упознавање начина манастирскога обрачунавања са својима повереницима и повериоцима. Такође важан прилог и за упознавање мушких и женских имена, која се и данашњега дана по околним казама и окрузима чују.

Трећи је Поменик, који и дан дањи постоји у манастиру. У њему има мало записникâ, али су са многим објашњењима, и, често, и читавим историјама. Тако на пр.: неки *Тоте* (Стојан) *Вучевикъ* из Криворечке Паланке записао је на десетак места по књигама о своме похођењу овога манастира, а у овом поменику написао је читаву историју о томе: „**Знати се кога придохъ изъ Тоте Вучевикъ родомъ отъ Криворечниы Паланка а презиме називаемое Зерзаган (Дердаган) на поклоненiе ко светому Оцу Прохору Пчиньскому на** 1859. **лето отъ рождества христова въ месеца ıануара въ**

[83] Стр. 9.

[84] Поп Неша је постао игуманом манастирским негде у првој четвртини овога века. Овај смо Поменик нашли такође у прашини, међу остацима манастирске библиотеке.

8. днъ на свети великомученикъ празникъ, знати се са фамилию его и са дружини општенародном знакъ 90 человекъ, супруга его Марија сина его три: апостол перви синъ, втори Иованъ и трећи Александар, и една ћерка его Анастасија; сех поклониковъ били сутъ во горе пишана сушта година." — — — — —

Од како је у манастиру поремећен стари ред, који је трајао све до 70-тих година овога века, не записују се више у поменику ни походници ни они који дају манастиру што у милостињу или писанију. Потада се воде само, као бајаги, „тефтери“, — рачунске књиге!

— — — — — — — — — — — — — — — — — —

*

Сада су на реду записи на књигама манастирским, како на онима у манастиру, тако и на онима у Беогр. Нар. Библиотеци. Као што смо напоменули њих има доста, али ми смо изабрали и овде саопштавамо само оне, који се, мање више, на историју манастира односе.

Записи су ови:

I *На Триоду цветном* (Бр. Нар. Библиотеке 327):

1) „Сїи комад втори трїодъ приложї еромонахь Зарїа с(ве)тому ѡцȣ прохорȣ пшинскомȣ да кто дрьзне ѿнети его со(ть) монастира или бо инȣ стрáнȣ ѿнести или спенжати его о(ть) слоуженїа монастира сего с(ве)таго ѡца прохора да га е анаѳема и да е проклеть и да мȣ е сȣпрникъ сты ѿць вь сиемь вѣце и вь бȣдȣщемь.“

II *На Летовнику* (Бр. Нар. Библиот. 328.)

2) „ѧψмд. лето ѿ хрїста бга нашего тожде годь придохомь в монастиръ пшински идеже почивають мощи стаго преподобнаго прохора пȣстинижитела хр(ис)та своего бѣ(д)ною рȣкою еромонахъ Димитрїе дечанацъ.“

3) „Смиренїе мое азъ грѣшьнї прѣзвитеръ і окаѧнї ..... ѡ Врана да се знаетъ кадъ придохъ въ монастир

ѕ стаго ѡца прохора пѕстина и сжитела радѕи се горо Козьѩчьска ѡ гн въ лето зсѕ(?) = 1697."

4) „Сіѩ книга манастира пшинскаго светаго ѡца прохора пшинскаго цароставникъ подписа га . . . . . и много грешна рѕка ђака Николе ва лѣто аѱин. \/ = мца ноемриѧ ѕі. \/ = 1748."

5) „Вѣдомо бѕди когда пріидохъ во монастиръ стіи прохоръ пчинсіи оць Серафимь архимандритъ со скопскаго митрополита господина Гаврила на лето 1835. мца маіа 16. денъ."[85]

III *На Апостолу* (Бр. Нар. Библ. 331.).

6) „Сіѩ и божествена книга глаголеми апостолъ манастира пшине ѡбители стаго ѡца прохора пѕстини козъчъскіе повеза е азъ много грешъни попъ пантелеимон иждивениемъ и ѡ(т)кѕпо(мъ) а трѕди се ѡ семъ еръмонахъ кир Ишникие одъ Леснова[86]. . . . мца июніѩ. кв(?)днъ ѕ Карпинъ[87] аѱмд = 1749."

7) „Сие писма Богданова знати са кога писа оу стаго ѡца прохора пшинскаго при ѡца ереі Нешѕ[88] сеи мца июлиѧ. е денъ въ лето ѿ рождества Христова. аѡеі = 1815."

8) „Богданъ ѿ бѕщренѣ що е биѧ оу обитель стаго ѡца прохора мироточца при оца еромонаха Милентию."

IV На рукоп. Н. (Нар. Биб. Бр. X)

Запис на свршетку прошлога или почетку овога века:

9) „Боуди же ведомо ѩко васоу годинѕ према неделахъ на повечерницахъ и на полуношницахъ помепикъ

[85] Види »Годишњицу Николе Чупића« кн. XVI, стр. 333—336.

[86] Село у Кратовској кази, и манастир у њему Лесновски.

[87] Карпина манастир, Карпински манастир. Он је у атару села Аљинца, у Кумановској кази, пет часова источно од Куманова, на левој страни пута Куманово—Паланка. То је стара Архиљевица, коју је цар Стефан Душан дао севастократору Дејану у баштину, (Mon. Serb.), стр. 193.

[88] Ово је поп Неша који је подигао *„Старе"* или *„Поп-Нешине Зграђе"* у манастиру.

не чатемь вась на до половине и да есь ведомо васегда оу соуботоу..........“

— — — — — — — — — — — — — — — — — —

— — — — — — — — — — — — — — — — — —

V *На четворојеванђељу* (Бр. Нар. Библ. 338):

10) „Да се зна кога к8пи гмитра на престолъ завесъ и на проскомидию бгъ да прости.“

VI *На триоду цветном* (Бр. Нар. Библ. 341):

11) „.... сию книг8 к8пи кир.... ѿт Кратова(?) за ·с асприхъ тогда лѣт8 мимо тек8щ8. ҂рнз (?).“

VII *На четворојеванђељу* (Бр. Нар. Библ. 344):

12) „Мои ѡци и братїа простите, не 8метельства продрьзаніе, и еще крило раз8ма, ниже добродетели стежавшоу, понѣ не кльните. Архимандрит (?) Дионисіе.“

VIII *На минеју празничном* (Бр. Нар. Библ. 343):

13) „Сїѧ книга поп8 матею ѿ Крешев(ице) 8 п8ношевце....“

IX *На беседама Јов. Златоуста* (Бр. Нар. Библ. 347):

14) „Знати се кадъ беше 6 гроша шиникъ пченица. сиѧ писмо писа ђак Наце отъ Прображење 1823. месеца априліа денъ 6.“

15) „Знати се кога шилени Карадагъ[89] таѧ година беше зла ѿ Т8рци 1832. л. Пописа Пав8нъ[90] ѿ Старо Нагоричино иереи.“

Овакав исти запис има и за годину 1829.

[89] Арнаути из Врањске и Гњиланске казе беху се побунили противу реда у Врању и Куманову. У „Годишњици“ XVI, стр. 327 и даље, изложили смо у кратким потезима свршетак такве буне 1842, али ова је буна била много већа и ширега основа. Прича се како је онда половина Арнаута из Карадага оковано и протерано; како су расељени и како им је имање конфисковано. Карадачани су ове године опленили сву Кумановску казу и она је нарочито пострадала. Сав се српски свет разбегао по збеговима планинским. Мржња Карадачана на Кумановце још се и сада одржава.

[90] Види „Братство“ књ. VII. Поп Паун је био дуго година у манастиру овом као обичан, млад свештеник, манастирски тасилдар.

16) „Сиѧ писмо писа ђакъ Анђелко ѿ Коћино Бошковъ синъ писа писмо предъ сти ишань 6. дни на илѧдо 1831 прьво месецъ июнь 19 днь."

17) „1838. Да се зна када беше Стоилко ..... сие писа месеца сечка перви денъ Трив8нъ (свети). Теи лето люди се б8нише те ги паша исече, Ковача ѿ Лев8 рек8 1837. године. Да се знае како дође Миша Шишајаче та излажа люди та да искарав С8леимань бега и се везиръ разлюти та га затвори и о(т)кара сиромаси у сургун (Писао Станча)."[91]

X *На четворојеванђељу* (Бр. Нар. Библ. 350):

18) „Си тетраевангелие приложи кнезъ кратовски Андреа."

19) „Сиѧ книга г(лаг)олемо ванђелиꙗ, писа ђакъ Марко ѿ Морав8."

XI *На Минеју* (Бр. Нар. Библ. 358):

20) „Сиꙗ книга манастира стаго Прохора пчинскаго п8стинижителъ писа азъ грешны Ѧнко месеца мартъ денъ 20. страшна година беше ч8ма тепаше. сипанице имаше. 5. гроша ока ракиѧ грошъ ока вино (1838). Добра зима беше. Снегъ имаше, нещо мало беше."

21) „Сиꙗ книга гл(аго)леми манастира пшиньскаго стаго ѡца Прохора п8стинижитела писа азъ грешни ђакъ Никола. Добро перо и мастило; паде м8шица те попи мастило. Азъ търго перце те он сломи крильце 8ви м8шица и мене мое крилце!"

XII *На Страсном еванђељу*:

22) „Писахъ азъ Стоѧнъ ѿ Врања .... и придохъ въ манастиръ стаго ѡца Прохора при ег8мена кир Илариона ва лето ҂з тис8щъ и ҂сѕ҃ = 7206 = 1698."

По том је отишао (види „Браство") у манастир Забел, оправио га, то јест довео *Забел манастир* у ред и ту је остао са својим сином пок. Димитријем стално да живи.

[91] Види у „Годишњици" XVI „Ка историји града Врања и његове околине." Тамо смо представили Усејин-пашину бесноћу око 1837. године. И тамо смо забележили да је Усејин-паша осем попа Богдана, повешао и ове, који се овде помињу.

23) „Да се знае кога ȣмре Милентiѧ монахъ ва монастиръ пшински лето 1791. ѧψча. Теслимимо швци ҳрсi i кози. рк. а говеда ѯ глави.“

XIII *На Минеју за месец март.*

24) „Богь да га прости кто е швоуи книгоу написаль аминь.“

На завршетку рукописа, другом руком стоји:

25) „Гй нѣыростию твоiею шбличи мене ни гнѣвомь покажи менѣ. по милоуи ме гй ѧ немощьнь iесмь. исцели ме гй ...... и сти м(оученици бехоу в врѣмѣ ..... и“

XIV *На Минеју за месеце октобар и новембар:*

26) „чстнiе шбители и сщенiе храмъ преподобнаго шца нашего Прохора пшинскаго то е ѿ сьмотренїю бжiю црьскомȣ станiю минее гл(аго)леми .... въ лѣ.. зон = 7078 = 1570.“

27) Другом руком: „Сiѧ и божсвена книга манастира пшинскаго свѣтаго шца Прохора мїiнеи писа грѣшна рȣка ђака Николе родомь оть Васоѣвичѣ оть сѣла Забрђа из кȣће Садининѣ(?),[92] слȣжитель Свѣтаго шца Прохора пшинскаго *ҳѱ*мз. мца авгȣста л. дана од Христа лето .... сѣло Старець = 1747.“

28) Трећом руком: „вь лето хр. н. р. м. к. и д месеца септемврiѧ не нађох прологъ и тьды беше клисарь челеби кир ђеоргiе.“

XV *На Минеју првих листова*, а руком онога Николе из села Забрђа:

29) „Азъ грѣшни ђакъ Никола рȣкомъ грѣшномь и недостоиномь .... iгȣмна Пантелеимона бi леть 1. слȣжитель его и ȣченикь его са своѣю брата Лазара въ обители свѣтаго оца Прохора пшинскаго *ҳѱ*м = 1749.“

[92] Ово је село у Васојевићима између села: Лепосавића, Трикоса, Кнјевчића, Костиногa потока и др.

30) Другом руком: „На лето 1843. месеца августа 22. дена. оваѧ книга запленим гȣ проклети Арнавути о(т) школȣ, отнесоа гȣ у Гнилѧне, потомь богь да поживи Сȣлтанъ Менчитъ Ћерима, посла свои нызами те покори Арнавути и поврати сиротињскȣ плѧчкȣ и юмири землю и тера ги ȣ Стамболъ ȣ терсаанȣ. Боже мили чȣда великога сите умроа.“[93]

На крају књиге запис: „Пишемь азъ грешни ђакъ от село Канарево.[94] Хоће да се калуђери и нарече име сти Стеванъ, храм ва(ве)деніе престие владичице богоматере ....“

XVI *На безименој књизи*:

31) „Изволеніем ѡца и поспѣшеніемь сна и съврьшеніемь стаго и помощію прчстие и сти же сіе благовѣстованіе д(у)ше полезное житіе въсечьстное ѡбитель въ монастирь зовомѣм пшинꙗ въсечьстныи храмь пре(подоб)наго ѡца Прохора поустиньжителꙗ и настоꙗніемь и блговоленіемь же проигоумена кир Илариона и всего братьства и при еклисаарѣ кир Генадиѧ вь то времѧ бѣхоу чренцы числомь К.С. имена же соудь: Гервасіе, Калиникь, Іосифь, Захаріа, Никифорь, Теодота, Ефремь, Прокопіа, Партеніа, Евгеніа, Теофилакть, Никанорь, Теофиль, Теодосіе, Григоріе і въ тоѧ време бѧхȣ земноделці сиречь работници монастирьски на метовь стомȣ ѡцȣ Прохорȣ нарицаемо стаго георгие вь области стому манастирȣ пшинскомȣ сеи же сȣдь имена: Симеонъ, началникъ Генадіа, бащиници на стаго сты и Николае Тодорить Василіе началны, Кираніѧ, Василіа, Давидъ, Маріа, Костатин, Давидъ, Давидъ, Теофанъ, Михаилъ, Димитріе; шесъ воденичари: монахъ Прохоръ, монахъ Місаилъ, монахъ Раваилъ, монахъ Иоанъ, монахъ Тома, монахъ Сава.“

Меге манастирске: ......

— — — — — — — — — — — — — — — — —

---

[93] И овај се запис односи на буну Карадагчана 1832. године.
[94] У Кумановској кази.

XVII *На Старом Завету* великоме формату у дну последње стране, стоји истом руком запис:

32) „Ова два листа празна да стоје тако да се не почме писати не што на ныхь заради сȣ нахвада оставлѣени що сȣ полипсали ȣ сȣдiском книзѣ два листа. Кадь се нагiе изводь що е полипсало тамо да се на ныхь оупише."

(Овај је запис, као рукопис, из XV в.)

33) „Благородномȣ Кири Еромонахȣ господина Василија на 1816. месецъ ѩнȣария 19."

34) „Да се знае кога се запопи попъ Анта ѿ село Старацъ, попа Павȣновъ синъ на 1832. месецъ ѩнȣар 26. ден."

35) „Да се знае кога се запопи поп Таса поп Стошин синъ 1839. месеца iȣна 24 Днъ."

36) „Сие писмо писа азъ грешни ђакъ Стоѩнъ отъ село Пељинце[95] месеца октовриѩ 28."

37) „Пишемъ азъ грешнихъ ђакъ Живко до тебе побратим Гие (Григорије) отъ село Старъцъ оће да иде калȣђеръ и Спаса да сакав девоикȣ."

38) „Да се знае кога изгоре манастиръ и рȣка стомȣ шцу; дрȣга рȣка ста Мари(ји)на ȣ игȣменȣ временȣ попа Нешȣ 1841 месецъ октомвриѩ денъ 3."

XVIII *На штампаном псалтиру* (из прошлога века):

39) „Прима гу Никола Нишевлиѩ от Виновце; предаде гу на Ристу; Риста предаде на Велѩна, Велѩн гу предаде на Денка."

40) Другом руком: „Сiѩ ѱалтиръ ѿ Стрноваць на Вељана на деда Цветковога сина. Кȣпиѩ ги ѿ човека 44 гроша, месецъ iȣниѩ 1844 лето."[96]

---

[95] Село у кумановској кази, на међи кумановске и прешевске казе.

[96] Вељан је наш мученик из Стрновца, који је узео великога удела у устанку кумановско-паланачком 1878. године. За то је, преваром ухваћен у Куманову и отеран у Солун и у канли кули затворен. После 7 година помилован је.

41) На овој књизи има и два стиха и Алексија божја човека:

„Ȣ староме Римȣ великоме
При Онорие цесарию римскоме."

XIX *На штампаном јеванђељу* (из прошлога века):

42) „На 1838 година. Да се знаевъ козе на Треинъ пашȣ що даде ȣ манастиръ на поп Нешȣ сасъ кесимъ 100 козе. По іедна ока масло кесимъ, друго нема ни што

У манастиру останаше 40 козе;
Михаила Ђега узе 10 козе;
Иованъ Еленъ узе 15 козе;
Мита Ђога узе 15 козе;
Иованъ Младен узеѧ пашине козе."

43) „Пишемъ попȣ Ранчȣ(?) метании(?)..... грешномȣ, блȣдномȣ, хȣлȣмȣ Пілатіȣ..... азъ грешни Арсение Іерьмонахъ."

44) „Сиѧ книга ѿ село Бȣѧновьце Христа ерей синъ его Стаменко ерей ишань ерей.

Село Буѧновце писа попь Ристо рȣкою грешьною ȣ..."

X

Манастирско свештенство

Као што се из досадањег излагања види, у манастиру је овом било свештенства оба реда, — калуђера и свештеника. У прошлим се вековима не помињу свештеници у манастиру, већ само калуђери, те изгледа, да оних првих није ни било, а овога века обратно, — као главни чиниоци истичу се готово само свештеници. Од времена јеромонаха Василија, који је 1817. године био старешина у манастиру, па на овамо, манастиром су управљали само свештеници. Као што смо видели и у тач. VIII, 1868—70 године се покушавало, да се манастирска управа отме од свештеника, али се у томе није успело. У истој тачци је било више помена и о свештеницима,

који су управљали овим манастиром, те ћемо их у овој тачци само споменути, да би се видело, којим су редом с калуђерима један за другим следовали. О калуђерима прошлих векова ништа се више не може знати до онога, што се из оно неколико записа види (види тач. IX).

1) *Василије Јеромонах.* О њему се не зна ништа више, до да је био старешина у манастиру. По времену у коме је био, и по оним записима, који су нађени на крову кулину, (види тач. IX) он је преживљавао црне дане у манастиру овом од зулума турскога, и изгледа, да је морао побећи из манастира и затворити га.

2) *Мартирије Хилендарац.* Одакле је био не зна се. По надимку се види, да је био хилендарски монах. Не зна се тачно ни кад ни колико је времена живео у манастиру. По запису у тачци IX и по ономе што знамо, да је око 1815., 1820. године био учитељ у Врању, изгледа, да је у манастиру живео у исто време са Јеромонахом Василијем. Мартирије је био учен човек својега времена. Видели смо (тач. II) да је написао и житије св. Прохору, и да је и иначе доста писао.

3) *Поп Живко* из села Кршевице. Њему се приписује да је још прошлога века, кад је једном манастир био затворен, отворио га и уредио.[97]

4) *Поп Марко* син поп-Живков.

5) *Макарије* монах из села Кршевице. Макарије је убио поп-Марка, али му је опростио крвнину син поп-Марков, поп Неша, те је после деведесетодневног затвора пуштен у слободу.

6) *Поп Неша* из села Кршевице, син поп-Марков. Први игуман овога манастира, о коме се тачно и данас памти.

7) За поп-Нешина времена спомиње се неки калуђер *Исаије Дечанац.* О њему се прича да је најпре живео у Врању, по том, пошто се потукао са пашиним људима, побегао у овај манастир. Овде је живео само четири-пет година. Сарањен је иза цркве манастирске.

---

[97] А. С. Јовановић »Гласник Срп. Ученог Друштва« књ. XLIX, 331, само што га *А. С. Јовановић* баца у сувише далеко време.

8) *Поп Сtоша син поп-Нешин.* Он је био игуман само четири године. Полудео је. У то време било је у манастиру неколико калуђера, тако још и данас се спомињу:

9) *Јеромонах Теофан.* О њему се ништа не зна.

10) *Монах Ананије.* Био је родом из Штипа. Био је учен човек, а нарочито се спомиње његово појање у цркви. И Теофан и Ананије нису се сложили са новим игуманом поп-Антом, те су оставили манастир и отишли.

11) *Монах Јоаким.* Родом је био из села Старца. Звали су га Кривошијом.

12) *Монах Исаије* из села Црни-Луга у Врањском округу.

13) *Јеромонах Силвестар*, родом из Срема. Силвестар је дошао у манастир око 1840. године, и остао је дуго година у манастиру. Ту је и умро, и сахрањен је иза цркве. И данас се прича његово дивно појање у цркви, за то га и данас стари људи спомињу и под именом „Псалт.“ Њега спомиње и Hahn.[98] Силвестар је био познат и као певач световних песама. Од њега се и данас памте па и певају многе песме народне.[99]

---

[98] „Reise von Belgrad nach Salonik“ S. 88. Wir fanden in diesem Kloster nur einen einzigen Mönch Namens Sylvester, und dieser war ein Fremder, ein geborner Slavonier, welcher aber bereits seit zwanzig Jahren hieher ausgewandert ist. Doch beschränkt sich seine Wirsamkeit nur auf Ausübung der geistlichen Functionen und wird er, wie er behauptete von den Weltgeistlichen sehr knapp gehalten. welche sammt ihren Familien im Kloster hausen u. s. w. (У манастиру нађосмо само једног једитог калуђера именом Силвестра. И овај бејаше странац, родом из Славоније, а овде се доселио од пре двадесет година. Његова се делатност у манастиру ограничавала само на духовничким функцијама. Њега, као што сам тврђаше, никако нису трпели свећеници, који становаху у манастиру чак са својим породицама… и т. д.).

[99] Добротом Николе Алексића бив. тасиљдара манастирскога, у време Силвестра, а сада пароха врањскога, дошли смо до познате песме :

„У хиљаду и осмој стотини
Вила кличе, четвртој години“
— — — — — — — — —
— — — — — — — — —

на којој се види како се песме народне преносе и како при том трпе промене. Жалимо што ову песму, како се она пева у Пчињи, не можемо штампати овде.

14) *Монах Дионисије Хилендарац*, не памти се тачно кад је дошао у манастир, али по оном запису на житију св. оца, које је он написао (в. тач, II), он је био у манастиру већ 1851. године, али није остао више од шест-седам година. Види се да се и он није слагао са игуманом поп-Антом. Отишао је у манастир Карпину.[100] Тамо је постао јеромонахом и одмах је отишао у Свету Гору и тамо је умрo. О његовој преписивачкој радњи споменули смо у тач. II.

15) *Поп Анта*, игуман манастирски. Игуман је постао 1854. године. Његову историју видели смо у тачци VIII.

16) *Монах Зиноfије*. Био је родом из села Буштрања у Врањском округу, а дошао је у манастир око 60-тих година. За поп-Антина игумновања престали су монаси долазити на стално живљење у овом манастиру. Томе није био узрок само поп Анта, већ и околности, које се односе на историју манастира.

За поп-Антина игумновања свештеници су вршили калуђерску тасилдарску службу. 1868. год. Врањске чорбаџије (присталице Егзархије) одузеше од поп-Анте управу манастирску и предадоше је двојици калуђера:

17, 18) *Хаџи-Данилу и Данилу Клиновском*, али они не осташе више од једне године у манастиру, а игуманом манастирским постаде *поп Пеша* из села Шајинца, који се доцније у калуђерству назвао Петроније.

Хаџи-Данило је отишао у Св. Гору, а Данило Клиновски се вратио у Врање, где је постао архимандритом и био један од првих агитатора за Егзархију.[101]

После поп-Пеше — Петронија постао је игуман *поп Марко* поп-Антин син и тако даље, што је третирано у тачци VIII.

[100] пет часова источно од Куманова на левој страни пута Куманово—Паланка.

[101] Овај је Данило био питомац Погачаревића куће, и из ње је стигао до степена архимандрита, али од како се предао бугарофилству, које унесе раздор и неслогу у народ, изгубио је сваку везу и са кућом Погачаревића и са свима осталим, које се нису дале поколебати у својој народној свести.

*

Учени монаси и свештеници у манастиру били су у исто време и учитељи у манастиру, тако, да је овај манастир давао свештенике за сву своју околину. Ове су школе биле старовремске и у њима се учило, осем основнога знања за свештеника, још и писање усправљеним словима. Особито се изучавао пословачки језик, који је служио манастирским људима као тајни језик.[102]

---

[102] Ово је један од најкомпликованијих тајних словенских језика, који се у последње време никако и не чује, за то што је тежак. Овај језик као да није био познат Ватрославу Јагићу ни кад је писао расправу о тајним језицима. (Немамо сада при руци ову расправу да наведемо потпуно име њено).

ЂУРАЂ КАСТРИОТИЋ — СКЕНДЕРБЕГ

ИСТОРИСКА СКИЦА ИЗ XV. ВЕКА

ОД

Мих. Ј. Ђорђевића

ПРОФЕСОРА

Тешко да је који део Јевропе преживео више бурнијих и значајнијих догађаја него што је то случај са Балканским полуострвом. Ну, при свем том, својом неизвесном садашњошћу, а слободно се може рећи и још неизвеснијом будућношћу, оно не престаје још и данас у највећој мери занимати све духове умне Јевропе. Природним положајем одређена је овоме лепоме полуострву тако важна улога, па се није ни чудити, што се о њега данас отимају и звани и незвани.

У овим бурним данима, у данима општег метежа и грабежа на Балкану, неће бити на одмет ни нама Србима, да мало пажљивије прелистамо историју Балканског полуострва и да у њој добро подвучемо сва она места, на којима се види печат српског духа и имена. А таких места у политичкој историји Балканског полуострва наћи ће врло много сваки онај, који буде мало пажљивије проучио прошлост његову.

Ишчупаћу сада један листак из те велике књиге да га прочитам српској омладини, листак на коме је написано име чувенога Србина, *Ђурђа Кастриотића—Скендербега.* А тај листак јесте један од светлијих листова не само у тој књизи већ и у књизи целога света.

Велики успеси, које Турци постигоше за кратко време по своме доласку на Балканско полуострво, узбу-

није јако јавно мњење у хришћанској Јевропи. Крст хришћански поче нагло падати у засенак према полумесецу мухамеданском. И баш у времену, када се Римнапе само Богу мољаху и свечане литије држаху, е да би Свевишњи заштитио хришћане од турске силе, јављају се на позорници светској два човека — два „бедема Јевропе,“ од којих један заклањаше запад, а други север Балканског полуострва. То беху два прослављена витеза: *Ђурађ Кастриотић — Скендербег* и из народних песама познати нам *Сибињанин Јанко — Хуњадија*. За првога се данас поуздано зна да му је у жилама текла српска крв, а интересантно је и оно народно предање, које то исто тврди и за другога.[1]

Опасност од Турака допринела је много, те се народи хришћански више једни другима приближише, видећи у Турцима општега непријатеља. Није се ту више питало какве је ко народности, већ је сваки онај, који се ма у чему одликовао у борби с неверницима, подједнако обасипан славом и хвалом од свега света хришћанског. Кад то све знамо, онда ће нам бити јасно с каквом је тек пажњом хришћански свет пратио ону витешку борбу, коју јуначни Скендербег, господар Кроје и Арбаније, све до смрти своје с Турцима вођаше. И заиста почевши од друге половине XV па кроз цео XVI и XVII век, име Ђурђа Кастриотића — Скендербега било је тако чувено и славно, да је подједнако одјекивало на све четири стране света. И баш с тога, што је он држао у моћној десници својој заставу хришћанства и онда, када свугде, унаоколо обасјаваше светлост полумесечева, историја његових дела бејаше задуго најомиљенија читанка код свију јевропских народа.

Један од француских историка овога века вели о њему: „*Својом моралношћу, својим ратним подобностима, својим чудесима храбрости, која изгледају баснословна, Скендербег припада бесмртном реду Плутархових вели-*

[1] Прича се, да је један од српских владара, кад је отишао на двор краља Жигмунда у Будим, између осталога добио на уздарје и једну кнегињицу с којом је после имао сина по имену Јанка Хуњадију. Ово се по свој прилици односи на посету деспота Високог Стевана краљу Жигмунду 1412. год у Будиму. Хуњадија је у ствари био Румун по рођењу, а Маџар по васпитању.

ких људи, али са вером у срцу и хришћанским ореолом око главе.“ Са каквом тек љубављу, са каквим одушевљењем треба ми Срби да говоримо о Скендербегу, кога нам сами учени странци као Србина показаше? У својој народној историји ми имамо истина доста људи знаменитих и славних, али су још стари казали: „superflua non nocent.“ („што више то боље“). Па, имајући у виду још многе борбе и искушења, које нам предстоје за опстанак и народно уједињење, треба да се челичимо све више примерима и издржљивошћу славних људи из своје историје. Само тако ће нам и историја постати у истини учитељицом живота.

I

Кратак преглед о Арбанији тога доба у погледу географском и етнографском. Порекло Скендербегово, његово таоштво и повратак у Кроју

Самим својим географским положајем Арбанији је одређено да буде гнездо слободе, јер је ограђена са више страна високим планинама, чији ју огранци и изнутра пресецају, остављајући јој само узано приморје поред јадранског мора. Ограничена са три стране српским земљама, она је некада с њима чинила једну политичку целину — српску државу. Она се може поделити на три дела: горњу (северну), средњу и доњу (јужну) Арбанију. Главнији градови у Арбанији из времена Скендербегова беху: Кроја, Светиград, Драч, Београд, (Берат), Авлона (Валона) и т. д. Географске су прилике поред осталога јако утицале, те су Арбанаси, потомци старих Илира, сачували многе старе обичаје и тежњу за слободом, али су оне опет узрок и томе, што су Арбанаси остали племенски поцепани и што за њих култура јевропска никако не пријања. Данас је Арбанија насељена већином Арбанасима, али у старије време не беше тако, већ је северна и један део средње била насељена српским племенима. С тога и видимо да су српски краљеви водили ратове и радили на томе, да та српска племена присаједине својој држави, те да их једном отргну од превласти византијске и италијанске. Та српска освојења у Ар-

банији почињу у већој мери тек у другој половини XIII в. за време владе српског краља Милутина. Он је освојио Дебар (Дибру), јужну област реке Дрина и Маћу (област истоимене реке). Тим својим освојењима дође у сукоб с Неапољцима у чијој превласти бејаше тада средња Арбанија. Али је унук Милутинов, цар Душан Силни, још јаче проширио та освојења и освојио не само целу Арбанију, већ и Македонију (без Солуна), Епир, Тесалију, Акарнанију и Етолију, те се с тога и називаше: *„царем и самодршцем Србљем, Грком, Блгаром и Арбанасом.“* Тај утицај српски био је тако велики, да је већи део Арбаније био српски у пуноме смислу те речи. Да би видели како Арбанаси стоје данас, дакле после 500 година, довољно је навести мишљење чувенога етнографа Спиридона Гопчевића. Он каже, *„да велики део данашњих Арбанаса није ништа друго до поарбанашени Србин.“* Код многих је још жива успомена на српско порекло, многи славе славу и читава племена имају свога свеца. А „скоро пола столећа после пропасти српскога царства беше српска народна свест у горњих Арбанаса још толико јака, да их је Србин Скендербег могао око себе скупити и безусловно покорити.“

„Скендербегови ратни другови — вели Гопчевић — *не беху Шкипетари (Арбанаси) него Срби, и то српско становништво горње Арбаније.“*[2] Ето, како је некада било, али данас по нас Србе ствари стоје много горе, јер се Арбанаси нису ограничили само на Арбанију већ су отишли и даље на север у пећско-призренску област, када српски народ из тих крајева концем XVII и почетком XVIII в. напусти класичну земљу Немањића и пређе у земље круне угарске. Турци су напуштене земље из политичких разлога Арбанасима насељавали.

Кад се узме на ум значај појаве Скендербега и његова борба око ослобођења Арбаније, природно би било помислити, кад би он био Арбанас, да он још живи и да ће довека живети у души и срцу свију Арбанаса. Али није тако у ствари. Путници, који су тамо путовали и трудили се да што више прикупе предања о овоме важном човеку, стекли су уверење да је Скендербег у успо-

[2] С. Гопчевић: Стара Србија и Македонија 207—209.

мени Арбанаса скоро сасвим заборављен. А то опет значи да Скендербег и није био Арбанас кад му се име није сачувало у традицији код Арбанаса. И заиста свеколиким истраживањем на историји арбанашкој, дошло се до уверења, да овај чувени борац за слободу није био Арбанас већ Србин. С тога српски народ и не греши кад га у својим песмама пева као свога јунака. Мисао, да је Скендербег Србин, као научна истина није тако стара. За ову велику добит по нас, а научну истину уопште, највише дугујемо уваженоме немачком историку Карлу Хопфу, који, сабравши нове податке из архива и библиотека талијанских, изнесе неоспорне доказе по којима је Скендербег потомак једне српске властеоске породице. Та његова сведочанства дадоше арбанашкој историји, а поглавито историји Кастриотића сасвим нов облик. Као најстарији предак Кастриотића помиње се 1368. године Србин *Бранило Кастриотић* (које је име и доцније обично у овој породици), кефалија канински. Деда Скендербегов звао се Павле Кастриотић а имао је два села у Маћи. Као унуци Бранила Кастриотића помињу се: Константин († 1402), Алексије († 1403) и отац Скендербегов *Иван* († 1443).[3]

Нема сумње, да је српска породица Кастриотића била тада у Арбанији јако на гласу, када се најстарији син Павлов, Константин, могао оженити Јеленом, јединицом Ђурђа Топије. Овом пак женидбом Константиновом с Јеленом, чија мати беше сестра Вуку Бранковићу, још више порасте углед породице Кастриотића, јер поред своје очевине Константин је уз њу добио и Кроју као мираз. Према свему томе излази да је тежиште породице Кастриотића било у Маћи и Дибри. Тек кад се зна да је Скендербег Србин, онда ће се лакше разумети и оно место код животописца његова, Барлеција, где вели да је Скендербег имао великог утицаја на становнике горње Арбаније који српски зборе. Ну највећи углед међу поменутим члановима породице Кастриотића уживао је отац Скендербегов, *Иван Кастриотић*. Његова жена зваше се *Војсава*, кћи једног српског кнеза из Полога,

[3] Hopf: Griechenland im mittelalter etc. VII. Ad., Hertzberg: Gesch. Griechenlands II, Theil 511.

а својом лепотом, владањем и необичним умом бејаше достојна такога мужа. Иван је опет био човек јуначан, велико-душан и у војним стварима врло искусан. Са Војсавом Иван је имао пет кћери и четири сина: Репоша, Станишу, Константина и *Ђурђа*. Од тих својих кћери једну је удао за Стевана Црнојевића, другу за Стевана Балшића.

Од синова најважнији је за нас његов најмлађи син *Ђурађ Кастриотић*.

О рођењу Ђурђа Кастриотића овако пева народни певач:

„Санак снила Војсава краљица,
„Верна љуба краља од Епира,
„По имену Иве Кастриота;
„Санак снила и у сну видила:
„Да је љута змаја породила
„Крила су му Епир покривала
„К Цариграду глава допирала
„Која живе Турке прождираше.“

Тај сан протумачи јој њен муж, Иван Кастриотић, овако:

„Што си, љубо, у санку видила,
„Да си љута змаја породила,
„То ћеш родит' голема јунака,
„Који ће цару додијати;
„Што ли крилим' Епир покриваше,
„То ће бранит' све краљевство наше;
„Што ј' у теби чедо проплакало,
„Нејако ће бити одведено,
„За њиме ћеш сузе проливати,
„Али ће се дете избавити.“

Kačić A.: Razgovor ugodni etc.

Тако је доиста и било, јер Иван не могаше остати на миру од Турака. Године 1410. покори им се и обвеза да ће их у рату помагати, а као залогу за то своје обећање даде три млађа сина своја, међу којима беше и Ђурађ.

Иван је при растанку последњи пут призвао благослов Божји на децу своју: „О Боже, чувај их, те да усред неверника остану верни твоме светом закону, а ти

мој мили Ђурђе, немој да превариш наше уздање!" Речи које наизменце одјекују тугом и надом. Младоме Ђурђу једва ако је тада било више од 8 година. Примивши са браћом својом веру мухамеданску, Ђурађ је добио на двору султановом добро васпитање. Он је брзо изучио многе језике и друга корисна знања, али поред умног развића брзо дође и телесна извежбаност. Његова десница умела је врло вешто радити мачем, луком и стрелом, а то му је стварало све сјајнију будућност. Поставши мухамеданцем, Ђурађ доби име *Искендер* (Александар), а како је доцније био у звању беговском, то га прозваше *Скендербег* (т. ј. господин Александар). Већ у 18. својој години био је, кажу, заповедник над 5000 коњаника с којима је срећно ратовао у М. Азији.

Положај оца Скендербегова у Арбанији није био нимало завидан. Турци га беху јако притеснили, а Млечићи га својом помоћу само заваравах у, не дајући је никоме кад треба и колико треба. Није био бољи положај ни осталих главара у Арбанији. Да би учинили крај томе несносном стању, они дигоше устанак у Арбанији (1434. год.). На челу овога устанка био је одличан народни јунак Арјанит Комненовић, Големи (Космати), потоњи таст Скендербегов. Али овај устанак би после две године са свим угушен, а Арјанит се повуче у планине као хајдук. Изгледа да су ови поглавари позивали и Скендербега да спасе своју отаџбину. „На твој глас — говораху му они — дићи ће се цела Арбанија као један човек." Скендербег их је, кажу, посаветовао да мирују и да чекају згоднију прилику, те да ради неколико часова слободе не доводе у питање ослобођење Арбаније. Ну поверење, које је Скендербег код султана уживао није могло остати стално и непомућено. Многе паше, које султана окружаваху, са завишћу су гледале на овога странца који је крчио себи пут личним својим заслугама и врлинама. Они га код султана клеветаху да ће у згодном тренутку, кад буде ратовао с хришћанима, употребити војску на своју корист и од султана се одметнути. Налазећи се у таком положају, мисао о ослобођењу Арбаније поче га сад у све већој мери занимати. Чекало се само на згодну прилику, али и она се брзо указа. По паду Србије 1439. године, поглавито заузимањем деспота

Ђурђа Бранковића, би образован нарочити савез против Турака. Успех. који је тај савез обећавао, узбунио је духове хришћана на Балканском Полуострву, те се они у масама савезницима придруживаху. Такав је дух завладао и међу Скендербеговим земљацима, који још од устанка Аријанитова никако не могаху мировати. Одсудна битка између савезника и Турака догоди се пред Нишем 3. нов. 1443. год., где Хуњадија до ноге потуче турску војску, која међу својим заповедницима бројаше и Скендербега. А како Скендербегу том приликом стиже глас да му је отац умро пре неколико дана, да су се његови земљаци побунили и да му је мати у великој неприлици од Турака — он није даље оклевао да Арбанију ослободи. Кад се турска војска после изгубљене битке у нереду повлачила, Скендербег уграби прилику те ухвати Реисефендију и под претњом смрћу нареди му да напише ферман управнику Кроје, по коме се од сада тај град њему (Скендербегу) на управу предаје. Несрећни ефендија учини све само да живот спасе, али ипак главом плати. Тада се Скендербег са својим синовцем Хамзом и са 300 својих земљака упути не за турском војском већ у Арбанију.[4]

Скендербег је ступио најпре у Дибру, јер су се Дибрани као Срби одликовали особитом верношћу према породици Кастриотића. Угледавши сина Иванова неописана је радост све обузела: једни се зачудише и не умедоше ни речи рећи; други га љубише плачући од радости; неки опет узмахујући мачевима позиваху народ на оружје и нуђаху у одушевљењу живот, имање и децу своју за спас своје домовине. Пошто се његовој чети придружи још 300 одабраних Дибрана, Скендербег их упути ка Кроји, да поседну околну шуму и шибљаке. Да би ствар изгледала што вероватнија, он посла раније и свога синовца Хамзу да се представи управнику као секретар његов. Чим се Скендербег појави, управник Кроје поздрави у њему новог представника султанова, за тим отвори ферман пољуби га из поштовања и прогласи Скендербега својим последником. Скендербег тада улучи прилику и позва вијеније грађане те им саопшти свој план,

[4] Pagouel: Histoire de Scanderbeg p. 21.

што ови једва дочекаше. Око пола ноћи уђу у град војници Скендербегови, који дотле беху у шуми. Уговорени знак би дат, и на једанпут велика вика проломи ноћну тишину. Само се чујаху речи *слобода! слобода!*

На овај узвик полети све живо на Турке у граду, и крв се потоком лила. Није много требало и у Кроји нестаде свакога знака турске власти, а Скендербег постаде господар најважнијега града у Арбанији. Док се ово дешавало у Кроји, нису боље прошли Турци ни у другим местима, јер Скендербегов позив на слободу нађе одзива код свију потлачених. Да би истерао Турке и из других утврђенијих места, Скендербег позва поглаваре арбанашке на договор у Кроју. На тај позив похиташе сви главари са својим војницима, тако да је сједињена војска њихова износила на 12.000 бораца. Скендербег им је том приликом говорио, како је он, још док је код Турака био, мислио на своју домовину, али је за то чекао на згодну прилику. Скромност му се огледа и овом приликом у речи његовој: „Могу ли ја узети себи назив ослободиоца? Без сумње не, јер вам ја нисам донео слободу, ја сам је нашао код вас, јер ви сте се сви око мене скупили, чим се за моје име чуло. У вашем срцу, на челу вашем, на вашим мачевима и копљима, свуда налазим само слободу. Да, ви сте ти, моји верни и одани пријатељи, који сте ми повратили имање мојих предака. Довршите дело које сте почели са толико славе и среће!"[5]) Његова реч би живо прихваћена. Једва ако је месец прошао, а Арбанија беше без мало са свим ослобођена од Турака. Само су Турци још добро бранили Светиград у горњој Дибри.

Како све то би извршено некако пред Божић 1443. год. то тај дан би величанствено прослављен. Тога се дана, кажу, Скендербег на ново крстио заједно са својим синовцем Хамзом, који сада доби име Бранило (Брана). А да би свој углед што више уздигао, Скендербег се ожени Андроником, кћери Аријанитовом.

Турци би се без сумње одавно окренули против Скендербега, али нису могли то учинити све док не би

[5] Ibid 34–35; Barletius.

закључен Сегедински мир (13. јула 1444). По овоме знаменитом миру, као што је познато, и нашем деспоту Ђурђу би опет повраћена Србија у владавину. Уговоривши мир са савезницима, Мурат II одмах спремаше одабрану војску да је пошље у Арбанију. Скендербег се томе надао, па је с тога живо радио на томе, да са арбанашким поглаварима и суседним владаоцима утврди *савез за одбрану и напад*. За зборно место где ће се о томе већати буде одређен град Леш на неутралном млетачком земљишту.

II

Борба Скендербегова с Турцима од 1444—1468 год.

На сабору у Лешу, где беху између осталих Црнојевићи, Балшићи и др. Срби, Скендербег би изабран за капетана против Турака са врховним заповедништвом. Пошто не имађаше готово никаквих прихода, то му савет стави на расположење 200.000 дуката ради успешнијег вођења рата с Турцима. Скендербег се заиста није варао, јер одмах по закљученом миру с угарским краљем Владиславом, крéте се на Арбанију велика турска војска од 40.000 под чувеним Али-пашом. Скендербег га дочека и порази. А кад се одмах потом утврди нов савез европских владара против Турака, би позван у њ и Скендербег, који се победом над Али-пашом беше већ прославио.

Али Скендербег не могаше помоћи савезницима, јер га Ђурађ Бранковић, држећи се мира раније закљученог с Турцима, не хтеде пустити кроз своју државу. Битком код Варне, где погибе угарски краљ Владислав, би савезничка војска страшно потучена. Ступањем у савез Скендербег је само још више разгневио Мурата II. Две војске једна за другом пођоше на Арбанију, али Скендербег победи и Ферез-пашу и Мустафа-пашу.

Некако у ово доба пада и Скендербегов спор са лукавим Млечићима, али то је у ствари била борба у којој се Млечићи служише свим средствима против човека, чијим се именом и победама цела Јевропа одушевљавала. Скендербег опсади град Дањ, који је по уговору имао њему припасти, пошто су му законити налед-

ници изумрли. Међутим Млечићи се преваром дочепаше града, те их то доведе у сукоб са Скендербегом. Тим се користи и Мустафа-паша и покуша још једном ратну срећу, али поново би побеђен и заробљен, те се мораде богатим откупом искупљивати.

Спор са Млечићима и даље је трајао и човек се мора гнушати средстава, којима се они служаху у постизавању својих смерова. У тренутку када је турска сила грозила целој Јевропи, а име им постаде страшило за хришћане, тада Млечићи у већу своме одлучују да богато награде онога који би Скендербега живота лишио. Та злогласна одлука донесена је 4. маја 1448. и она гласи: „Пошто је неки наш верни поданик, човек виђен, препреден и оштроуман, доставио нашем господству, да има начина да убије, или да изради да наш непријатељ Скендербег буде убијен, али за то тражи награду од 100 дуката годишње — нека му се одговори, ако га убије или изради да Скендербег буде убијен, да смо вољни дати му за живота његова поменуту награду. А да би се он на ово што пре решио, нека му се каже да ће уживати милост нашег господства и да ће бити препоручен за све што је часно и узвишено!“[6]

Бојећи се да им Скендербег не преотме утицај у приморским градовима, они су му о глави радили, па чак и Турке на њ подбадали, само *„да упропасте онога невернога Скендербега и да га не само из Арбаније него и са овога света протерају.“* Последица ове лукаве млетачке политике била је та, да су Турци одмах ударили на Скендербега, јер већ 29. јуна 1448. Млечићи имају извешће да су Турци ударили на Арбанију и да је Скендербег приступио одбрани своје земље.[7] Овога пута беше се кренуо против Скендербега сам султан Мурат II., те да једном за свагда раскрсти са Скендербегом. Ну намера му се не оствари, јер пре времена мораде напустити Арбанију, пошто у то време угарска војска под Хуњадијем пређе Дунав. Како Скендербег беше опет слободан, то се Млечићи пожурише те с њим закључише

---

[6] Acta archivi Veneti у Гласн. срп. уч. др. XIV с. 122—123.
[7] Ibidem 135—136.

мир. По томе миру Скендербег им уступи Дањ, а они њему између осталога обећаше плаћати сваке године по 1.400 дуката.

Пораз, који је Хуњадија претрпео на Косову, још више је поласкао Мурату II. Један бедем био је већ у пола срушен, али је још недирнут стајао други — Скендербег. Одмах на пролеће 1449. год. поведе султан на Скендербега нову војску од 150.000 војника. Намера му беше да најпре освоји Светиград, па с тога и одреди један део војске да га опседне. Али се град држао јуначки, а Скендербег је изненада нападао и уништавао турску војску. Озлојеђен великим губицима султан је под Светиградом љуто процвилио:

„Светиграде, на крајини смраде!
„Камо моје паше и кадије?
„Камо ли ми деца јаничари?
„Који своје погубише главе
„Јуриш чинећ' од јутра до подне,
„Али тебе узет не могоше?

Kačić: Rasgovor ugodni...

Ну што не учини храброст, то доврши лукавство, и Турци весело уђоше у град не обзирући се на то, што су га издајом добили. При свем том што је добио Светиград, султан се не усуди да настави освајање Арбаније него се повуче у Једрене, а у Светиграду остави јаку посаду. Одмах друге године чим наступи пролеће, а Мурат се с новом војском крену на Арбанију. Намера му беше да још и Кроју освоји, па би на тај начин господарио целом Арбанијом. Скендербег беше Кроју утврдио што је боље могао и оставио у њу посаду од 4000 бораца под заповедништвом свога синовца Бране. Све што не могаше служити за одбрану града као жене, деца и старци, све то би испраћено на млетачко земљиште. Предвиђајући велику опасност, Скендербег се обрати и на Дубровник тражећи новчане помоћи.[8]

Око половине маја месеца био је већ под Кројом султан Мурат II. са сином својим Мехмедом. Султан је био тврдо решен да Кроју освоји, па је поред довуче-

[8] Miklosich Fr.: Mon. serbica p. 442.

них топова спремљен био, како веле, и материјал да се нови топови лију. На зидинама градским већ се показаше отвори, али се посада не поплаши, јер им Брана говораше да *зидови не бране људе већ људи зидове.* Борба се још жешћа отвори и ма да се пред војском турском виђаше и син султанов Мехмед, ипак се граду није могло приступити. А Скендербег је за то време Турке изненада нападао из планина и велике им губитке задавао. Због овог неуспешног напада Мурат је, кажу, био толико љут да три дана није ни с ким речи проговорио. А четвртога дана дозвао је своје паше и везире, па им овако говорио:

„Ево вама тврду веру дајем
„Ако сутра Кроју не узмете
„Живе ћу вас у топе мећати
„И с вама ћу Кроју узимати.“

Kačić: Rasgovor etc.

Нов напад отпоче сутра дан рано, али не са бољим успехом него ли пре. Овај неуспех и време кишовито и за рат неподесно принудише и сада султана, да се без успеха врати из Арбаније.

Скендербег се сад са својом војском врати у Кроју честитајући своме синовцу и његовим друговима на показаној храбрости и верности. Безуспешан повратак Мурата II. из Арбаније у највећем јеку турске силе означавао је победу хришћанског оружја. Честитања стизаху Скендербегу са свију страна: од краља неапољског, угарског, Млечићâ и херцега бургундијског. А папа Никола V посла му том приликом на дар и орден св. Петра за заслуге учињене цркви хришћанској у одбрани од неверника.[9]

Наскоро по повратку од Кроје умре у Једрену Мурат II. у почетку 1451. год. На турски престо седе сад син му Мехмед II. још већи непријатељ имену хришћанском. То беше човек који ће једнога дана постати господар гордога Цариграда, а по смрти Скендербеговој и лепога Балканскога полуострва. Он одмах затражи од Скендербега годишњи данак, ако жели да га остави на миру. „*Ја нисам дошао у Арбанију да је потчиним харачу*, *већ*

[9] Geschichte des Grossen Castriotte, 49.

да је од харача и турског господства ослободим," гласио је одговор Скендербегов. Чувши то, Мехмед опреми војску под Хамза пашом. Турци беху прешли преко Мокре Горе у једну долину, али се пред њима појави Скендербег принуди их на битку која се сврши турским поразом. После овога Скендербег је био скоро две године на миру од Турака, који се спремаху за освојење Цариграда. Али тек што паде Цариград, а Мехмед II. загрози целоме хришћанству. Чувши за пад Цариграда, неапољски краљ Алфонсо молио је папу, да одмах пошље помоћи Скендербегу, који је већ у борби с Турцима изнемогао. Видећи да папа оклева Алфонсо му је послао нешто помоћи о̂д своје стране, а идуће године намераваше да се лично са̂м крене против Турака „не очекујући помоћи од других хришћанских владара, који су — по његовим речима — *само дремали погледајући један на другог.*" [10]

А чим су Турци ударили на Арбанију, млетачко веће пише (31. дец. 1454.) својим управницима у Арбанији да чувају мир с Турцима, а у немирима, који су настали између Скендербега и Турака, треба тако да се држе како њихово понашање неће бити противно миру, који с Турцима имају.[11] Успеха Турци нису имали ни сада јер на бојном пољу пао је, како кажу, и са̂м паша који им је војску предводио. Охрабрен овим успехом Скендербег је желео да по ма коју цену поврати од Турака Београд (Берат). Добивши помоћи и од свога пријатеља краља Алфонса, Скендербег је концем јуна 1455. г. пао с војском под Београд.

Глас о опсади Београда одвео је мисли султана Мехмеда опет у Арбанију. Одмах нареди Севали паши да с 40.000 бораца похита у Арбанију и то с највећом опрезношћу. Брз као и мисли његовог господара, Севали паша је заиста изненадио Скендербега. Све усиљавање би узалуд. Турци страшно поразише војску Скендербегову и „да ноћ хришћанима не беше на руци нико се не би спасао." [12] У овом поразу од 26. јула 1455. паде и зет Скендербегов Мусаки, а поред осталих и Ђорђе Топија.

---

[10] Makuscev V.: Mon. historica Slav. merid. t. I. 222–223.
[11] Mon. spectantia historiam Slav. merid. knj. X. 44.
[12] Макушев В.: Истор. спом. јужн. слов. књ. II. 150.

„Изгледа као да је све пропало,“ гласила је једна вест која би послана из Дубровника у Млетке. После пораза Скендербег се бејаше повукао у планине.

Скоро у исто доба снађе Арбанију и друга несрећа, јер се у њој распали прави грађански рат. Имајући одавно врховну управу над свима главарима арбанашким, Скендербег је тежио да сву власт усредсреди у својој личности, како би могао лакше одолети турским нападима. Таким радом Скендербег дође у сукоб с многим првацима и најближим рођацима својим. Од њега отпаде и пређе Турцима шурак му Мојсије Дибранин, синовац таста му Аријанита. Узрок треба тражити по свој прилици у томе, што му Скендербег беше преотео његово наслеђе Дибру. Годину 1456 провео је Скендербег опет у рату с Турцима, које је сад Мојсије предводио. Турци, при свем том, беху побеђени, а Мојсије се са Скендербегом измири и доби опет одузете земље. Рђавом примеру, који беше дао Мојсије, следоваху и други.

Већ у пролеће 1457. спремаше се велика војска турска под заповедништвом Иса-паше, Хамзе[13] и Санџак бега. Скендербег се и сâм за борбу спремао и тражио помоћи од Млечића и свога заштитника Алфонса. Да је предвиђао велику опасност види се и отуда, што опомиње Млечиће на раније обећање, да ће га у случају опасности примити са фамилијом на своје земљиште. А већ 31. јула капетан драчки, Марко Дредо, јавља дужду млетачком да је турска војска ушла у Дибру и да се налази у Маћи, а један део турске војске отишао је до Леша и тамо је *„похарао и опустошио сву земљу господина Скендербега.“* Из писма се још види да је *„већи део земље пристао уз Турке, а Велики Господин Скендербег бежи по планинама чувајући своју главу, јер су га скоро сви његови поглавари напустили и прешли Турцима.“*[14] У овој војсци турској по извешћу самог драчког капетана било је око 80.000 коњаника и пешака. Турчин се био решио да једном сврши с Арбанијом, па да после пређе на Пелопонез (Мореју). У овом критичном

[13] По Хопфу ово није био Хамза (Брана), синовац Скендербегов, већ неки Хамза Зеневић.

[14] Макушев: Ист. спом. југ. слов. књ. II. 113—14.

тренутку Скендербегу стиже нешто новчане помоћи и од папе Калиста III. Папа нареди своме комесару, Јовану Наварском, да што пре пошље трећи део новца, који је као десетак скупљен у Далмацији, „*Ђурђу Кастриотићу —Скендербегу кога су Турци опсели.*"[15] Потпомогнут папом и краљем Алфонсом, Скендербег се осмели да са војском, која једва да је бројила више од 12.000 војника, изиђе на сусрет много надмоћнијем непријатељу. Он је Турке изненада напао, онда када су се томе најмање надали, с тога и не могоше одолети нападу. Дрим је крвав протекао, а хиљадама турских лешева покрило је бојно поље. Повратак у Кроју био је за Скендербега прави триумф, свет се стицаше са свију страна благосиљајући свога избавиоца и певајући веселе песме. На глас о овој победи папа ликоваше од радости и крајем исте године постави Скендербега за генералисима (главног команданта) у своме рату с Турцима. И годину 1458. као и 1459. провео је Скендербег у борби с Турцима, које предвођаху најпре Синан-паша, па Јусуф-бег и најзад Карација-бег, један од највештијих турских војсковођа. Неуспех Карацин убедио је султана да је Скендербег у одбрани своје отаџбине ненадмашан, па кад га не могаше никако покорити, то се реши да с њиме мир закључи. Овај мир, како се види из једнога писма Скендербегова, зркључен је у лето или почетком јесени 1460. године и то на три године.[16] По овоме миру остало је *status quo* (стање као и пре рата), Турци су задржали и Београд (Берат) и Светиград. Обе се стране обавезаше да ће престати од пљачкања.

Поред унутрашњих незгода за даље вођење рата, Скендербег је хтео да закључи мир с Турцима још и због тога, што беше дошло време да се чим било одужи своме великом, тада већ упокојеном, заштитнику и добротвору. Ствар је у овоме: Још 1458. бејаше преминуо неапољски краљ Алфонсо, који Скендербега у свима опасностима никад без помоћи не остављаше. На његовога сина Фердинанда беху устали многи противници у намери да доведу на престо Јована Анжујца, чији су

[15] Theiner: Vetera monumenta Slav. merid. t. I. 426.
[16] Макушев: Ист. спом. јужн. слов. књ. II. 120.

преци узалуд полагали право на престо неапољски. У невољи Фердинандо се обрати Скендербегу за помоћ. У писму, које му је Скендербег писао концем октобра 1460. године, као у каквоме огледалу огледа се сва чистота душе и срца Скендербегова. „Не дај Боже, — вели Скендербег — да се догоди каква несрећа или опасност Вашем Величанству, или ма шта било, *ја ћу увек бити пријатељ врлине а не среће.*“ Напомињући о помоћи коју му је послао и спремаше да пошље, Скендербег даље наставља: „А ако сумњате у Ваш положај, известите ме, па ћу сам лично доћи и радити с мојима.“[17]

Међу тим положај краља Фердинанда и 1461. не беше ништа бољи, с тога видимо да је Скендербег спремио 1000 коњаника и 2000 пешака на лађама за Неапољ и само је још чекао на једну лађу, коју ће му краљ послати, те да се и сâм на њу укрца. Једва ако је прошло од тада и 10 дана, а већ Млечићима стиже вест (25. августа 1461.), да је Скендербег оставио Арбанију и да је сâм лично са својом војском отишао у Неапољ. У Италији је дочекан у највећем триумфу. Све живо поврвело је да види прослављеног витеза о чијим се победама чуда причаху. Ставивши се на чело своје и краљеве војске, Скендербегу пође за руком, да у неколико бојева потуче војску непријатељску и да под власт краљеву стави опет сву неапољску краљевину. Богато одарен за учињене услуге, Скендербег се опрости с краљем Фердинандом, па са својим војницима пређе из Италије у Драч, а одатле у Кроју, где га опет видимо у пролеће 1462. год. Мир је стајао још ненарушен између Скендербега и Турака, али кад Турци на пролеће 1463. с огромном војском пођоше на Босну, он тражи од Млечића, поред свег мира с Турцима, да може кроз млетачке земље проћи у помоћ херцегу св. Саве, Стевану Вукчићу, који тада у Хуму владаше. У млетачким листинама стоји забележено да су му они 26. априла исте године тај пролаз допустили.[18] Да ли је Скендербег ово радио без знања султанова или не, то не знамо, али се поуздано зна да се

[17] Ibid. 117—118.

[18] Mon. spectantia etc. 242.

херцег Св. Саве и после пада Босне јуначки држао против силе турске у својој кршној Херцеговини.

Пропаст босанске краљевине и трагична судба њенога последњег краља учини јак утисак на сав свет хришћански. Папа Пије II., видећи да је крајње време да се учини што се може за ствар хришћанску, одлучи да се стави на чело крсташкој војни против Турака. „Рећи другима идите! — говораше папа кардиналима — мање улива поверења, него кад се каже пођите са мном, и ја ћу сада ово друго да покушам“ [19] Како Млечићи беху већ у рату с Турцима због неких градова на Пелопонезу, то су и сами на томе радили да се организује што јача сила против Турака. Тога ради још 1. августа 1463. г. млетачко је веће решило да се пошље нарочити посланик херцегу Стевану, његовом сину Владиславу, Скендербегу и околним владаоцима, те да се обавесте о стању у коме се налазе и да се сложе против општег непријатеља.[20] Нема сумње, да је овај посланик између осталога имао задатак да склони Скендербега да се придружи општем савезу против Турака. И заиста, посредовањем драчког архиепископа Павла Ангеловића, који уживаше опште поверење како код Скендербега тако и код осталих арбанашких поглавара, дошло је до новог пристанка за рат. Пошто се већ решио да наруши мир с Турцима, Скендербег је преко овога посланика изашао с нарочитим тражбинама пред млетачку републику. Сад је тражио од Млечића да има уза се њихове поданике у Арбанији и да их може употребити за одбрану у место онога, што су му пре плаћали за најамнике. Млечићи на све пристадоше, а обећаше му на пролеће послати још 500 пешака из Италије. А да би се преко зиме могао боље спремити, дадоше му 2000 дуката, докле му не пошљу војску, над којом ће по захтеву Скендербеговом његов син бити капетан, а он сâм врховни заповедник. Сем тога Скендербег је још тражио од Млечића да се за време рата с Турцима нађе по нека млетачка лађа у близини Арбаније и Далмације; да се у случају измирења с Турцима млетачка влада сети њега и његових

[19] Paganel: Histoire de Scanderbeg 308.
[20] Mon. spectantia knj. X. 261.

поданика и да му прими сина за млетачког племића.[21] Из ових захтева јасно се види како је Скендербег имао у виду сву несрећу кад се с Турцима у коштац ухвати. Млечићи га истина увераваху да до тога веће доћи, „*шта више ире има смисла веровати да ће непријатељ бити прогнан из Јевропе*“ јер се сем њих спрема још и папа и други владаоци хришћански. Наскоро за тим млетачко веће увршћује „Ивана Кастриотића, сина велемоћнога господина Ђурђа Кастриотића“ у број млетачких племића, а пре тога од истога већа беше наименован за капетана у експедицији против Турака. Изгледало је, као да се на западу чине озбиљне спреме за нову војну. Млетачко веће одлучи (9. нов 1463.) да се скупљају галије у које ће се војска укрцати. А одмах за тим извешћује и свога посланика у Угарској да је република склопила савез против Турака са папом и војводом бургундијским и да ће војску пратити сâм папа, дужд и војвода.[22] Бојећи се преваре од стране лукавих Млечића, својих западних савезника, пре него што ће загазити у рат, Скендербег понавља своје раније тражбине, наглашујући нарочито, „да Млечићи не могу с Турцима никакав мир закључити, који се не би и на њега односио (Quod pax cum Turco fieri non possit nisi in ea ipse etiam includatur cum dominio). Млечићи примише тај захтев, али додадоше, да и он не може без њиховог пристанка закључити мир с Турцима, и *да на сваки захтев млетачке владе огласи рат Турцима.* „А што тражи (Скендербег) да му се тачно и потанко објасни, какву би накнаду славна влада млетачка учинила њему, жени његовој и наследницима његовим, и где мисли влада да он остане, ако би се десио случај, што не дај Боже, да буде из своје државе прогнан!“ На та питања млетачко му веће одговори: „Уверени смо и тврдо верујемо да до тога неће доћи због великих припрема што се чине против Турака. Ну да би увидео да је наша влада према Његовој Светлости добро расположена, ако би се такав случај десио што не дај Боже, поред годишње накнаде што је има од наше владе ради одбране градова и места наших у

[21] Ibidem 264—66.
[22] Ibidem 282—83.

Арбанији, обећавамо му давати по 500 дуката сваке године су чим ће моћи Његова Светлост са својом женом, децом и фамилијом пристојно живети. Што се тиче места становања, то може бити или на острву Хвару (Liesne) или на Корчули, где се буде допало Његовој Светлости. На коме се од њих реши остати, ми ћемо се побринути о угодном начину његова становања."[23]

Обезбедивши колико толико будућност своју и своје породице, а охрабрен хришћанском експедицијом, којој папа на челу стајаше, Скендербег се озбиљно реши да прекине даљи мир с Турцима.

У пролеће 1464. упаде са својом војском у Македонију и остави за собом пустош куд год је прошао. Та вест јако разгневи Мехмеда II. Ну он се при свем том уздржа од брзе освете, јер у гажењу мира од стране Скендербегове, увиђавни је султан назрео први метак, који је на њ избацила хришћанска коалиција. С тога, посла нарочитог посланика, да Скендербега опомене да мир не гази и да уговор о миру обнове. А кад му Скендербег поручи да је немогуће на то пристати, јер га је искуство научило да султан никад не држи задану реч, тада су већ у Арбанији свакога часа очекивали војску султанову. И заиста, султан није више оклевао. Чувши да Скендербег неће више да зна за мир, он посла пашу Шеремет-бега с војском од 40.000 коњаника да заштити турске области од пустоши. Ну Скендербег не чекаше да буде нападнут већ се одмах спусти у Македонију и код Охрида тако порази Турке, да их је 10.000 покрило бојно поље. Међу многобројним заробљеницима био је и син пашин дефтердар (војни благајник), који се доцније великим откупом искупи. Оставимо за часак Скендербега нека у Кроји слави победу, па окренимо се његовим савезницима.

Покушај папин са хришћанском експедицијом сврши се да не може бити фаталније. Пре свега, папа Пије II. бејаше болестан, ну он ипак не хтеде започету ствар напустити. Тако болестан дође у Анкону, где затече неке неуређене трупе без ратне спреме. Они тражаху од папе новаца да се спреме, али им је он могао дати само опро-

[23] Ibid. 293—94.

штајнице. Напослетку се појавише пред Анконом и галије млетачке (њих 12 на броју) под командом дужда млетачкога Христофа Мора. И ако беше болестан, папа се необично обрадова доласку ових галија. Посматрајући једнога дана с обале морске ове лађе, болни папа изусти ове речи: „До данас нисам имао флоте да би испунио своју дужност, а од данас ће флота бити без мене."[24]

Тако и би. Истога дана папи је јако позлило и он је издахнуо на рукама својих кардинала (4. авг. 1464.). Случај је ваљда хтео да то буде онога истога дана, када је Скендербег разбио Шеремет-бега. Док се у Арбанији ликује, дотле се у Италији отпева посмртна песма, коју морски ветрови преносе и на Балканско полуострво, теју тако мешају са триумфалним узвицима у Кроји. Смрћу папе Пија II. пе би ништа од хришћанске коалиције, ма да је папа на смрти заклео своје кардинале да наставе започето дело. Оно, од чега је Скендербег највише стрепио и бојао се, најзад га је постигло. Он остаде и даље усамљен да издржава турске ударце. Али шта рекох, да издржава? Не, већ да им задаје теже за тежим, докле му год куца срце у јуначким грудма његовим.

Глас о смрти папиној произвео је у Кроји и Цариграду два са свим супротна утиска. Порта бејаше овим гласом охрабрена да настави своју освајачку политику. Одмах затим упаде у Арбанију један од најбољих турских војсковођа, Балабан, с војском од 15.000 коњаника. У очајној борби која се отвори, Турци, и ако бројно много надмоћнији морадоше се повући. Још је у два маха после тога исти паша кушао ратну срећу са Скендербегом, али опет без успеха. Сад Балабан изађе пред султана с новим планом, како да покори Арбанију. По том плану кренуше се на Арбанију две војске, једна под командом Јакуб-бега ишла је преко Грчке и Тесалије да заузме Епир, а друга под Балабаном имала је преко Тракије и Македоније да продре у Арбанију. Положај Скендербегов те године (1465.) био је и сувише критичан, али се он ипак умео наћи. Брзином у раду накнађивао је бројну јачину. С војском од 12.000 Скендербег се крену најпре против Балабана и изненади га победом, пре него

[24] Paganel: Histoire de Scanderbeg 326.

што се овај могао сјединити са Јакубом. Одатле сад с војском пође против Јакуба, који се беше улогорио на Тирани.

Извештен о доласку Скендербеговом, паша хтеде да се мало повуче у планине тиранске, али у том часу бејаше Скендербег већ пред њим и свако кретање би спречено. У турски логор беху бачене одсечене главе турских официра из Балабанове војске, а уз то изложени заробљеници и отети трофеји. Све ово јако је деморалисало турску војску. На дати знак за напад отвори се грозан покољ, јер се друго ништа није могло чути осим звука од мачевих удараца. Турци се, при свем том, добро држаху и битка бејаше скоро неодлучна, али је Скендербег брзо реши. Узевши одавно на око Јакуб-пашу, Скендербег јурну са својим одељењем у најгушће редове непријатељске, где се паша налажаше. Један хитац копља и паша се нађе мртав на земљи. Турке сад обузе грозан страх и нико не покушаваше више да се брани, све се даде у бегство.

По повратку у Кроју Скендербег је с војском дочекан у триумфу. У црквама се држаху благодарења за срећно одржану победу, о чему Скендербег одмах извести и суседне владаоце.

Примивши и овом приликом тужне гласе са бојнога поља, славољубиви султан бејаше врло озлојеђен. Он се тврдо реши да не шаље више ниједнога пашу, већ да по примеру свога оца сâм покуша ратну срећу са Скендербегом. У тој намери и спремаше нову војску, коју ће идуће 1466. кренути на Арбанију. Скендербег је добро знао да ће Турци само дотле мировати, док не скупе нову војску, па с тога и сâм чињаше нужне припреме. Скендербегови суседи, Млечићи, још око половине априла 1466. јављају, како чују са свију страна да ће Турци наскоро навалити на Арбанију, па с тога и послаше нешто војске да би заштитили свој град Скадар. Маја месеца већ се кретала силна војска, како кажу, од 200.000 под командом султана Мехмеда и његовог паше Балабана. Напред је ишло 80.000 коњаника као авангарда под командом паше Балабана, а за тим остала војска под командом самога султана. Пошто се сâм не смеде у град затворити, јер иначе нико други не би могао истерати бесне Турке из Арбаније, Скендербег смести у Кроју

језгро своје војске, а управу над посадом даде чувеноме Талијану Валтазару Пердучи. Концем месеца маја турска је авангарда продрла у Арбанију и већ опсела тврди град Кроју. Наскоро затим стиже и султан и улогори се на равници пред самом Кројом. Као год при опсади Цариграда тако је, кажу, и пред Кројом султан лио нове топове, желећи град потпуно срушити и уништити. Али сви турски напори беху узалуд, свако порушено место опет се оправљало и сваки напад би успешно одбијен. Скендербег се, са оно војске што му је још преостало, беше повукао у планине да отуд узнемирује непријатеља. И дању и ноћу летео је он са својим одељењем час на једно час на друго место не дајући Турцима никако мира.

Узнемириван непрестано од Скендербега, а видећи да напад на Кроју никако не успева, султан се реши да одступи с већим одељењем своје војске, јер би било лудо излагати целокупну војску очигледној опасности, а без икакве наде на успех. Тога ради остави под Кројом Балабана са 80.000 војника, да држи град у опсади докле год се не преда, а сам се с већим делом војске повуче из Арбаније, пустошећи сва места куда је прошао.

Одмах за тим видимо како Скендербег јавља Млечићима да је Кроја турски напад издржала и тражи у исто време од њих нове материјалне помоћи. Млечићи му на то одговорише почетком јула исте године: *„да им је особито мило било чути, што се Кроја, захваљујући Божјој милости и његовој храбрости, одбранила од Турака.“* [25] Ну новца му при свем том не послаше, изговарајући се тиме, како имају велике издатке на копну и мору.

Положај Скендербегов, при свем том што се султан уклонио, био је врло тежак. Млечићи се његовим молбама слабо одазиваху, а пред Кројом беше још једнако Балабан са својим јањичарима; оно пак војске, што имађаше не беше довољно да би могао њиме Турке из Арбаније истерати. Па ипак његов оштроумни дух, његов ненадмашни геније војнички, радио је и сада све што могаше за општи спас учинити. Стари ратник не хтеде се упустити у борбу с надмоћнијим противником, да му

[25] Mon. spectantia etc. 371—72.

не би показао своју слабост, већ се реши да са̂м, лично, пређе у Италију и да потражи помоћи од папе и Млечића. Предавши своју војску једноме верном и одважном човеку, Скендербег се обуче у просто одело и с малом пратњом крену се пут Рима преко Јадранског мора. Па ипак ко зна, да ли ће његов глас наћи гдегод одзива. Ну Скендербег је драматски јунак, он хоће да учини све што би трагичну судбину хришћана искупило. Примљен од папе (Павле II. Барбо) и кардинала̂, Скендербег је пред њима говорио о опасностима које све више прете Италији од Турака. Пошто је покорена Азија и Грчка — говорио је он — пошто су поубијани цареви и краљеви у Цариграду, Србији и Босни, „ја још једини стојим пред свирепим освојиоцем, који жели да од Рима направи други Стамбол." „После двадесет и три године непрекидне борбе ја стојим данас усамљен са остатком преосталих ратника, са својом слабом дружиницом, исцрпеном толиким ратовима, јер Арбанија нема већ више места за коју нову рӓну и једва ако јој је преостало неколико капи крви које чува да пролије за хришћанство."[26] Ну, у место стварне помоћи, папа му даде само благословени мач, а уз то нешто мало новца. То беше сва добит од овога ду̏го̑га пута.

Још док се Скендербег бавио у Риму, Млечићи пишу папскоме посланику (29. нов. 1466.), како би требало да се Скендербег што пре врати у своју земљу. Ту се вели, како су они дознали „*да се Арбанија налази у веома рђавом положају. Јер пошто је из ње прогнан господин Скендербег, ништа му није остало у власти осем града Кроје, који су очували наши пешаци, а и сада га чувају о нашем трошку*. Ми не сумњамо да је Његова Светост (папа) о свему томе подробније сазнао од господина Скендербега. С тога мислимо да ствари хришћанској може више користити, ако се исти господин Скендербег потпомогнут папом врати у своју државу, како би могао повратити оно што је изгубио и да се непријатељу не да̂ прилике и могућности да остале провинције хришћанске на тај тако подесан начин штети и притискује."[27] Из

[26] Paganel: Histoire de Scand. 356—57, Barletius.
[27] Mon. spectantia X. 384.

овога писма, у коме се тако лепо чита хвалисање млетачке господе, види се колико је Скендербег вредео за арбанашко приморје, кад Млечићи тако жудно очекују његов повратак. Пада у очи и то, што Млечићи кажу да је Скендербег прогнан из Арбаније. Ово, без сумње, треба тако разумети, као да су се стекле таке прилике, да се Скендербег морао кренути да тражи помоћи.

Остављајући Рим, који му је мало што користио, Скендербег хтеде да сврати за помоћ и у Млетке, али зло стање у Арбанији одврати га од те намере и он се пожури у отаџбину. Дошавши у Скадар споразуме се с млетачким послаником Јосифом Барбаром, под чијом управом стајаше доста велика војска млетачка, коју Скендербег састави са својом војском, тако да целокупни број војске беше преко 20.000. С овом војском пођe да Кроју од опсаде ослободи. Чувши да је Скендербег прикупио доста велику војску, Балабан хтеде да га освојењем Кроје предухитри. С тога нареди последњи и најжешћи напад на град, и кад Турци најјаче навалише једно зрно погоди пашу Балабана, који с коња мртав паде. Бојећи се, тако обезглављени напада Скендербегова, Турци се одмах повукоше од Кроје. Кад Скендербег наскоро дође пред Кроју у турском логору не нађе живе душе.

Ови догађаји пред Кројом били су у априлу 1467. године. Одмах по том Арбанија би очишћена од Турака и Скендербег се опет могаше повратити у свој град Кроју. Али тек што га беше минула та опасност, а спремала му се нова, јер султан спремаше нову војску да ју сâм по други пут поведе на Арбанију. Концем маја исте године, Млечићи послаше у Арбанију 15 галија ради одбране својих градова од Турака. И већ 24. јула млетачко веће пише у Рим своме посланику, да обавести папу, да је Турчин навалио свом силом у Арбанију тежећи да отвори себи пут у Италију, и с тога веће тражи од папе двоструке десетке.[28] „Већ смо вам — вели се у писму — писали и јавили о новим тешкоћама и опасностима, за које смо дознали из Арбаније, где се налази Турчин с

[28] Новац црквени, што су га папе обично давале појединим владаоцима, који су ратовали против Турака.

врло великом војском и поред жалосног покоља и страшне свирепости, којима се служио и служи свакога дана у тој области, пустошећи све мачем и огњем, а тамошње становнике убијајући на најгрознији начин, и тако тежи да продре у области и градове наше, а особито да заузме град Драч, те да себи обезбеди пут у Италију." [29] Овај страшни напад који Млечићи тако дирљиво описују био је дакле у другој половини јула 1467. У једном писму своме, које је упутио из Скадра Млечићима у почетку јула, Скендербег тражи од њих помоћи, обећавајући да ће сем Кроје бранити и њихове градове Драч и Скадар. Веома је занимљиво како стари Скендербег гаји наду да ће Турке опет моћи истерати и истребити.

Грунувши са својом великом војском на Арбанију, коју је пустошио што је више могао, султан се упути право на млетачки град Драч, који без успеха нападâше, јер га је бранила јака посада млетачка и арбанашка. Изненађен великим отпором, Мехмед II. мишљаше да Драч брани сâм Скендербег, па с тога се сад упути на Кроју и опсади је. Али Скендербега не беше ни у Драчу ни у Кроји, он се још једнако држаше своје старе тактике, да из планина напада на противника. Али све би Турцима узалуд. Кроја се и овом приликом јуначки одржа, а султан Мехмед, дошавши до уверења да Арбанију не може за живота Скендербегова покорити, диже опсаду и повуче војску своју. Сва корист од овог похода била је у заузећу неких омањих и мало утврђених места. Одмах после овога шаље Скендербег у Млетке свога сина Ивана и архијепископа драчког, да од млетачког већа траже помоћи у новцу и војсци и да му Млечићи снабдеју Кроју свима потребама, како би и у будуће могла одолети турским нападима.

Кастриотић је желео да бар пре смрти своје не пусти Турке у Арбанију, па је с тога, поред умешног архијепископа драчког, послао у Млетке и свога сина Ивана, само да би што већу помоћ отуда добио. Скендербег је то хтео, али промисао Божји нешто са свим друго. Њему, који је толике бојеве издржао с најљућим

[29] Mon. spectantia etc. X. 395.

непријатељем, и који свој живот никада није штедео од опасности, ипак није било суђено да на бојном пољу погине. Спремајући се за нов отпор Турцима, којима се поуздано у пролеће надаше, Скендербег хтеде да обиђе сва важнија места у Арбанији и да се сâм увери о свему што би било потребно за нову одбрану. Али кад дође у млетачки град Леш, где позва савезнике и остале главаре арбанашке, њега ухвати јака грозница. Болест из дана у дан отимаше све више маха и Скендербег осети да је близу последњи час.

Помисао на смрт није могла код њега пробудити бојазни, јер јој је он често у очи гледао, али помисао на стање у коме оставља Арбанију — то беше оно, што га је jâко тиштало. Силни непријатељи окружаваху је са свију страна, а унутра у земљи стање запето и жалосно, које само он беше кадар држати у равнотежи.

Дигнимо сада завесу која га од нас заклања и приступимо лагано његовом болесничком одру. Око њега видимо опет верног му саветника, архијепископа драчког Павла Ангеловића, па млетачког управника Франческа Капела и осталу господу арбанашку. Сви се они мољаху Богу да га придигне, али анђео добри већ спреман чекаше да прими верну душу његову. Предвиђајући опасности које прете Арбанији одмах после његове смрти, не могаше пропустити, а да им не дâ упуства за даљи рад. „Пре но што мој дух, који се већ спрема да ме остави, то и учини, као пријатељ ваш морам на вас управити још једну последњу препоруку. Као год што сте се са мном славно борили против непријатеља, борите се тако исто и после моје смрти и нека би вам тај свети аманет лежао увек на срцу!“

Поменувши свога сина Ивана, Скендербег рече: „Ово најдрагоценије благо поверавам вашој храбрости... Ону верност ону искрену љубав, коју сте гајили према мени, то тражим данас и за мога сина Ивана, нека он представља мене међу вама! После тих речи престало је да куца његово племенито срце. Године 1468[30]. 17. јануара умро је јунак Ђурађ Кастриотић—Скендербег

[30] Hopf.: Griechenland etc. 157; Гласник LIII.

на рукама свога љубимца архијепископа драчког — Павла Ангеловића.

Тек што он издахну а на све стране одјекну плач и јаук: „Потрчите, потрчите господо арбанашка, викао је тада с правом један глас, данас су пали зидови Арбаније. Наше су тврђаве пропале; наше је силе нестало; наши градови и снага наша, све је то сад пало. — Сва је нада угашена смрћу једног јединог човека!“ После три дана тело је његово свечано сахрањено у катедралној цркви Св. Николе у Лешу. Дворови јевропски изјављиваху своје саучешће у превеликоме губитку за цео свет хришћански, који ће тек од сада осетити шта је у Скендербегу изгубио.

Кад је кобна вест о смрти Скендербеговој стигла у Млетке, Млечићи наредише 13. фебруара 1468. г. да се предузму све мере, те да се одбрани Скендербегова држава, ако би Турци на њу напали. У исто време писаше и своме управнику, Франческу Капелу: „Ако се не би могли градови и грађани никако сачувати од Турака под влашћу сина Скендербегова, то да у друштву с архијепископом драчким удеси, да градови с грађанима дођу под власт млетачку, па да син Скендербегов са својом мајком управља у име њихово, а кад дође до мира с Турцима наша ће им влада опет све повратити.“[31]

Одмах за тим (24. феб.) неапољски краљ Фердинанд изјави сажаљење преко нарочитог посланика удовици Скендербеговој Андроници и сину јој Ивану, нудећи им у исто време и уточиште у својој земљи. Може се мислити како је тежак био њихов положај, кад обоје одмах прихватише понуду, пређоше у Италију и настанише се у Трани. Турци тада заузеше скоро целу Арбанију пустошећи до Скадра, Леша и Драча, и за неколико недеља одведоше у ропство преко 8000 људи. „*По свој Арбанији видимо само Турке*“, гласила је једна тадашња депеша. Па и тврди град Кроја, који Скендербег никад из руку не испушташе, поред све одбране млетачке, мораде капитулирати десет година по смрти његовој (15. јуна 1478.) Том приликом пострадаше и многи главари,

[31] Mon. spectantia, X, 404.

које Млечићи после предаје града Турцима жртвоваше. Тада је утекао у Неапољ и деспот *Јован Мусаки*, који је оставио својим синовима важне мемоаре о догађајима, који су њему као савременику били добро познати.

Једини син Скендербегов, Иван Кастриотић, пошто пређе у Италију, ожени се тамо *Јерином*, кћерју српског деспота Лазара с којом је имао кћер *Марију* († 1560).

Ова славна лоза Кастриотића у правој линији изумрла је у XVI. веку. Напослетку, вели Хопф, има једна племићска линија Кастриотића, што и данас живи у Италији.

ИЗ СРБИЈАНКЕ

СИМЕ МИЛУТИНОВИЋА САРАЈЛИЈЕ

МРТЦА ВАСКРС

Нич'де[1] сјемце искром узазвања!
Све[2] ћ' још старež нараштајма с' младјет',
А[3] повтора ј' дотупавност марњом.

* * *

Две године, два[4] стољетја, дужа
Од'[5] гладније свеколики љета,
Миријаде[6] л' обвињених пизмом
На смрт грозну[7] мучитељства разних
Престењало[8] премријевше Српство
Под[9] удручјем отоманска ига:
Злопци[10] предјел и варварства пређу,
Већ'[11] науме преродјети Србе,
Ил'[12] дјаволску себ' усвојив силу
Отребит'[13] их све до једног' мушка,
С'[14] нова л' земљу насељети људства
Анадолска,[15] све Гангрца згадни,
Порочностим'[16] да христјан'ма грозе...
Ил'[17] устремом к' сладострастијама
Раздраж[18] к' вјери да внушају скотској...
Но[19] свепретвор вишњег' соизвола

Једва[20] с' реши Карађорђем сјевнут',
А[21] бит' мора свачем' подражача;
Те[22] лиш од сад' већ' не трпи Српче
Суровога[23] свирјепија владства,
Увјерило[24] с' омјеријем сила
Да и[25] крсташ сједа с' најзад' црв'ма,
К'о[26] жељезо непримјетном хрђом,
То[27] л' да крепкост мишиц' и волења
Не[28] досегне предодредна сљедства.
Усекнути[29] страшило христјана.
Косанчића[30] побратим је славни
Ускрсао[31] возживотјевши се,
Да је опет[32] ступ у бједствам' сродњи
Јаким срцем и[33] величјем духа,
Једном себи свагда својственима;
Обреновић Милош[34] правце втори
Видјев[35] Српство у премеждју пуну
Разбукта[36] се народностју силном
Утјешит'[37] га, уклоњет' му муке,
И[38] узнест' га пак на очи света,
Што[39] и вјестност продужења сретна;
Кличе,[40] сазва та готове Србе,
Скочи,[41] потр' крвопије врашки!
Док обазре[42] с' десно и лијево
А[43] бистротом витешкога ока,
Момчадије[44] распламћеше с' груди,
Риски[45] јарно свак поража злопца
Совјечија[46] и општинска стања:
„Гибнут'[47] нам је, да б' до једног' цигла!
Ил'[48] принудит' смртовидност Порте
Познат'[49] српску и уважит' вољу!“
Тек'[50] собраћи нови Господаре,
Отличијем[51] узвишени над' њи,
Трештно[52] рекне, и отважно поче

10*

Свуд'[53] пролетат' и допобјеждати;
Палеж Срби[54] развијали најпре,
Пожаревца[55] л' седам шарампова
Писар[56] Јово поздравио први,
Ако[57] смртју, кад' угледом прочи
Делибашу[58] истог' предадоше;
Испрати га у Ћуприју[59] мучну
Димитрије[60] полубрате Срба,
Пак на Чачку[61] Турак' разбитије
Вољом[62] Вишњег', и Срнчадце мет'ма...
Поткрепљавше[63] Добрачанин Јова,
Сретнославним[64] назвати се смије,
Кјем[65] 'но убјен и Ћехаја-паша
Баш на броду према[66] Тополинам'...
Ево[67] малост каква склони судбу
К'[68] новосрпску допаштењу блажја,
Та је 'било[69] претјецати враге
Драгачевом, и до[70] близ' Пазара;
С'[71] тим то чвршће, што пре попузнула
Нека[72] частца... но притекла с нова
Како[73] стиг'о Симо с' ваљевцима,
Како[74] л' Смиља... предусрела Војна:
„Куда? Шта[75] л' то?!...
Не могосте[76] л' к'о Рајић се борит',
Ил'[77] убједит', ил' се одбрањати?
Туђа земља, туђа[78] мајка мрзи!...
Вам'[79] у жупам' старог' завичаја
Тек'[80] масличне увјенчице расту;
Данаске[81] су вас потисли врази,
А ви ћете сутра њи[82] поразит'!“
Лазар Мутап[83] Турцим' ахмачином
Утворив[84] се представљан је досле,
Ал'[85] мужество ту показа цело,
Чак ранама удостоји[86] с' конца,

К'о[87] кнез Максим делибашка хата,
И[88] његова ћурка бесприкладног',
И[89] к'о нека заробљеничица
Што[90] сејсану под талирма домча,
И заведе некуд', док и кући;
Него мужа[91] не десила дома,
Оч'о[92] друма чистјет' од душмана,
Ил'[93] ропства је како годе спасти;
Но док[94] среће живота се има
И[95] кадунам', ка' 'но и Српкама,
Што их[96] годе ту с' уфатје живих
Милош[97] пушти к' ужичкоме граду,
Нека[98] чељад и дјечица ситна
Уштеде се чија годе била;
Том[100] добротцом укротио Турке
Далек'[1] више, нег' и разбитијем,
Те[2] му и ти сва пожеле блага.

КОМЕНТАР

НА МРТЦА ВАСКРС

У овоме спеву под мртцем (мртвацем) разумева се Српски народ, јер је пропашћу Србије (1813) пао у мртвило турскога ропства. Али из овога је он васкрсао оним новим устанком кнеза Милоша Обреновића (1815). Тај по стварање нове српске државе преважни устанак песник је овде лаконском краткоћом, а као делателан учесник од почетка, па до свршетка његовога, — још истинским одушевљењем и пламенитим говором верно испричао.

О томе срећном устанку гледај ближе Симе Милутиновића Сарајлије: Историја Србије од 1813—1815., друго издање, Београд 1888.

---

[1]) ничиде, де ничи семце (сјемце, семенце) малим (искром) изазивом (узазвања) т. ј. Из раније посејанога

семенца дедер ничи и израшћуј српски устанче, који се малом силом изазиваш!

Ово је циљање на српски устанак под кнезом Милошем (1815), за који је семце посејано ранијим устанком Карађорђевим (1804) и Хаџи-Продановим (1814).

[2]) ће (ћ') још старина (стареж, прошлост) нараштајма се (с') младити (младјет', подмлађивати, обнављати),

Овим је циљано на историјску истину, како је старији Карађорђев устанак (1804) подмлађен најпре млађим Хаџи-Продановим (1814), па после најмлађим кнеза Милоша устанком за ослобођење Србије (1815); или како се стари Карађорђе као вођ српског устанка подмладио најпре у млађем Хаџи-Продану, па затим у најмлађем кнезу Милошу.

[3]) понављање (повтора) је (ј') опамећење (дотупавност, наука) марљивошћу (марњом, трудом) т. ј. А понављање устанка јесте опамећење трудом.

Овим је казано, да је поновљеним својим устанком кнез Милош доказао, како се је марљиво поучио из оба она претходна устанка, те тиме избегао све онда чињене погрешке, због чега је и успео Србију да ослободи.

* * *

[4]) столећа (стољетја, века), дужа.

Овде се разуме оно двогодишње време од пропасти Карађорђеве, па до устанка кнеза Милоша (од Септембра 1813., па до Априла 1815.).

[5]) гладних (гладније) свих (свеколики) го́дина (љета, лета),

Овим се циља на оних седам гладних година Светога писма.

[6]) десетине тисућа ли (л'. зар) окривљених (обвињених, осуђених) пизмом

Ово се односи на многе осуде невиних Срба за време оне две године.

Миријада је реч грчка и значи десет тисућа, а често и безброј.

[7]) мучења (мучитељства) разних,

Под овима се разумевају: Томруци, окивање, гладовање, губљење живота, вешање и набијање на колац,

које су све Турци према Србима онда, као и увек употребљавали.

[8]) у стењању претрпило премревше (премријевше, премрло) Српство.

[9]) тиштањем (удручјем, гњечењем, тлачењем) турскога (отоманска) јарма (ига, ропства);

[10]) пакосници, Турци границу (предјел, област) и дивљаштво (варварство) пређу,

[11]) намисле (науме, смисле) преродити (преродјети) Србе.

Под овим прерођајем ваља разумети стварање са свим другога нараштаја, који би се добио мешавином српске и турске крви.

[12]) или ђаволску (дјаволску, врашку) себи (себ') усвојивши (усвојив. присвојивши) силу

[13]) отребити, потребити, истребити их све до једнога (једног') мушког (мушка) т. ј. Да поубијају све мушке Србе,

[14]) из нова ли (л', зар, ваљада) у земљу населити (насељети) народе (људство)

[15]) анадолске, азијске, све Гангрца гадних (згадни, на које се човек згади),

Анадол је искварена грчка реч, која у турскоме означује Малу Азију.

Гангрц је српски издевак једном турском племену у Малој Азији, које из гркљана изговара речи, као оно Араби.

[16]) порочностима, пороцима да христијанима (христјан'ма, Србима) грозе...

[17]) или залетањем (устремом, јуришем) ка (к') сладострастима (сладострастијама)

[18]) раздражење, надражење ка (к') вери (вјери) скотској да уливају (внушају, пуштају у уши)...

Под овом вером разуме се овде мухамеданство.

[19]) свепретварање (свепретвор; претварање, преиначење, измењивање свега) божијега (вишњег', небеснога) саизвола (соизвола, одобрења, пристинка) т. ј. Али божији пристанак, којим се у свету све изменити може

[20]) се (с') реши Карађорђем севнути (сјевнут', да севне, изненадно да се јави),

Карађорђе Петровић (1752—1817) вођ првог српског устанка за ослобођење Србије (1804—1813).

Ближе о њему види његов животопис у коментару на „Обзор Историје Славјан'", прва чест Србијанке.

[21]) бити (бит') мора свачему (свачем') подражача;

[22]) још како (лиш) од сада (сад') већ не трпи Српчић (Српче, Србин)

Те лиш у Сарајеву значи: те још како.

[23]) беса (свирјепија, манитости, помама, Турака) владу (владства, владавину),

[24]) уверило се (с') омерењем (омјеријем, сравњивањем сила т. ј. Уверио се Србин мерењем српске и турске силе у срећном Карађорђевом ратовању од 1804—1813.

[25]) орао (крсташ) сједа се (с') (бива поједен) најпосле (најзад') црвима (црв'ма),

Овде је фигурним говором казано, како најпосле и највиша сила нестаје, или да јачи од слабијега бива утамањен.

Крсташ је она врста орла, која само у неприступном стењу живи и храни се месом од уграбљених животиња.

[26]) као гвожђе (жељезо) неприметном (непримјетном) рђом,

[27]) ли (л', зар) снага (крепост, сила) мишйцâ (мишиц') и љубави (волења) т. ј. То зар да јунаштво и љубав ка роду

Овим се циља на српско јунаштво и родољубље.

[28]) достигне (досегне, домаши) предодређене (предодредна, унапред одређене) последице (сљедства),

Под овим следствима јунаштва и родољубља разумева се оснивање нове српске државе, које је било напред одређена мета Карађорђевоме устанку.

[29]) победити Турке (страшило христјана).

[30]) Ивана побратим је славни

Под овим побратимом војводе Косанчића разумева се славни Србин Милош Обилић, који је у боју Косовскоме распорио турскога цара Мурата (15. Јуна 1389.).

[31]) васкрсао оживотивши (возживотјевши) се т. ј. Ускрсао повраћајем у живот,

Под овим васкрслим, па у живот повраћеним Милошем не разуме се овде Обилић, него његов имењак кнез Милош Обреновић.

[32]) ослонац (ступ, стуб) у бедама (бједствам', пе) вољама) роду (сродњи, своме рођеноме српскоме народу)

[33]) величином (величјем) духа,

[34]) управо (правце) Обилић други (втори),

Овде се кнез Милош тако цени по његовој великој одважности за српско ослобођење, која је исто онолика, као што је била и Обилићева, кад је на Косову пошао у Турке, да убиством цара Мурата спречи подјармљење Србије и свога Српскога народа.

Милош Обреновић (1780—1860) срећан вођ српскога устанка за ослобођење у 1815. години, па за тим у два пута наследни кнез Србије (1815—1839 и 1858 до 1860).

Његов животопис гледај у коментару на „Први поход на Ужице," прва чест Србијанке.

[35]) видевши Српство у опасности (премеждју) пуној (пуну, потпуноме)

Ово се односи на оно страшно време од 1813—1814. године, када је крволочни београдски везир Сулејманпаша Скопљак немилице убијао Србе.

[36]) распламти се народношћу (народностју, љубављу к народу) силном

[37]) утешити га, уклонити (уклоњет', отклонити) му муке,

[38]) издићи (узнест', узнести, узнети, уздићи) га опет (пак) на очи света т. ј. И опет уздићи Српство, да буде у свету виђено,

[39]) које учини и чувеност (вјестност, разглашеност) продужења срећнога (сретна, сретнога) т. ј. Што је учинило и разглашеност кнезом Милошем срећно продуженога устанка за ослобођење Србије;

Овим је исказано мишљење, да је у суштини кнеза Милоша устанак само срећно продужење Карађорђевога устанка за народње ослобођење и оснивање независне српске државе.

[40]) викну Милош, сазва та готове Србе,

[41]) потре (потр'. сатре, уништи) Турке (крвопије) неочекивано (врашки, непријатељски)!

[42]) се (с') десно и лево (лијево)

[43]) бистрином (бистротом) витешкога ока.

[44]) српских момака распламтише (распламћеше) се (с') груди,

[45]) као рисови разјарено (јарно) сваки (свак) поражава (поража, побеђује, убија) пакосника (злопца, непријатеља)

[46]) вечитога заједничкога живљења са Србима и општинскога (општинска, општега, државнога) стања:

Овим је казано, како Турчин није само непријатељ вечитога заједничкога живљења са Србима, него и реда у држави.

[47]) гибнути, погинути нам је, макар (да) би (б') до једнога (једног') циглога (цигла, јединцатога, самцатога) т. ј. Остало нам је да изгинемо, макар до последњега!

[48]) или приморати (принудит', принудити, присилити) видну смртну слабост (смртовидност) Турске (Порте) т. ј. Или приморати Турску, која је до смрти ослабила

Порта у талијанскоме значи: врата, двери, капија. А за ова два три последња века Високом Портом звало се посебице здање министарства спољних послова у Цариграду, јамачно зато, што је оно имало негде некаква висока врата. Овај талијански назив пренесен је доцније и на саму Турску царевину.[1]

[49]) познати, да позна српску и уважи (уважит', уважити) вољу т. ј. Да позна и уважи српску вољу!

Под овим се има разумети одлучна воља Срба, да се ослободе од Турака.

[50]) само сабраћи (собраћи, Србима) нови Господар (Господаре, кнез Милош Обреновић)

[51]) одликовањем вођа узвишени над Србе (њи, сабраћу),

[52]) трештећи, крепко рекне, и одлучно (отважно, решително) поче

[53]) свуда пролетати (пролетат', на коњу брзо трчати као да лети) и довршавати победе (допобјеждати, допобеђивати);

Овим је казано, како је кнез Милош Обреновић као вођ новога српскога устанка кроз Србију на коњу пролетао, само да стигне на свако разбојиште и Србима лично помогне, да Турке победе.

---

[1] А зар не *влиду?* Кор.

[54]) заузели (развијали, развејали, рашчистили) најпре т. ј. Палеж Срби су најпре рашчистили од Турака,

Палеж, а сада Обреновац, јесте мала српска варошица на Сави, која води живу извозну трговину са Аустро-Угарском.

[55]) ли (л', зар) седам опкопа (шарампова, земљаних утврђења, шанчева)

Пожаревац је једна од највећих вароши у Србији. Он лежи у плодној равници, а недалеко од Дунава и Мораве. И он води живу извозну трговину с Аустро-Угарском.

Године 1718. у Пожаревцу је закључен знаменити мир између Аустро-Угарске и Турске. А 1806. године, пошто је био од војвода Миленка Стојковића и Петра Добрњца опсађен, Пожаревац се најпосле предао дошавшем Карађорђу. У устанку од 1815., и после јаког отпора, Пожаревац је заузео сам кнез Милош.

Седиште је окружне управе.

[56]) Јован (Јово) напао (поздравив) први,

Јован Вукомановић (1792—1815), из села Срезојевца у рудничкој нахији, био је једини брат српске кнегиње Љубице Обреновића.

У српском устанку од 1815. пристао је уз свога зета Милоша и постао му писар. Исте године погинуо је на Пожаревцу.

[57]) смрћу (смртју, погинуо), када (кад') угледањем (угледом) на њега остали (прочи) Срби

[58]) самога (истог', истога, лично) примораше на предају (предадоше);

Делибаша је сложена турска реч од дели (луд, храбар, срчан) и баша (титула јаничара), и означује заповедника над лаком турском коњицом.

[59]) мирну (мучну, која мучаше или ћуташе у миру) т. ј. Испрати га у Ћуприју, која није била узнемирена нападом побуњених Срба

Ћуприја је мала српска варошица, која лежи у питомој равници, а на самој Морави и негдашњем цариградском путу. Седиште је окружне управе.

Њени становници баве се поглавито земљорадњом и трговином.

Још у 18. веку до саме Ћуприје долазиле су лађе из Дунава.

[60]) полубрат (полубрате, побратим) Србина (Срба, кнеза Милоша).

Димитрије Ђорђевић (1782—1837) био је родом из Македоније, од куда је с Гушанчевим крџалијама у Србију дошао (1804).

Пошто их је напустио, ступио је као момак најпре код рудничкога војводе Милана Обреновића, а по овога одасланству у Букурешт, код брата му и у војводству наследника Милоша. С њиме и уз њега остао је Димитрије и после пропасти Србије (1813).

Кнез Милош високо је ценио Димитрија, како због његове доказане необичне верности и услужности, тако и због писмености, а нарочито темељнога знања турског и грчког језика. Зато је он као тумач два пут кнеза Милоша пратио у Турке.

А као владајући господар Србије, кнез је Димитрија чак толико заволео због његових великих услуга њему и отаџбини учињених, да га је не само узео за свога полубрата, него га још оженио и поставио за обркнеза у јагодинској нахији.

С војводом Вујицом, архимандритом Самуилом, Аврамом Петронијевићем и другим Србима био је и Димитрије послан у Цариград (1820) због државних послова. Но чим је ускоро букнуо грчки устанак (1821), то и Димитрије са својим друговима допаде цариградског затвора у Једи-куле (седам кула), одакле се болан једва у Србију вратио.

Од овда је у великом поштовању, особито од самог кнеза, непрекидно као пензионар живео у Јагодини, где је и умро.

[61]) Турака (Турак') (разбитије).

Чачак је повећа српска варошица на западној Морави, а недалеко од планине Овчара. У Средњем веку звао се Градац. Ту је Немањин брат Срацимир саградио цркву, која се у листинама помиње као св. Богородица градачка. У току столећа она је била двапута у џамију претварана, док по ослобођењу Србије (1815) није најпосле опет постала православна црква. Као таква и данас постоји.

Осим боја од 1805., био је на Чачку и други у 1815. години, када су Турци разбијени.

Становници Чачка баве се земљорадњом и трговином. У њему је седиште окружне управе.

[62]) Бога (Вишњег', Вишњега), и Српчади „Српчадце, српских момака) метима (мет'ма, метцима) т. ј. Вољом божијом и метцима из топова и пушака српских метака...

[63]) које поткренио Добрачанин Јован (Јова),

Јован Димитријевић, прозван Добрачанин или Добрача, рођен је прошлога века у гружанскоме селу Добрачи.

За време турско и Карађорђево он се помиње као чувен марвени трговац. У српском устанку од 1804. Добрача није учествовао, а по пропасти (1813) остао је у Србији и постао кнез гружански. Но као учесник оног тајног састанка у Рудовцима и он је пристао на уговорени нов устанак од 1815. године.

У бој на Чачку Добрачанин је довео у помоћ 500 гружана и одмах саградио шарампов на Морави.

После ослобођења Србије он је остао старешина у Гружи до 1822. године, када је по својој молби био уклоњен с те дужности.

У својој старости јако је осиромашио и ослепио. Умро је 1839. године.

[64]) сретним и славним назвати се сме (смије),

[65]) киме, којим оно ('но) убијен (убјен) је и Ћехаја-паша

Овим је циљано на онога Васу Томића из Кнића, који је из Добрачанинове војске био и пашу убио из пушке, која се и данас чува у Београдскоме музеју.

Ћехаја долази од персијскога ћахје, ћахја, ћаја и значи: заменик, надзорник, управник дома, домаћин. Овај на Чачку погинули паша био је заменик или заступник бесног београдског везира Сулејман-паше Скопљака.

[66]) Тополинама (Тополинам')...

Брод по Србији, а јамачно и по другим српским земљама, зове се једно место, на коме се нека река може безопасно газити пешице, на коњу или на колима. Такво једно место било је и на Морави код Чачка.

[67]) мала сила (малост, маленост) каква склони судбину (судбу) т. ј. Ево каква је мала српска сила склонила судбину

[68]) ка новосрпскоме (новосрпску) трудноме достизању (допаштењу, остварењу) блаженства (блажја, државе) т. ј. Ка трудном остварењу слободне српске државе,

Под овим допуштењем разуме се постигнуто коначно ослобођење Србије.

[69]) претицати (претјецати, престизати, краћим путем излазити испред) непријатеље (враге, Турке)

Ово се односи на ону гонидбу, коју Срби предузеше против Кара-Мустафе, везирова капи-бимбаше, када овај после јачег притешњења Чачка с тисућу одабраних коњика беше послан у Драгачево, да га сачува од устанка и тиме чачанским Турцима обезбеди туда слободан пролаз у Сјеницу и Нови Пазар. Том гонидбом, коју је кнез Милош поверио Јовану Мићићу, Авраму Лукићу и Павлу Штулу, — Кара-Мустафа је не само био разбијен српским четама, него је чак и сам погинуо. Убио га је неки Вуја Белокаменац из села Котраже, који му је и главу одсекао и Авраму Лукићу предао, а овај исту кнезу Милошу послао на Љубић код Чачка.

[70]) близу (близ') Новога Пазара;

Драгачево је један срез чачанскога округа. Оно се простире западно од планине Јелице.

Нови Пазар је повећа варош у негдашњој краљевини Рашкој. Становници су му већином мухамедовски, а мањином православни Срби. Има и нешто мухамедовских Арнаута поред њих.

[71]) са тим то јаче (чвршће), што пре одступила (попузнула, попустила, уступила) т. ј. Са тим то јаче су Турке у потери почели претицати, што је пре тог одступила

[72]) честица (частца, мала чест) али (но) вратила (притекла) се опет (с нова) т. ј. Нека честица српске војске, али се у борбу повратила из нова

Ово је било на Чачку.

[73]) чим је стигао (стиг'о, приспео) Сима (Симо) са (с') ваљевцима,

Сима Ненадовић (1793—1815) био је најмлађи син кнеза Алексе, кога су дајије с почетка 1804. у Ваљеву посекоч. И он је рођен у селу Бранковини.

По очевој смрти Симу је брат му Матеја, доцнији заслужни прота, школовао најпре у сремскоме селу Ку-

пинову, па онда у Карловцима, одакле је отишао у винковачку војну школу. Као свршени кадет, Сима је ступио у аустријску војску (1809), а 1813. прешао је у Србију. Карађорђе га је одмах поставио војводом кнежини колубарској.

Од овда је Сима ратовао на Дрини, а по српској пропасти у јесен исте године он је прешао у Срем, па се уписао у добровољце, који одмах одоше у Италију, да се с Французима бију. По закључку првог париског мира (1814) поменути добровољци беху распуштени. Зато се и Сима вратио својој родбини у Срем.

Чим је у јесен 1814. године букнула Хаџи-Проданова буна у Србији, одмах је Сима с братом Матејом у Беч отишао, да руског цара Александра онде замоли, ѐ да би Србе код Порте заштитио или им какву год помоћ дао. Но како се по савету Русије ова превремена буна требала угушити, то се оба брата у Срем вратише, да онај руски савет и у Србију јаве.

А кад је идућега пролећа (1815) нов српски устанак на Такову букнуо, онда је и Сима у Србију прешао, и од кнеза Милоша примио заповедништво над ваљевцима. С њима је био у боју на Чачку, па после и на Дубљу (14. Јула), где је на очиглед своме побратиму и песнику Србијанке јуначки погинуо.

[74]) ли (л', зар) је Српскиња (Смиља, љуба, жена)... дочекала (предусрела) Србина (Војна, војника, свога мужа):

Ово се односи на оне Србе, који су пред Турцима у околини Чачка уступили.

[75]) ли (л') је то?!...

[76]) ли (л', зар) као (к'о) Рајић се борити (борит', бити),

Танасије Рајић, из села Страгара у крагујевачкој нахији, родио се још прошлога века. Одликовао се јунаштвом још у Карађорђевом устанку, због чега је и постао вождов барјактар. После је ушао и у нов устанак кнеза Милоша (1815), па је јуначки погинуо на Чачку.

Његов животопис гледај у коментару на „Бој на Мишару пољу“, прва чест Србијанке.

[77]), или убедити (убједит') Турке, или (ил') се одбрањивати (одбрањати) т. ј. Или победом Турке убедити

о српском јунаштву и праву, или се непрестаном борбом бранити од њих?

[78]) мајка (маја, мати) мрзи т. ј. Не бежите у туђу земљу, јер туђа земља и мати мрзи!...

Овим је циљано на оно немилостиво поступање аустријских чиновника са Србима, кад ови несрећне 1813. године беху преко Саве и Дунава прешли у Аустро-Угарску.

[79]), вама у жупама (жупам') старога (старог') завичаја т. ј. Вама у жупама Србије

Жупа је питом и плодан предео неке земље. Има их више по српским земљама. Тако је чувена жупа крушевачка, никшићка, конаваљска, хвостанска и друге.

[80]), само маслинове (масличне, лаворове) гранчице за венце славе расту т. ј. Само слава расте;

[81]), данас су вас потисли Турци (врази, непријатељи)

[82]) поразити (поразит', разбити, победити)!"

[83]) Турцима (Турцим')

Лазар Мутап био је велики јунак и војвода Карађорђев.

Његов животопис гледај у коментару на „Први поход на Ужице", прва чест Србијанке.

Ахмачина долази од турске речи ахмак, што значи: луд, лудак, будала.

[84]), утворивши, претворивши, начинивши се замишљан (представљан) је досад (досле, до устанка Милошевог),

Овим је казано, како је Мутап, који је после српске пропасти у Србији остао, — за све време од јесени 1813. па до пролећа 1815. године претварао се пред Турцима као лудак. Да би само остао на миру, Мутап се ово чинио, јер је знао да Турци никад лудака не дирају.

[85]), али јунаштво (мужество, мушкост) на Чачку (ту) је показао (показа) цело,

[86]) се (с') смрти (конца, краја) т. ј. Чак смртним ранама удостојио покорити се,

Овим је казано, да је Мутап на Чачку био смртно рањен, због чега је својој кући однесен, где је у скоро и умрјо.

[87]), као кнез Максим делибашкога (делибашка) коња (хата, ата) т. ј. Као што се и кнез Максим удостојио задобити делибашинога коња

Кнез Максим Рашковић († 1817) био је старовлашки војвода под Карађорђем.

Његов животопис гледај у коментару на „Дивотник,“ трећа чест Србијанке.

Хат, ат у турскоме значи коњ.

[88]) његовога (његова, делибашинога) ћурка беспримернога (безприкладног', несравњивог, лепог и богатог) т. ј. И његов беспримерно леп ћурак,

Ћурак долази од турскога ћирк и представља мушки огртач до испод кукова, који има још и рукаве, те се може облачити. Редовно је крзном (длакавом кожом) на ивицама споља опточен, а често њиме изнутра и постављен. Пошто је ћурак у Турака важио више као украсна, него ли неопходно потребна одећа, то су га они и веома скупоценим правили. На име за њега су узимали најфинију кадифу, свилу или свиту (чоју) разне боје и најскупоценије крзно, па су га местимично, особито на ивицама, још богатим златним или сребрним везом украшавали.

Оваке ћуркове носила су само турска господа и богаташи, а сиромашнији простије и јевтиније.

[89]) као (к'о) нека млада заробљеница (заробљеничица, заробљена Српкиња) т. ј. И као нека млада Српкиња, коју Турци беху заробили

Која је ово Српкиња била, то се за сад није могло дознати.

[90]) коња (сејсану, сеисану) под талирима (талир'ма, новцима) достиже (домча, дохвати, дограби),

Сеисана долази од арапско-персијско-турскога саисххане, сеисхлане или у обичноме говору сојсне, сексане, сексене, што ће рећи: коњ, који носи терет, товаран коњ.

Талир је негдашњи сребрн новац немачкога порекла.

О њему гледај ближе у коментару на „Докази новији,“ прва чест Србијанке.

[91]) није (не) затекла (десила) код куће (дома),

Како се звао и одакле је био овај Србин такође се сада не зна.

[92]), отишао друм (друма, пут, цесту) да чисти (чистјет', чистити) од непријатеља (душмана, Турака),

Душман долази од персијско-турскога дишмен, дишман, што ће рећи: непријатељ, противник.

[93]), или од ропства је како год (годе) да спасе (спасти, избавити),

[94]) је среће живота се има

[95]) кадунама (кадунам', Туркињама) као оно ('но) и Српкињама (Српкама)

Кадуна долази од турскога кадин, а ово од персијско-арапскога ххатун, значи: госпођа, кнегиња. Но у свакидашњем обичном говору Срби кадуном зову сваку Туркињу.

[96]) год (годе) у Чачку (ту) се (с') уфати (уфатило, ухватило) живих

[97]) пусти (пушти) к ужичкоме грраду т. ј. Милош Обреновић пустио је, да иду у Ужице,

[98]) жене (чељад, женскиње, женскадија) и дечица (дјечица) ситна

[99]), поштеде се чија год (годе) била;

[100]) добротицом (добротцом, малом добротом) укротио је Турке

[1]), далеко, много више, него (нег') и разбићем (разбитијем, поразом, победом на Чачку),

[2]) Милошу (му) и чачански Турци (ти) сва добра (блага) пожеле.

† **Драгутин С. Милутиновић**
професор Велике Школе

ГЕОГРАФСКО-ПРИВРЕДНИ ОДНОСИ
ЦРНЕ РЕКЕ И ТИМОЧКЕ КРАЈИНЕ

од

Д-р М. В. Смиљанића

О Црној Реци и Тимочкој Крајини писано је до данас врло мало. Повећи опис ових области пружа нам Д-р Мачај још у шездесетим годинама, у LXXIII Гласнику Срп. Ученог Друштва. Његова проматрања била су управљена највише на теренске односе. Осталим приликама, нарочито антропогеографским дато је врло мало места. Само тако дуго време било би довољан разлог да се данас, после скоро четрдесет година, поново на ове области обазремо и изближе њихове антропогеографске и економске прилике познамо. Закон о новим железничким пругама, који је у прошлој години донесен и санкционисан, јесте такође један од јаких разлога, који ме је побудио да поменуте односе детаљније проучим и овде их опишем. Из мојег излагања моћи ће се лако упознати начин живљења становништва у овим областима, даље прилике у којима оно живи и чињенице, које највише његов живот условљавају, укратко: цело културно и привредно стање. Да би опис овај био потпунији а нарочито да би јасније било оно, што је у њему главно, т. ј. антропогеографске и економске прилике, биће нужно да се претходно ма и у кратко изнесу и теренски односи.

1. *Орографски односи.* Део источне Србије, с којег се Тимок са својим притокама слива, дели се на два мања дела: Црну Реку и Тимочку Крајину. Црном Реком зове се северни део, који је у сливу Кривовирског, а Тимочком Крајином јужни део, који лежи у сливу Сврљи-

шког и Трговинског Тимока. И ако овака подела донекле и у природи постоји ипак се ова два дела могу у географском смислу као једна целина сматрати, ово тим пре за то, што је цео слив тимочки одвојен од остале Србије с три стране планинама и њиховим венцима а само на једној, северо-источној, доведен долином Тимока у везу с пространим неготинским пољем, а преко овога с Дунавом. Два су планинска система: на северу Карпатски а на југу Балкански, који прелазећи у Србију баш на овој се области сучељавају и између себе Црну Реку и Тимочку Крајину образују. С југо-источне стране улази из Бугарске Западни Балкан, најузвишеније било у Србији, које наш народ зове Старом Планином. Она лежи највећим делом на самој српскобугарској граници и протеже се у правцу с југоистока на северозапад. У овом се простирању Стара Планина све више и више снижава, док се напослетку у Вршкој Чуци, чвору између оба система, на висину од 739 м. не спусти. Она се спушта према Бугарској врло стрмо а према Србији доста благо док се на послетку у тимочкој долини са свим не изгуби. То и јесте узрок да се на српској страни Старе Планине образују долине управне на тимочку, кроз које долази Тимоку велика количина воде и у којима се насеља пењу до велике висине. На јужном крају Старе Планине код Миџора (2186 м.), највише тачке не само на Старој Планини него и у целој Србији, одваја се у западном правцу један ред планина, који се преко Бабина Зуба и Бабине Главе везује за Сврљишке Планине. Овај ред планина одваја тимочку од нишавске долине и тако образује развође између ових двеју река. На западу опадају Сврљишке Планине постепено у висини, док се у Грамади, преко које води пут из Ниша у Књажевац, не спусте на висину од 512 м. Правац планински скреће одавде право на север, и на тај начин везујући се за Девицу и Озрен, за тим даље на северу преко слемена за Ртањ, образује вододељу између Јужне Мораве на западу и Тимока на истоку. Шиљати Ртањ чини према томе најсевернији огранак балканског планинског система у унутрашњости Србије. Са севера и северозапада је тимочка долина опкољена планинама карпатског система, које се преко Ђердапске клисуре протежу на ову страну Дунава

и испуњавају сав северо-источни део Србије. Планине Дели Јован, Сто и простраии Кучај, које са севера и северозапада Црну Реку опкољавају, биле би последњи и најјужнији огранци овог система. Међу њима долази по рудном богатству Дели Јован на прво место, а по пространству и географској интересантности пространа висораван Кучај, која је на југу одвојена од Ртња уском долином Кривовирскога Тимока. Предео, који се између горепоменутих планина налази припада Црној Реци и Тимочкој Крајини. Док нам Црна Река представља пространу брежуљкасту област, дотле Тимочка Крајина личи скоро на један басен који је са северне стране одвојен од Црне Реке Тупижницом и Бабиним Носом. Ове морфолошке разлике Црне Реке и Тимочке Брајине повлаче за собом, као што ће се ниже видети, знатне антропогеографске разлике међу насељењима једне и друге области.

2. *Геолошки односи*. На први поглед једне геолошке карте пада у очи да у источној Србији заузима кретацејска формација сувише велику површину, нарочито у сливу Сврљишког и Трговишког Тимока. Њен најјачи представник масивних кречњака, покрива не само Ртањ, Тупижницу, Трсибабу, групу Сврљишких Планина него и њихова подножја скоро до у саму долину Тимочку. Карстни појави: вртаче, звекаре и пећине покривају како ове планине тако и њихове падине на целом њиховом пространству. Го крш и велика оскудица воде на површини главне су одлике овог терена. У толико су опет јачи и многобројнији извори у падини његовој, нарочито у долинама речним. Исту формоцију и исте појаве карста налазимо и на целом Кучају у свој интензивности њиховој с том разликом, што Кучај није го, већ најбољом и најфинијом шумом покривен. Мало је у Србији области које би као и Црна Река имале толико површине покривене вулканским творевинама. Западна граница ове области ишла би од прилике од Ртња на север ка Столу и била би у самој Црној Реци скоро 50 км. дугачка. Кривовирски Тимок дели је од Бољевца па до Звездана на две, скоро једнаке поле. На појаву и пространство овог терена скрећем овде нарочито пажњу за то, што су честице вулканског терена познате као плодне и за земљо-

радњу, нарочито виноградарство, врло повољни састојци и што, као што ће се ниже видети, у неколико и насељења с њима у вези стоје. По тој великој вулканској области, која је само местимице кретацејским и терцијерним наносима прошарана, налазе се низови вулканских брежуљака покривених виноградима и њивама кукуруза и пшенице. Дилувијални и алувијални наноси играју међу теренима црноречким такође велику улогу, и то не по пространству колико по својој вредности. Једна доста уска алувијална пруга протеже се дуж Тимока од Вратарнице до Вражогрнаца и Трнавца, затим се овде онде находе омање површине дуж притока тимокових код Рготине, Слатине, Беле Реке, Бора[1] и т. д. За наносне творевине ове периоде карактеристично је да оне у овом крају садрже велику количину злата, које се и данас испира. Дода ли се овом, што је о геолошком саставу Црне Реке и Тимочке Крајине речено, још и она уска пруга терцијерног наноса од Књажевца па до дна Црне Реке, затим такође једна уска пруга кристаластих шкриљица, која се од Мироча па до Вршке Чуке протеже, то је онда скоро цео геолошки састав ових двеју области изложен.

3. *Хидрографски односи.* У хидрографском смислу чине Црна Река и Тимочка Крајина потпуну целину за себе. Како се највећи део ових области као што сам горе напоменуо, састоји из кретацејске формације, то је његова површина, као и обично окарактерисана сиромаштвом видљивих и богатством подземних вода. Тимок је у овим областима главна и највећа а у Србији друга по величини река. Он се састоји из три Тимока: Трговишког, Сврљишког и Кривовирског. Трговишки Тимок извире под превојем Св. Николе, преко кога иде главни пут у Бугарску, нарочито Лом-Паланку. Његов је ток у почетку југозападног правца до Балта Бериловице, затим скоро северозападно до Књажевца. Ту се састаје са Сврљишким Тимоком, који извире северно од Беле Паланке, под планином Бабином Главом. Од Књажевца Тимок тече право на север до Зајечара, где с леве стране прима Кривовирски Тимок, другу реку по величини у Источној Србији.

[1] Ј. Жујовић: „Геологија Краљевине Србије“ I. део, стр. 237

Долина је тимочка од Књажевца па на север до Вратарнице сасвим равна и просечно 2—3 км. широка. Ту, више Вратарнице образује се једна сутеска 3—3½ км. дугачка, после које тимочка долина постаје шира, док на послетку не пређе у пространо зајечарско поље. Од Књажевца до Зајечара прима Тимок врло велики број притока и с једне и с друге стране. Како је на десној страни нагиб земљишта већи него на левој, даље како реке на десној страни теку кроз кристаласте шкриљце, а на левој кроз кречњак, то се и реке међу собом знатно разликују. Док су десне притоке многобројније, краће, с већим падом и брже, дотле су леве у кречњаку дубље спуштене, т. ј. долине су њихове дубље а при томе уже. Од Зајечара па до Неготина десне се притоке губе, јер се тимочко развође на овој страни на саму обалу наслања. На левој страни слив тимочки бива све шири а притоке његове све веће не само дужином него и количином воде. Међу њима вреди нарочито споменути Кривовирски Тимок и његове притоке: Злотску, Јасенову, и Бањску Реку, затим притоке Тимокове: Белу и Салашку Реку, још и због тога, што све имају широке, плодне и златним песком богате долине.

4. *Путови.* Путови једне области или целе државе са својим бројем и стањем у којем се одржавају, дају најсигурније мерило културе дотичне области или државе. „Оно што везе изазива и одржава," каже Рацел, „има удела у организму човечанства, постало је дакле део истога." Ово правило потврђује се и другим путем. Знамо да је и велика густина насељености услов више културе па шта више донекле и мерило исте. Где је слаба насељеност, ту су путови излишни или бар ретки. Јасно је према томе, колику антропогеографску важност путови у себи скривају. Узмимо сада Црну Реку и Тимочку Крајину да разгледамо с те стране. Из центра Тимочке Крајине, Књажевца, полазе на четири стране, четири добро одржана пута. Први од њих иде у југоисточном правцу ка Пироту. Од овог се пута одваја једна грана на североисток преко Св. Николе, за Бугарску. При свем том, што се овај пут креће долином Трговишког Тимока, ипак се при прелазу тимокове и нишавине вододелнице, пење на истој до 800 м. висине. Његова вредност у антропо-

географском и трговачком погледу није велика као у војном. Други пут води од Књажевца на југозапад преко Трсибабе и Грамаде у Ниш. Његова је вредност данас доста велика, али од оног дана, кад буде железничка локомотива дошла из Параћина у Зајечар, он неће имати ни пети део оне вредности, коју данас има. Трећи, такође добар пут, који ни данас нема велику вредност, јесте онај, који води из Књажевца у Соко-Бању. Нешто његова велика дужина, нешто његово пењање *преко Девице*, а највише то, што везује Књажевац с Алексинцем, доста незнатном тачком у трговачком погледу, чини да је овај пут увек избегаван. Напослетку четврти пут иде од Књажевца долином Тимока право на север, у Зајечар. Саобраћајна вредност овог пута је данас другог реда, али под претпоставком да се Зајечар веже с Параћином железничком пругом, онда постаје овај пут најглавнији у целој источној Србији. Њим се доводи цела Тимочка Крајина у најживљу везу са Зајечаром а преко њега и с моравском долином, а то значи да би насељења по свој прилици из целе Тимочке Крајине, а из Заглавка сигурно, била са свима својим продуктима у саобраћајној сфери железнице Параћин—Зајечар.

Из Зајечара полазе на три стране три добра пута. Онај, који иде на југ ка Књажевцу, већ сам споменуо. Остају још она друга два, који данас имају велику вредност, али који ће у будуће, услед поставке железничке пруге, своје улоге знатно изменити. Први од ових путова јесте онај који везује Зајечар с Неготином и који има данас вредност тек другог реда, али који би доцније постао важан скоро као и онај који долази из Тимочке Крајине у Зајечар. Помоћу њега лежао би у вези велики део Неготинске Крајине с моравском долином а тиме би се саобраћајна област црноречке железнице знатно увећала. Други, данас у Црној Реци најважнији пут, јесте онај, што иде од Зајечара на запад преко Честобродице у Параћин. Његова данашња вредност је највећа у целој источној Србији, јер он спаја Црну Реку и Тимочку Крајину скоро са центром Србије. До скоро је овај пут био врло запуштен, тако, да је код сваког изазивао језу, који је осуђен био преко Честобродице у источну Србију путовати. Данас су све сметње отклоњене

и овај се пут претпоставља сада свима осталим, који у источну Србију воде, ово нешто и због тога, што ни остали нису без извесних мана. Да споменем овде још и железничку линију уског колосека, која у Црној Реци иде од угљеног мајдана „Вршка Чука“ низ тимочку долину до ушћа тимокова у Дунав. Она је подигнута у главном због овог мајдана, да би олакшала пренос његовог угља до паробродске станице на Дунаву. До данас је учинила доста велике услуге, а чиниће их и даље, док се Зајечар не веже железничком пругом с Параћином. Кад то буде, њена ће вредност пасти на нулу а услуге њене постати излишне, јер ће тада транспорт каменог угља из Вршке Чуке ићи преко Зајечара и брже и јевтиније, ово нарочито пак у случају ако би црноречка железница била обичног колосека. Из свега довде реченог види се да је путова у источној србији и за источну Србију врло мало. Није онда ништа необично, што је овај део Србије у многом погледу, нарочито етнографском, до данас много изгубио, а у културном изостао иза Шумадије и остале Србије.

5. *Рударство и Рудници.* Природно богатство једне области јесте врло важна чињеница, која је од великог а негде и од пресудног утицаја на начин живота, занимање и имовно стање а с овим и на опште образовање народа у тој области. У групи природног богатства рудници заузимају најглавније место како по своме пространству тако и по утицају на становништво и његова насеља. И ако у овом погледу источна Србија спада у најбогатије пределе српске, ипак недостатак саобраћајних срестава, велика скупоћа оних што већ постоје, а највише слабо развијена наша домаћа фабрична и кућевна индустрија били су узрок да је народ не само у њој него и у осталим, рудним благом богатим крајевима остао до данас радије при својој примитивној мотици и ралу него се одао на рудокопњу. По себи се разуме да под таквим околностима ни богатство тамошњег рудног блага није имало никаквог утицаја на данашње становништво и његова насеља. Рудно је благо дакле лежало у земљи и на земљи, а на њему су оснивана, вековима лежала, па и ишчезавала насеља, исто онако, као да тога блага није ни било. Нећу да кажем да је

тако увек и са свима насељењима било. Рудокопња у данашње време у источној Србији ограничена је на неколико приватних закупника. Како маса тамошњег народа мало удела у њој има, а изгледа да ће га у будуће све више и више имати, то ћу и ја овде бар и укратко изнети рудишта и њихово богатство, колико се данас о њима зна. На првом месту истичем велико богатство с угљеним мајданима. Вршка Чука са својим каменим угљем, спада међу најбоље, најбогатије и најчувеније мајдане у Србији. Слојеви овог угља варирају како по правцу тако и по дебљини. Њих има неколико, али су за експлоатацију добра само три. Дебљина главног слоја варира од 2—8 мет. јер се врло често надима и смањује; обично има по два метра дебљине. Правац пружања овог слоја креће се обично с југозапада на североисток, али има и супротног пружања. Слој угљени пада на исток под углом преко 45° а остали слојеви су му мање више упоредни.[1] Према нађеним фосилима биљака, утврђује се да угљени терен на Вршкој Чуци припада Доњем Лијасу. Угаљ има одличне особине; спада у неботуминозне варијетете каменог угља (Magerkohle) с врло мало пепела, а производи велики топлотни ефекат, што га нарочито на цени држи. Слаба му је страна, што се брзо распада, кад стоји извађен.[2]

Према анализи од С. Лозанића овај угаљ има три врсте. Прва има:

C.	H.	O и N.	OH_2	пепела.	Јачина топлоте
86.42	3.81	4.06	1.18	4.53%	8089 калорија.

У јужном подножју Ртња између Зубетинца и Вине појављују се слојеви каменог угља у серији пешчара, песковитих глиница и лапораца из Горње Креде. Рудник овај није добро испитан, нити су његове димензије одређене. За сада се експлоатише само један мали слој, чија моћност достиже 1,50 м. С овим угљеним тереном стоје у вези по свој прилици и појаве каменог угља јужно од Вине, у атару Орашца.

[1] J. М. Жујовић Гдологија Србије I, стр. 163.
[2] D-г Д. Антула, Рудишта у Србији, стр. 85.

Анализе С. Лозанића дале су ове састојке каменог угља из Вине и Орашца.

	C.	H.	O+N	H_2O	S.	пепела.	Јач.	
Вина:	64.56	4.18	2.16	1.27	10.24	17,28	6517	Калор.
Ораш.	56.38	3.5	12.94	12.85	3.24	11.09	5055	

Између Кривог Вира и Лукова, у непосредној близини будуће железничке пруге Параћин—Зајечар запажени су такође доста моћни изданци каменог угља. Њихова моћност није до данас проучена нити су дужина и правац слојева одређени. Према анализи, коју је Лозанић извршио, може се рећи да се овде има посла с каменим угљем доброг квалитета. Он је нашао да исти има три разне врсте и то:

		C.	H.	O+N	H_2O	пепела.	Јачина	топлоте
I врста	садржи	77.35	4.53	12.83	1.47	3.82	7098	калорија
II »	»	69.91	3.67	8.38	1.32	16.72	6493	»
III »	»	80.60	3.71	8.94	2.24	4.51	7342.	

Трећа врста даје преко 80% кокса, те је према томе врло добра за високе температуре. Даље имамо слојеве каменог угља код села Беле Реке, и у Рготини. Последњи се састоји из два танка ката, први од 6 см. моћности а други исте дебљине али трошан и растављен од првог једним слојем каменог глинца од 20 см. дебљине. Од свих овде набројаних рудника каменог угља само су два, који се експлоатишу: Вршка Чука код Зајечара и „Добра Срећа“ између Вине и Зубетинца. Први је удаљен од Зајечара 13 км. а други од Бољевца 24 км. Вршка је Чука отворена 1888 год. У 1893 години извађено је 34,000.000 кд. угља од којих је 30,000.000 на страну извезено. Број радника износио је те године 175. „Добра Срећа“ отворена је 1886 год. а експлоатација је непрестано остала незнатна, због скупог саобраћаја. У 1893 год. извађено је свега 291.000 кд. и за то утрошено 6.417·53 дин. Исто је тако Црна Река и Тимочка Крајина богата и мрким угљем и лигнитом. Мрког угља има на више места са слојевима доста великих површина. Највећа од њих лежи на источној падини Кучаја, поред пута, који Боговину веже с Подгорцем а лежи 5—6 км. далеко од Кривовирског Тимока. Други, мањи, угљени мајдан лежи такође у овом крају али с десне стране Кривовирског Тимока, око 3 километра

далеко од њега. Још јужније од овог, на североисточној падини Ртња а на левој страни Арнауте Реке находе се два, једно веће а друго са свим мало острво мрког угља. Поред ова два находе се још многобројни изданци мрког угља по Црној Реци и Тимочкој Крајини, који исто онако као и она два нису ни испитани ни описани.

Лигнит се у источној Србији находи такође на много места и у доста моћним слојевима. Код Беле Реке, Шарбановца и М. Јелашнице у Црној Реци примећени су доста танки, у Николичеву доста моћни а у Гамзиграду и Звездану најзнатнији и најмоћнији слојеви лигнита. У Звездану имамо два, већ отворена лигнитска слоја у моћности 1,5—2 м. Према анализи Лозанићевој лигнит из Звездана садржи:

C	H	O+N	H_2O	пепела.	Јачина топлотна
40.13	3.31	14.37	30.79	11.40	3510 калорија

У Гамзиграду, који на самом Кривовирском Тимоку лежи имамо скоро веће и моћније слојеве лигнита него у Звездану.

У Тимочкој Крајини у Краљевом Селу и Кожељу имамо такође моћне слојеве лигнита. У Вини слојеви пешчара и глинца садрже две жице врло доброг лигнита, од којих дебљи од њих износи више од $^1/_2$ м. моћности. Злато је најдрагоценији материјал од свих руднихископина, које се налазе у источној Србији. Оно се појављује у Црној Реци у два разна облика: као примарно и као секундарно. Примарно злато налази се у рудиштима код Вратарнице, неколико километара на југ од Зајечара, где се находе трагови старих рударских и топионичких радова. Истраживања су на овом месту тек започета, а анализе, које је извршио рударски инжињер Благојевић, дале су доста знатне количине злата у једној тони руде.[1] Примарно злато појављује се и у Црној Реци, у околини Брестовачке Бање. Ту се налазе на више места стари рударски радови, чије су копнине састављене од једне црвенкасте, оксидом гвожђа обојене кварцне бречије с одломцима трахита. Испирањем ових бречија констатовано је и злато. Овде је у трахиту једним

[1] Dr. Д. Антула, Рудишта у Србији 25.

окном просечена и кварцна жица са златоносним галенитима и пиритима. По анализи истог инжињера Благојевића она садржи у тони 210 грама злата и 1230 гр. сребра.[1]

Секундарна златна рудишта распрострта су у Црној Реци на толикој површини, као нигде више у Србији. Још у геолошком опису источне Србије поменуо сам да га налазимо у алувијалном и дилувијалном речном наносу. Леве притоке Кривовирског Тимока: Злотска Река од Злота па на ниже до ушћа, Јасенова од Шарбановца па до ушћа, Бањска Река од Брестовца па до ушћа, затим тимокове притоке: Николичевска и Борска Река целом дужином, затим Кривовирски Тимок од ушћа Злотске Реке до састава с Великим Тимоком и напослетку Вел. Тимок од Зајечара до Трновца, јесу златоносне реке, које у својим наносима често врло много златних зрнаца показују. Јужно од Зајечара по уверавању инжињера Гикића имамо само Грлишку Реку, која у свом доњем току има незнатну количину златног песка.[2] Злато се у Црној Реци и данас кадшто испира. Зрна су неки пут величине лешника. Жујовић помиње један случај, да је тамо скоро нађен комад злата велики као последњи члан палца. Зрна се најчешће находе у најмодернијем наносу после плахих киша. Али и старији Дилувијални наноси крај тих речица јесу златоносни, по негде се види да су у старије време били и експлоатисани. Црна Река је богата и сребрним, бакарним, оловним и гвозденим рудама. Сребро се находи у горепоменутој пиритној руди у друштву са златом, затим на југоистоку од Књажевца, код села Старог Корита у друштву с оловом, као главном рудом. Бакар је такође у приличној мери овде заступљен. Осем златних пиритних и галенитних руда у којима се и бакар у мањој или већој количини јавља, имамо неколико и чистих бакарних руда, од којих је најзнатнија она код Слатине, затим једна код Бучја и две омање у Тимочкој Крајини, јужно од Књажевца. Чиста оловна руда находи се само на југоистоку од Књажевца код села Алдинца, иначе у друштву с другима, често и доминира

[1] Dr. Д. Антула, Рудишта у Србији 25.
[2] Dr. Д. Антула, Рудишта у Србији 19.

на више места. Гвоздена руда такође се јавља на више места као: магнетити, хематити и пирити. Код Лукова имамо једно старо гвоздено рудиште. Ни једна од набројаних овде гвоздених руда није детаљно испитана и описана. Ни једна се не експлоатише. Биће томе узрок по свој прилици скупа саобраћајна средства. Парафински шкриљци чине такође велики део рудног блага у источној Србији. У Орашцу у Тимочкој Крајини заузимају простор преко 40 кв. км. у великој моћности и припадају најбољем квалитету. Они су јако импрегнисани оксидом гвожђа и цепају се у доста танке таблице. При сувој дестилацији дају катрана 31·5%, који се згушњава при стајању. По анализи Лозанићевој имају овакав процентални састав:

C.	H.	O + N	H_2O	пепела
39·26	5·24	10·94	2·20	42·26

За експлоатацију су дакле изредни.

6. *Минералне воде.* За Црну Реку може се рећи да је доста богата минералним изворима, јер се више њих налази на релативно малом простору код Брестовца, Шарбановца, Гамзиграда и Николичева. Најчувеније су топлице у Брестовачкој Бањи, где на одстојању од 100—120 м. избија пет главних минералних извора. Температуру овим изворима мерили су разни посматрачи, али као најтачнија мерења можемо сматрати она од Д-р Мачаја, који се дуго година у Брестовачкој Бањи бавио и доста опширан опис исте написао. Температура најхладнијег од ових извора износи на нули 36·1° C. а најтоплијег 39·8° C. Тачну анализу ових топлица извршио је Лозанић и штампао их у „Гласнику Српског Ученог Друштва." Он је дошао до закључка да су оне све подједнаког хемијског састава и да су топле сумпороводоничне сулфатне воде.

У Николичеву извире минерална вода из слоја тресета, отуда Мачај мисли да је богата угљеном киселином. Анализа њена није до данас извршена. Топлота јој је 20° C. Тимочка Крајина је сиромашна минералним водама.

7. *Шуме.* Шуме су такође врло велико природно богатство Црне Реке и Тимочке Крајине. Кучај северне

и североисточне падине Ртња, Слемен готово целим пространством, западне падине Тупижнице, јужне падине Стола и Стара Планина целом својом дужином а нарочито од Св. Николе па на север скоро до Вршке Чуке, покривене су шумама. Богатство шума је нарочито велико у Црној Реци а посебице у бољевачком срезу. Од 120.700 хектара његове површине припада 23.750 хек. дакле $^1/_5$ од целокупне површине шумама. Према томе у богатству шума стоје бољевачком срезу још само два среза у Србији равна. У зајечарском срезу на 96.620 х. површине долази 9.000 х. на шуме, што ће рећи да се у процентима равна с просечним процентним бројем шуме целе Србије. Ако се узме цела Црна Река па упореди с осталим окрузима у Србији, онда ће се видети да је шумом богатији од ње само Крајински округ.

Тимочка Крајина узета сама за себе не представља ни средње богатство шума у Србији. Оба среза заглавски и сврљишки немају више од 10.300 х. шуме, дакле тек 7% њихове површине.

Неће бити на одмет, ако се овде у једној прегледној табли изнесу целокупне површине и проценти шума

Име среза	Целокупна површина у хектарима	Површина под шумом у хектарима	Површина под шумом у %
Бољевачки	120.700	23.780	19·7
Зајечарски	96.620	9.030	9·3
Заглавски	102.920	7.120	6·9
Сврљишки	45.710	3.230	7·6
Црна Река и Тимочка Крајина	365.950	43.160	11·8

оних срезова, који сачињавају Црну Реку и Тимочку Крајину.

Интересантно је нарочито простирање и богатство шума, које би се с обе стране будуће железничке линије простирале. Овде се истиче на прво место Кучај у Бољевачком срезу с великим богатством својих букових, храстових и јасенових шума и четинара, које се од саме падине па скоро до његових највиших тачака простиру. Нису ретки случајеви да се по читавих 20 км. путује у истом правцу а да се из шуме не изађе. Друго место по пространству шума заузима Честобродица а треће Ртањ и његово подгорје. Те три планине и сачињавају богатство шума у бољевачком срезу. Кучај би лежао с три четвртине, Честобродица цела, Ртањ и његово подгорје такође цели у области будуће црноречке железнице, тј. те би планине припале са шумама у експлоатацију железничког друштва, пошто неби лежале даље од 15 км. с једне и друге стране железничке пруге. Колике би биле материјалне користи од ових шума за сада се не може тачно одредити, а да би биле неизмерно велике то је ван сваке сумње.

Становништво

У области, коју сам на мојој карти представио, живи 159.619 душа у 209 насељења. Од ових насељења имамо 2 вароши, 1 варошицу, 2 засеока и 204 села. Према томе имаћемо у овим насељењима 13.046 варошана и 146.573 сељака. Само један поглед на моју антропогеографску карту источне Србије биће довољан па да се увиде доста јаке везе између земљишта с једне и насељења и њихове величине с друге стране. Пада у очи у првом реду да је у Црној Реци сразмерно мало насељења и да је размак између њих много већи него код оних у Тимочкој Крајини. Ако бисмо површину њеног терена упоредили с насељеним местима, онда би смо видели да на једно насељење долази преко 44 кв. км. Тако ретка села не находимо скоро нигде више у Србији. Узроке овој појави објаснићу мало ниже а овде скрећем пажњу на једну другу важну чињеницу, на име да је највећи део села у целој источној Србији у јакој вези са хидрографским односима њеног терена. Многа су везана за саму речну обалу, а велики број ако није на обали, а оно је ипак

у речној долини. У сливу Кривовирског Тимока имамо 20 насеља. Осим 3, сва су остала везана непосредно за Кривовирски Тимок или његове притоке. Од других 28 насеља у Црној Реци 14 су такође на обалама речним на Вел. Тимоку или његовим притокама. У Тимочкој Крајини имамо их такође око 80, која су на самим речним обалама подигнута. Ипак овде се налази и доста велики број насеља, која су подигнута далеко од речних токова на планинама и њиховим падинама.

Ако се насеља по величини разматрају, пада такође јако у очи да се иста у Црној Реци знатно одликују, како од оних у Тимочкој Крајини тако и од осталих скоро у целој Србији. То показује донекле и моја карта а ради већег објашњења наводим неколико поређења између насеља овог краја и осталих у Србији. Величине појединих насеља могу се доста приближно и бројем кућа одредити. Полазећи с ове тачке гледишта уверићемо се помоћу статистичких података да у Србији има највише насеља, у којима број кућа износи од 21—100. У целој Црној Реци пак имамо само 3 насеља, у којима је број кућа испод 100. Још је интересантније упоређење насеља, који су имала од 100—300 и од 300—500 кућа. У Црној Реци имамо 29 насеља, која броје од 100—300 а 11 од 300—500 кућа. Овде имамо 5 насеља чији број кућа преко 500 прелази. Још само два и то највећа округа у Србији показују овако велике бројеве великих насеља. Положај Црне Реке у овом погледу моћи ће се најбоље одредити, ако се узму у обзир само просечни бројеви кућа за сва насеља. У овом случају ступа Црна Река на прво место међу свима областима и окрузима у Србији, а тиме се објашњава и она појава ретких насеља у њој, на коју сам горе скренуо пажњу и обећао поново се вратити на њу. У Црној Реци је скоро свако место општина за себе и то врло велика општина, јер у 48 насеља имамо 43 општине. Просечна величина сваког насељеног места у њој износи 1543 душе. Има их неколико, која дотерују до близу 3000 а Злот и В. Извор имају свако за се преко 4000 душа, превазилазе дакле у величини скоро све варошице, па и неколике вароши у Србији. Разматрамо ли у овом погледу и Тимочку Крајину, то ћемо доћи до сасвим других резултата.

Пре свега пада у очи, кад се посматра антропогеографска карта, да су насеља у Тимочкој Крајини врло честа, несравњиво чешћа него у Црној Реци. Ако се пак и на величину погледа, онда се види да су много мања него у Црној Реци. Кратко речено: насеља су у Тимочкој Крајини по величини много мања али и много чешћа него у Црној Реци. Осим Књажевца, немамо овде ни једног насеља, које би имало до 2000 становника. На 146 насељених места у Тимочкој Крајини долази 85.536 душа. што значи да сваком месту припада просечно по 586 душа, дакле скоро три пута мање него у Црној Реци.

Не упуштајући се овде у детаљнији опис појединих типова сељачких насеља у Србији а особито у Црној Реци и Тимочкој Крајини, ја ћу само напоменути, да међу свима типовима насеља у Србији, имамо два главна а остали су споредни и прелазни облици између ова два главна. Главни типови јесу: села са раштрканим и удаљеним кућама и села са кућама скупљеним у гомиле као по варошима. У првом су случају села састављена из махала или заселака а куће су обично по брдима и брежуљцима растурене. Код ових се насеља налазе њиве, ливаде, шуме и пашњаци скоро свуда унаоколо око дворишта кућњег, тако да је често цело непокретно имање једног домаћина свезано за окућницу и из једног комада састављено. У том лежи велика добит за домаћина; отуда и жеља свакого од њих да имање заокругли и у једну целину састави. Но овде су врло чести случајеви да се поред једног већег комада, у коме је и окућница, налазе и мањи, често доста удаљени делови непокретног имања. У том случају морају домаћини прелазити преко туђег имања, док на своје њиве, ливаде или пашњаке дођу, услед чега се дешавају међу комшијама често несугласице па и свађе. Овај тип насеља преовлађује у западној и југо-западној Србији. Други тип може опет бити двојак: села с груписаним кућама и лепим улицама и села с груписаним кућама али без правих улица. Први је тип обично ограничен на велике равнице као Мачву, Стиг, Мораву и т. д. а други се налази скоро у целој Источној Србији а првенствено у Црној Реци и Тимочкој Крајини. Насеља овог типа као и оног са раштрканим кућама имају обично своје летње планинске станове —

појате, колибе или бачије, — које већином раздалеко леже. С летњим становима је у вези и сточарска заједница — бачијање. Такав је начин живљења у Црној Реци а такав скоро и у целој Тимочкој Крајини. Кучај, Црна Гора и Сто у Црној Реци а Тупижница и Стара Планина у Тимочкој Крајини јесу планине, које за време лета са свим оживе. Чобани са ситном и крупном стоком пробаве већи део пролећа и лета у овим планинама. Сточарство захтева добру пашу и воду, па се према томе ове привремене насеобине и концентришу на местима где обадвога има. О сточарству овог краја говорићу у другом одељку, а овде скрећем пажњу само на бачијање, које би у овако повољним околностима, при мало бољим индустријским приликама било од неоцењеве користи не само овом крају, него би могло доста повољно утицати и на трговачки саобраћај Црне Реке с осталом Србијом.

Пивнице су у Црној Реци и Тимочкој Крајини, нарочито у првој, такође једна врста несталних насељења, која знатно засеца у начин живљења тамошњег становништва. То су куће и под овима или поред ових подруми, у којима стоје бачве, бурета и остали прибор за вино и његово цеђење из грожђа. Пивнице су састављене у гомиле и разликују се од околних села, којима и припадају, тиме, што су збијеније и од села лепше. У јесен, кад грожђе сазрева, дође у пивнице и мало и велико и ту остаје док берба траје. Тад пивнице личе на мале варошице, у којима се и дању и ноћу ради и живот весело проводи. Такови облик насељења имамо још само у Жупи. За све време бербе села остају и овде и тамо скоро пуста, јер у њима остаје становништва онолико, колико је ради чувања куће и стоке најнужније.

Неће бити без интереса ако у кратко изнесем односе становништва по народности у овим областима. У овом погледу нарочиту пажњу заслужује Црна Река. Многи податци, којима сам се овде служио, нису до данас нигде штампани, што ствар још интересантнијом чини. Зна се да српски народ у Краљевини Србији чини једну компактну масу, која сразмерно врло мало страних елемената има. У овом погледу може се рећи да Србија стоји најбоље од свих осталих држава на Балканском Полуострву. С друге стране, једна отежавна

околност за њу јесте та, што се њен страни елеменат не налази расејан по целој Србији него изолован на једном крају, скоро у компактној маси. Дода ли се томе да тај елеменат стоји у јакој вези са стаблом, од кога је постао, да дакле прима од истог стално поткрепљење, даље да је он под својим етнографским особинама врло жилав, шта више доста активан, онда ће се моћи лако увидети опасности, којима је изложен део српског живља, који је у додиру с њим. Нигде се у Европи не гледа тако равнодушно ширење и напредовање страног елемента у држави као у Србији. Руси скоро насилним путем порушавају Финску; Немци траже отворено у сред рајхстага понемчавање Пољака; Мађари чак доносе закон за помађаривање српских и румунских имена, а ми Срби не само да не сузбијамо туђе него не бранимо ни наше. У Црној Реци живе поред Срба и Власи. Њихово насељавање у Источној Србији почиње још из Краја петнаестог века а најјаче од тридесетих година у овем столећу па на овамо. Међу насељеним Власима имамо две разне групе, које се и по наречју њиховог језика разликују. Једни, Унгурјани, заузимају водопађу Млаве и Пека а други, Царани, станују у водопађи Тимока и у најсеверо-источнијем делу Србије. Први су се доселили из Сибиња (отуда и име Унгурјанин од Угарска) а други из Румуније. У Црној Реци имамо 48 насеља са 74.083 становника српске и румунске народности. Становништво је измешано како по селима тако и по варошима, и то тако, да је ретко које насеље, које не би имало становништво и српске и румунске народности. Пада истина у очи да је румунско становништво по варошима сразмерно мање заступљено од српског не само у Црној Реци него и на целој области његовог распростирања. При бројању 1884. године имађаше у западном делу Црне Реке у срезу бољевачком 20 насеља са 11.656 душа српског и 14.984 душа румунског живља. Ни једно од тих насеља не бејаше без српског становништва а 8 њих не имађаху ни једног Влаха. Доцније 1890. године потврди се при бројању становништва јасно оно, што сам горе напоменуо. Број влашког становништва беше порастао а српског опао. Насеља у бољевачком срезу имађаху тада 27.390 душа. И тада у свима насељењима

имађаше српског становништва, и пет насељења бејаху још без влашког живља. Срби имађаху ове године 11.582 душе а Власи, поред тог што су три нова места почели насељавати, беху и бројно од 14.984 на 15.324 порасли. Код првих беше мањак од 74, код других приращтај од 340. Тамо проценат на годину — 0,1 а овде + 0,4.

При бројању од 1895. год. беху се односи мало побољшали, али су ипак испали повољније за влашко него за српско становништво. И у овој се години примећује како стално освајање терена од стране влашког елемента тако и његово бројно напредовање. Број Власима ненасељених места износаше сада само три. Број целокупног становништва беше се попео на 29.963, од којих припадаше 12.457 Србима, 16.794 Влаха, а остатак разним осталим народима. Процентални годишњи приращтај за Србе беше 1,5 а за Влахе 1,9. Разлике између процентних приращтаја становништва у времену између 1884—1890 с једне и оних између 1890—1895 с друге стране јесу доста велике и произлазе, мислим, услед рата који је се десио у првом међувремену. Карактеристично је да влашки елеменат јако напредује не само у местима где су Власи у огромној већини него и у некима где су и у врло незнатном броју. Бољевац имађаше 1884. год. 9. а 1895. 41 Влаха. Луково први пут 57 а други пут 94. Врбовац први пут 1 а други пут 5 Влаха итд. Седам села: Добрујевац, Илино, Криви Вир, Ласово, Јабланица, Планиница и Сумраковац показују од 1884. г. застој или чак и опадање у влашком становништву. Што се пак српског становништва тиче, оно је с обзиром на бројеве од 1884 и 1895 год. скоро у свима селима, истина незнатно, порасло. Села: Валакоње, Бочевица и Осник, која данас тек по коју десетину Срба броје, не имађаху у 1884 год. ни једног српског житеља. Само су Јабланица и М. Извор, који у овом времену не показују приращтај српског елемента. У М. Извору је српско становништво како изгледа опало у корист влашког. У Јабланици је пак, не знам зашто, опало и српско и влашко становништво.

Разгледајмо сада део Црне Реке, који припада зајечарском срезу. У 1884. години имађаше на овој области 25 села, — један заселак и једна варош. Доцније се с отва-

рањем мајдана „Вршка Чука“ заснова и заселак Вршка Чука, која данас броји 69 душа. Те године имађаше у овом срезу 37.440 душа, од којих припадаше 22.407 Србима, 15.039 Власима а остатак разним другим народностима. Тада имађасмо пет насеља: Бор, Метовницу, Бучје, Лубницу и Тополу, која ни једног Србина не имађаху а седам других: Брестовац, Николичево, Прлита, Шљивар, Гамзиград, Оштрељ и Слатина имађаху тек по неког, али ни једно не имађаше преко 10 Срба. Од ових села су у 1885 год. била само Топла и Шљивар, која српског становништва не имађаху. Од осталих горепоменутих села беху Бор, Бучје, Метовница и Оштрељ, код којих српско становништво стајаше бројно још непрестано испод 10. Код других беше некаквог прираштаја, али доста незнатног.

Сравнивши бројеве српског и влашког становништва из 1884 и 1895 године видимо, да је на овом делу Црне Реке српско становништво доста незнатно напредовало на терену, али бројно много слабије од румунског расло, што ће опет значити да се румунски живаљ на штету српског умножавао. При последњем бројању нађено је да овде имамо 25.118 Срба и 18.003 Влаха, од којих 6.973 говоре српски. Остатак од 999 душа припада разним другим народностима, где на цигане скоро $^2/_3$ долази. Одавде се види да приращтај српске народности у времену између горе именованих пописа износи 2.711 душа, што значи да је годишњи процентални приращтај једва 1,1 достизао. Влашко становништво пак порасло је у истом међувремену за 2.962 душе, или 1,8% годишње дакле за 0,7 више од српског.

Где нам цифре овако јасно говоре ту не треба никаквог даљег умствовања. И то све бива у селима, на области, где се ове две народности додирују! Како се нагло процес врши северније од Црне Реке, у долини Млаве, Пека и Поречке Реке, тамо дакле, где је српско становништво одвојено од свог стабла, а влашко у вези са Власима у Румунији, показаћу другом приликом. У Тимочкој Крајини живе скоро искључиво Срби. У 1884 години имађасмо поред 58.399 Срба само 970 душа, које разним туђим народностима припадаху. У 1895 години број странаца не износаше такође више од 1000 душа.

Бацивши један поглед на задружне односе Црне Реке и Тимочке Крајине видећемо једну врло интересантну појаву, какву наилазимо само на области, која је насељена заједно српским и влашким елементом.

Познато је да је у данашње време кућевни задружни живот једна етнографска одлика јужних Словена а нарочито Срба. Зна се, да се ова црта у последње време због разних узрока тако нагло губи, да можемо лако у будућности спазити време, кад ће се о задрузи као о једној свршеној и прошлој појави говорити. Кад би се могло узети да је пропадање задруге у почетку имало полазну тачку са извесног краја у Србији, то би тај крај морао бити у источној Србији, и то баш на области, на којој живи заједно српски и влашки елеменат. У Зајечарском срезу имађасмо 1895 год. свега 14 а у Бољевачком 10 Задруга, које броје преко 16 чланова, свега дакле у Црној Реци 24. Имајући у виду да ова два среза имађаху у истој години 74.083 становника, од којих су 37.575 Срби, излази да на 1000 српских становника долази 0,6 таквих задруга. Кренемо ли се мало даље на север у Хомоље, Звижд или Пореч, то ћемо наћи на оскудност задруга још у појачаној мери. Тако крајински срез имађаше у истој години само 9, Хомољски 8, Звишки 5, поречки 2 а Кључки ни једне задруге са 16 и преко 16 чланова. Кренемо ли се на југ у Тимочку Крајину, где станује само српско становништво, то ћемо видети да стање кућних задругара стоји несравњиво боље него ма где на северу од ње и то у толико боље у колико се даље на југ крећемо. За пример наводим ова три у јужном правцу поређана среза: заглавски са 58, сврљишки са 99 и нишавски са 131 задругом поменуте величине. Како стоји са задругама ове величине, тако исто и са свима осталим.

Не могу пропустити а да не скренем овде пажњу на још једну, такође врло важну појаву Црне Реке, која се истина протеже и на велики део источне Србије. Овде мислим на односе њеног становништва по старости и његов морталитет. У нашем народу чује се врло често реч инокосан и инокоштина. Њоме се означује радна снага чељади једне куће у односу на број чељади и имање које им припада. Према овом схватању инокосан

је онај домаћин, који доста имања има а при том више ситне него за радове дорасле деце. У таквом случају обично бива то, да је скоро половина чељади за поље теже радове потпуно неспособна. Значи дакле да ће тај део чељади храну трошити а неће бити кадар што год кући да привреди. Последица тога јесте у највише случајева сиромаштво. Узмемо ли, као што се скоро увек и свуда узима, да је становништво до 15. и после 70. године непродуктивно, т. ј. неспособно за веће и теже радове а оно између ових година продуктивно, то ћемо за Црну Реку и тимочку Крајину извући такође једну важну поуку. Док крушевачки округ као најбогатији децом испод 15 година има 46,49% деце, дакле скоро половину од целокупног становништва, дотле Црна Река има деце само 38,40%, дакле најмање од свих округа у Србији. И ако са радном снагом т. ј. продуктивним становништвом не беше у свему обрнуто, ипак стајаше Црна Река и у овом погледу најбоље, јер га имађаше 59,19%, више просечено од свих округа у Србији. Што се пак Тимочке Крајине тиче, она се не истиче ни у првом ни у другом случају тако јако као Црна Река. Ипак стоји у оба случаја врло близу њој.

У вези с овим појавима стоје и бројни односи старијих људи, нарочито оних, који имају преко 70 година. У овоме погледу истиче се врањски округ на прво место, имајући 2,77% старих људи. После њега долази пиротски, затим топлички, за овим стари црноречки, тимочки, пожаревачки и напослетку крајински. Сви ови окрузи, као што се види, находе се у источној Србији и један до другог. Врло је оправдано питање за што је већа просечна старост у овим окрузима и према томе мањи морталитет него у осталој Србији? Да ли узрок томе не лежи у географској природи земљишта, или у климатским односима или је то можда последица неких етнографских одлика племена или чак његових економских прилика? Тачан одговор на ово питање могао би се дати само после дужег проучавања овог дела Србије и његовог становништва. Што би се још сада могло као сигурно утврдити јесте, по мојем мишљењу, то, да ни природа земљишта ни климатски односи нису томе узрок. Изгледа ми дакле да ће узроци томе лежати или у храни

или у оделу и његовом начину ношења. Ово последње је највероватније за то, што се овај појав простире баш на оном делу источне Србије, где је у употреби и лети и зими дебело сукнено одело а у северном делу области још и кожуси.

1. *Пољопривреда.* Као што плодност земљишта мора бити од знатног утицаја на густину становништва исто тако морају морфолошке особине његове бити од великог, често од пресудног утицаја на занимање становништва. У геолошком опису Црне Реке и Тимочке Крајине споменуо сам да вулкански терен, креда, неоген, дилувијум и алувијум чине главне геолошке формације. Самим тим је у неколико и плодност ових области одређена, јер су поменути терени познати као најплоднији и за земљорадњу најпогоднији. За креду се истина не може увек тврдити да спада у најплодније терене, али ипак зато она није ни неподесна, нарочито ако још и вулканске стене у ма којем облику садржи. Да креда у Тим. Крајини има добрих страна показују њена честа насељења а то ће се потврдити и бројевима, којима се одређује количина продуката.

Главно занимање становништва у овим крајевима јесте земљорадња потпомогнута јако развијеним сточарством. Од целокупне површине у срезу бољевачком имађаше 1893 год. 40.780 хек. или 35,8% непродуктивног земљишта. Све остало беше продуктивно и покривено разним усевима: виноградима, воћњацима, ливадама и тако даље. Под усевима само имађаше 24.360,13 хектара или 20,18%. На овој површини произведено је за ту годину:

1. кукуруза	65.774	товара
2. пшенице	18.455	„
3. ражи	1.838	„
4. јечма	7.372	„
5. зоби	1.404	„
6. крупника	3.192	„
7. елде	20	„
Свега жита	98.055	„

Додамо ли овом још 3082 товара пасуља и сочива, то ћемо добити у бољевачком срезу 101.137 товара раз-

них усева. Ако се ова количина хране подели на његово становништво, онда излази да на сваког становника долази годишње просечно по 337 кг. Одавде се види прво, да се кукуруз у овом срезу највише обделава и друго да је пшенице сразмерно врло мало. Од целокупне површине усевима засејане беше 12.426,2 хек. дакле преко половине покривено кукурузом. Па ипак, ако се процентална површина, која је овде кукурузом покривена, сравни с процентуалном површином у целој Србији, која је такође кукурузом покривена, онда излази да овај срез има 15,55% а цела Србија 19,64% површине кукурузом покривена. Средња плодност кукуруза изношаше овде 580 кг. на један хектар, таква дакле, какву ни једна врста од стрмних жита не даваше. Интересантно је да кривовирска општина с њеном просечном плодношћу кукуруза на првом месту, у целом срезу, стајаше и даваше 1200 кг. кукуруза на један хектар. После кукуруза долази по плодности и количини пшеница. Ње имађаше у овој години 18.455 товара а површина њоме засејана беше 4.464,3 хек. Кукуруза и пшенице имађаше свега 84.229 товара, одакле на једну душу долажаше 281 кг., што значи да само ове две врсте жита беху довољне да исхране тамошње становништво, па још и велика количина да преостане за извоз.

Баштенски усеви: бостан, купус, кромпир, бели и црни лук, паприке и патлиџани не беху најбоље обделавани. Њихов целокупни приход изношаше 11.175 товара, што ће рећи да једном становнику припадаше 37 кгр. Површина њима засађена не имађаше више од 0,66% од обрађене земље, а тако малену површину мало који срез у Србији показује.

Трговинских биљака: дувана, конопље и лана имађаше такође мало: свега 839 товара. Површина њима засејана изношаше 341 хектара или 0,43%, то ће рећи 0,26% мање него просечно у целој Србији. Виногради у овом срезу имађаху 1400 хек. или 1,6% површине просечно дакле онолико, колико износи проценат за целу Србију. Количина вина беше 5.452 товара.

С воћем, нарочито шљивама, не стоји овај срез добро. Од 71.878 товара воћа имађаше само шљива 67.154 товара. Не само овај срез него и цела Црна Река не показује велике бројеве овог производа. Управо у Србији

има још само 3 округа, који у воћарству од ње лошије стоје. Она нема више од 1.677 хек. или 0,78% целокупне површине под воћњацима.

Узмимо сада да разгледамо стање земљорадње и земљорадничких производа у зајечарском срезу. Површина његова износи, као што сам горе напоменуо, 96.620 хек. Од ње је 30.951,6 хек. или 32% непродуктивно а осталих 68% продуктивно земљиште. Одавде се види да у овом срезу имамо 1,8% продуктивног земљишта више него у бољевачком а 12% више него у Србији. Са разним усевима беше од овог земљишта покривено 32646,7 хек. или 33,8% од целокупне површине, од којих 16.030,8 хек. дакле скоро половина под кукурузом беше. Одавде се види прво да при свем том што је зајечарски срез површином мањи од бољевачког за читавих 24.100 хек. ипак је површина засејана усевима већа код њега за 8.285,6 хек. више него у бољевачком срезу и друго да кукурузу у овом срезу припада 3.604,6 хек. више него у бољевачком. На ову појаву скрећем нарочито пажњу за то, што се при овако малим разликама земљишта ипак показују врло велике разлике у количини кукуруза. На целокупној усевима засејаној површини произведено је у зајечарском срезу за 1893 годину:

1.	кукуруза	155.472	товара
2.	пшенице	62.161	„
3.	ражи	3.053	„
4.	јечма	24.181	„
5.	овса	1.449	„
6.	крупника	5.881	„
7.	пасуља	6.663	„
8.	сочива	386,2	„
	Свега	256.246,2	товара.

То ће рећи 158.109 товара више него у бољевачком срезу. Самог кукуруза произведено је овде 89.698 товара више него у бољевачком срезу. Нарочито се пшеница истиче с њеном количином у сравњењу с оном у бољ. срезу. Док тамо имамо свега 18.455 товара, дотле се овде њена цифра пење на 62.161 товар. Оволике разлике у појединим врстама жита, нарочито кукуруза и пшенице, у ова два среза, долазе прво услед разлике

површина засејаних овим житима и друго услед веће плодности зајечарског среза. Док је у бољ. срезу 1 хек. доносио 580 кг. кукуруза и 430 кг. пшенице, дотле је у зајечарском средња плодност кукуруза била 1020 а пшенице 780 кг. на 1 хек. Овде видимо даље и то да је од површине разним усевима засејане скоро половина под кукурузом и да кукуруза има више од половине целокупног жита, што значи да је и само становништво из искуства сазнало да му земљиште највеће користи даје, кад кукуруз сеје. Узмемо ли у обзир количину житне хране овог среза и поделимо је на становништво, то ћемо видети да на сваког становника долази просечно по 580 кг. жита годишње, дакле скоро два пут више него у бољевачком срезу. Ово нам објашњава у исто време и горње разлике процентaлног прираштаја становништва у овим срезовима.

С баштенским усевима стоји овај срез рђавије од бољевачког, јер има свега 10.844,3 товара ових усева, док бољевачки преко 11 хиљада показује. Исто је тако незнатна и количина трговачких биљака, јер оне не износе више од 565 товара, од којих 535 долази на дуван.

Вино је врло важан продукат овог среза. У 1893 год. он имађаше под виноградима 4492 хек. или 4,65% од целокупне а 7% од обрађене површине. Тако велику површину засађену виноградима има још само нишки срез у Србији. Количина вина са њих добивена изношаше 44.493 товара или скоро 4½ милијуна литара, што значи да на сваког становника долажаше по 100 кг. и неколико грама. Да ће се најмање половина од ове количине морати извести у то, држим, није сумњати.

Напослетку да напоменем и воћњаке. Они захватају само 660 хек. или 0,68% од целокупне површине, мање дакле него и у бољевачком срезу а даваху 36.834 товара воћа, од којег долази на шљиве преко 30 хиљада товара.

Тимочка квајина не стоји тако добро с обрађеном земљом и њеним продуктима као Црна Река. У заглавском срезу беше 46.341,3 хек. или 45% а у сврљишком 15.641,2 хек: или 34% непродуктивног земљишта. Први срез имађаше под разним усевима 30.745,1 хек. или 29,9% а други 15.644,7 или 34,2% од целокупне површине.

Према томе види се да ова два среза имају више процената непродуктивне али тако исто више процената са разним усевима покривене земље, него бољевачки и зајечарски срез. Значи дакле да је виноградима, воћњацима, ливадама, шумама и т. д. остало у тимочкој крајини мање процената површине него у Црној Реци, што би према главном занимању становништва обрнуто требало да буде. Површина покривена кукурузом беше велика 9.067,1 хек. у заглавском а 4.857,9 у сврљишком срезу. Стрмним житима беше дато 15.913,7 у првом а 10.170,9 хек. у другом срезу. Из ових се бројева одмах увиђа да су стрмна жита главнија храна становништва у тимочкој крајини него кукуруз, јер док кукурузу беше у Црној Реци дато више од половине земљишта намењеног разним усевима то је у тимочкој крајини дато стрмним житима више од половине а кукурузу скоро мање од $^1/_4$ површине.

Количина жита изношаше у ова два среза у 1893 години и то:

	У заглавском	у сврљишком	
1. кукуруза	62.427	29.151	товара
2. пшенице	25.250	5.589	„
3. ражи	15.084	7.623	„
4. јечма	14.236	7.074	„
5. зоби	9.872	8.669	„
6. крупника	3.254	6.298	„
7. пасуља са соч.	3.154	1.318	„
Свега	133.287	65.725	товара.

Површина у заглавском срезу покривена житима свих врста заједно с варивом изношаше 25.285,7 а у сврљишком 15.111 хек. Како се пак из количине хране добивене у једном и другом срезу види да је у првом има два пута више него у другом а земљиште на којем се она производи није два пут веће, то је јасно да је просечна плодност у заглавском срезу морала бити знатно већа него у сврљишком. Пада такође у очи да је пшенице и у једном и у другом срезу сразмерно врло мало. Целокупна количина њена износи мало више од 30.000 товара. Раж је представљена с доста великом ко-

личином (скоро 23.000 тов.) Поделимо ли целокупну количину хлебне хране и пасуља на становништво, то ћемо видети да на сваког становника долази у заглавском срезу по 253 кг. а у сврљишком 293 кг. годишње, а то значи да је становништво приморано ради подмирења својих домаћих потреба занимати се и сточарством.

С баштенским усевима не стоји такође ни Тимочка Крајина добро. Од целокупне продуктивне земље припадаше овим усевима 305 хек. или 0,89% у заглавском а 81,6 хек. или 0,68% у сврљишком срезу. На површини првог беше нађено 9.745,4 а на површини другог 3.324,2 товара.

Трговинске биљке се такође у незнаној мери обделавају. Од 1.927,6 товара у оба среза, било је 1.243,6 у заглавском а 682 товара у сврљишком срезу. Конопља је једина трговинска биљка у Тимочкој Крајини. Дувана немамо тамо никако.

Под виноградима имамо у овим срезовима сразмерно велику површину. Она износаше 1893. год. 3.414 хек. или 2,4% од целокупне површине. Количина вина, која је с ње добивена, износаше 45.282 товара од чега припадаше само заглавском срезу 42.863 тов. Још мало па би количина вина из овог среза била равна оној у зајечарском срезу.

Воће, нарочито шљиве дају у овим срезовима са свим незнатне приходе. Целокупна количина његова у оба среза износила је тек 54.000 товара.

2. *Сточарство.* Стока је врло важна привредна грана у Србији, јер је свуда јако са земљорадњом везана. Шта више у многим, нарочито планинским крајевима она чини главно занимање становништва, па према томе образује главни услов његовог опстанка. За Србију може се рећи да је после Енглеске, прва држава у Европи која сразмерно највише стоке има. Према томе јасно је, да ће стока у занимању српског привредника сачињавати исто тако важну грану као и земљорадња. Приходи које му она даје не изостају ни за длаку иза прихода од земљорадничких производа. С тих разлога, што сточарство условљава, дакле сачињава пола живота народа српског, потребно би било да се моћ тог привредног услова у свима крајевима наше отаџбине до најмањих детаља упо-

зна и сваком приликом његове промене најпажљивије посматрају. Да је то чињеница с којом често благостање народно а с тим углед и моћ државе у интимној вези стоје, показује нам лепим примером Швајцарска. С тих разлога држим да је потребно у овом опису Црне Реке и Тимочке Крајине изложити и другу половину народног занимања т. ј. сточарство. При попису од 1895. године нађено је да у Црној Реци има 5.969 коња разне старости и квалитета. Ако број њених коња поделимо на становнике и сравнимо с бројним односима у осталим окрузима у Србији, видећемо да овде на свакиx 1000 становника долази по 80,6 коња и да Црна Река стоји с коњма на петом месту по богатству. Учинимо ли ово поређење са срезовима, онда ћемо наћи да овде срезови стоје далеко иза најбогатијих срезова у Србији.

С говедима стоји Црна Река мало боље него с коњма. 1895. године она имађаше 36.006 грла. Кад се овај број подели подједнако на житеље онда излази да на свакиx 1000 душа долазаше по 486,2 грла говеда а то је управо толики број, колики још само руднички и ваљевски округ дају. Сам бољевачки срез имађаше 17.231 грло, дакле на 1000 душа по 575 комада; зајечарски стоји мало рђавије, јер има свега 18.788 говеда, што значи да на 1000 стан. по 425,8 грла долази. Ова два среза стајаху, као што смо горе видели, у земљорадничким производима у обрнутом реду, тј. зајечарски који мање стоке има, притежаваше скоро три пут више земљорадничких производа од бољевачког среза.

Кад се зна какав положај заузима Црна Река у погледу на говедарство, за тим даље кад се има у виду да је баш те године извезено из Србије 64.949 ком. говеда у вредности 9,702.350 дин. онда је јасно да је и Црна Река као трећа у Србији по богатству стоке морала такође врло великог удела у том извозу узети.

Познато је да су свиње једна од најважнијих сточарско-привредних грана у Србији, које се у повољним здравственим приликама више од свих осталих врста стоке на страну извозе. Исто тако зна се да су за ову врсту стоке потребне друге погодбе него нпр. за говеда и овце, да се дакле она не може свукуда у Србији с мало трошка одгајити. Црна Река спада у области, које се не

могу рачунати у богате свињама. Она има свиња мало више него што јој је за њену сопствену потребу нужно. У 1895. имађаше свега 27.746 комада, мање дакле скоро за 10.000 него говеда. Отуда следује да ће и просечни број, који на 1000 становника долази, морати далеко мањи бити него код говеда. Али ипак са сигурношћу се може тврдити да их се у њој више одгаји него потроши.

Од све домаће стоке највише има оваца у Србији. Ово је за то, што је за њихово гајење клима врло погодна и што има доста пашњака. Па ипак извоз њихов је у стране земље сразмерно врло мали, мањи чак и од живине. То долази отуда, што се овде и њихови продукти у Србији највише и најрадије троше. Разматрање ове привредне гране у Црној Реци и Тимочкој Крајини има за нас нарочите важности.

Познато је да у Србији има три врсте оваца: кривовирске, краљевске и обичне домаће. Кривовирске се овце цене као најбоље, како по млеку тако и по финоћи и обиљу вуне. Јасно је да је се с тих разлога поклањало овчарству у овим областима више пажње него ма којој другој грани сточарства. Њихово бројно стање у 1895. години и извоз у унутрашњост Србије показује да су ове области не само с овцама најбогатије у Србији него да су и расадник скоро за пола Србије биле. У бољевачком срезу имађаше 1895. год. 92.706 брава оваца, што значи да на сваких 1000 становника долажаше по 3.076,6 оваца, толико дакле, колико још само два среза у Србији имађаху. Зајечарски срез стоји врло мало рђавије од бољевачког. Он имађаше 89.247 оваца, тј. по 2.022,8 грла на 1000 житеља, и према томе се као девети срез по релативном богатсву оваца рачунаше. Ако узмемо у обзир апсолутне бројеве оваца, онда ћемо се уверити да бољевачки срез стоји на другом месту а зајечарски на петом међу свима срезовима у Србији. Узмемо ли Црну Реку за себе и сравнимо је са окрузима, то ћемо се и овим сравњењем уверити да је она једина у Србији, у којој оба среза преко 2000 оваца на 1000 житеља имају. Према свему овом можемо са сигурношћу закључити да ће најмање 10% од целокупног броја бити из Црне Реке извезено, ово тим пре за то, што она и тимочка крајина имају, као што напоменух расу оваца, која се највише

од свих осталих за приплод тражи. Значи дакле да ће само из Црне Реке најмање 15—18.000 грла бити извезено.

Козе чине у Србији такође једну важну грану њене сточарске привреде. Србија их има више него њене суседне државе. Све, што коза одгајивачу даје: млеко, лој, месо, коже и т. д. извози се из наше земље у доста великој количини.

Црна Река имађаше 1895. год. 37.190 грла, дакле нешто више него говеда. Сам бољевачки срез бројаше 21.938 комада или 782,2 на 1000 становника. Зајечарски срез стајаше мало рђавије али у сравњењу с осталим срезовима ипак врло добро. Цео његов број беше 15.252 ком. или 345,6 грла на 1000 становника. Према томе и један и други срез стоји са богатством коза међу првима у Србији. Кад се окрузи упореде онда долази Црна Река после пиротског и крајинског округа на прво место.

Упоредивши на послетку Црну Реку са свима окрузима у Србији у погледу на сву домаћу стоку, видећемо да она заузима међу свима *прво место,* показујући да је 1895. год. од свих врста домаће стоке на 1000 становника долазило по 3.900,7 грла. После ње најбогатији крај у овом погледу јесте Тимочка Крајина, која имађаше тек 3.673,5 брава на 1000 душа.

Пређимо сада на стање стоке и њене бројне односе према становништву у Тимочкој Крајини. Овде ћемо као и у земљорадничким производима узети у преглед само заглавски и сврљишки срез, дакле део који лежи у сливу Сврљишког и Трговишког Тимока.

Коњарство стоји у Тимочкој Крајини нешто мало боље него у Црној Реци. Оба среза имађаху 1895. год. 6861 комад, од ког броја долажаше 4374 на заглавски а 2487 на сврљишки срез. Први имађаше 83,8 а други 106,4 коња на 1000 становника.

Што се пак говедарства тиче ни оно није заступљено у оноликој мери, колико би требало да јесте, према сточарском типу Тимочке Крајине. Шта више може се слободно рећи да је Тимочка Крајина говедима најсиромашнија област у Србији. Срезови заглавски и сврљишки имађаху скупа 25.630 комада говеда од којих долажаше на заглавски 17.291 а на сврљишки 8.339 грла. У првоме имамо 331,5 а у другоме 356,7 ком. на 1000 ста-

новника. И ако се говеда из Србије у стране земље извезло 1895. год. скоро за 10 милијона динара (64.949 комада) ипак се на какав већи извоз из Тимочке Крајине не може рачунати. Да ће ипак извоза морати бити, то је сигурно, тим пре, што је тимочки округ воловима релативно најбогатији округ у Србији, јер само они чине 55,77% од целокупног броја говеда у њему.

И ако свиње чине у Србији скоро највећу и најјачу привредну сточарску грану, ипак се Тимочка Крајина не може њом похвалити. Срезови заглавски и сврљишки имађаху свега 14.791 комад, што значи да на 1000 становника долажаше по 198 ком. Према томе долазе ови срезови скоро у најсиромашније, што даје разлога тврдо веровати да у Тимочкој Крајини неће бити довољно свиња ни за њену сопствену потрошњу.

Овце су највеће богатство Тимочке Крајине и доносе у исто време највише користи њеном становништву од свих осталих врста стоке. И њихови продукти чине такође знатан део извозних сировина из Србије. Ако се број оваца пореди с бројем домаћина, који су држали овце, онда се види да је у овом крају долазило највише оваца на једног домаћина. Оно, што сам рекао о кривовирским овцама и њиховој извозној важности у Црној Реци могу још јаче нагласити за Тимочку Крајину, као најбогатију овчарску област у Србији. Срезови заглавски и сврљишки имађаху 1895. год. 170.506 комада оваца, од којих на заглавски 98.671 а на сврљишки 71.835 грла долажаше. Према томе имађаше у првом 1891,6 а у другом 3072,6 комада на 1000 становника. Овакве бројеве показује још само Црна Река, иначе ниједан округ у Србији. Ако се за Црну Реку, нарочито њен источни део, може донекле и узети да има карактер више земљораднички него сточарски то се за Тимочку Крајину може тврдити да има више него и једна област у Србији тип сточарски.

Њеном богатству оваца одговара и богатство коза. После ново-ослобођених округа долазе козама на прво место Неготинска и Тимочка Крајина и Црна Река. У Тимочкој Крајини имађаше их 1895. године 21.590 грла од којих 15.662 на заглавски а 6.928 на сврљишки срез долажаше, што ће рећи 303,3 у првом а 296,3 комада у другом на 1000 житеља.

БИОГРАФСКИ ПРИЛОЗИ

НОВИЈОЈ ИСТОРИЈИ СРПСКОЈ

Готово се за правило може узети, да старија историја српскога народа не бележи најлепше и најпоетичније тренутке из прошлости, остављајући све то памћењу и чувању народне традиције. Колико је, пак, тешко историку издвојити из предања народног истинску основицу догађаја, бојећи се да у историју не унесе и творења народне маште и поетскога погледа, толико му више пута мора бити жао при помисли да се лишава по кога лепог момента само зато што је и сувише леп, поетичан, те опомиње на чисто поетске украсе, и ако је можда у основи, па кад што и у детаљима, слика фактичких догађаја. Али ако се за старе летописце има и доста правдања — шта даречемо за толике, често најлепше, појединости из нове српске историје? Борба за ослобођење, у почетку овог века, дође *после* знаменитог историографског рада заслужног Јована Рајића, па ипак никоме не падаше на ум да потоња поколења спасе од мукâ какве је Рајић морао имати истражујући догађаје старе прошлости наше! У највећем јеку те борбе живљаху људи завидне учености: Доситије Обрадовић, Павле Соларић, па онда професори београдске Велике Школе и многи, многи други — па ипак безбројни моменти, и важни и лепи, осташе незабележени. Вероватно да ће потоња поколења и нас тако, и горе, осуђивати за догађаје наших дана — и ми ове редове написасмо не толико да судимо и осудимо писмене савременике борбе за ослобођење, колико да подсетимо зашто још и данас морамо пабирчити податке за познавање живота и рада заслужних и иначе прослављених људи.

Али историк борбе за ослобођење Србије ипак у доброј мери има да буде захвалан појединим усменим саопштењима за много што шта у питањима о личности једног или другог заслужног радника на општој ствари. Таква су казивања већином сачувана у задружном животу, где су чланови задруге, ближи или даљи рођаци. за дуго и дуго после каквог догађаја знали и хтели дати рачуна, обавештења и података о сваком своме члану или рођаку за кога је било оштет интересовања.

Тиме, у првом реду, тумачимо и онај чудноват недостатак грађе за познавање живота, иначе заслужних, људи који нису рођени у Србији, у већој и задружној кући. Такви људи, међу којима има и јунака првога реда, остадоше, личношћу својом, више пута права загонетка, а готово увек необична појава, за позне истраживаче на пространом али не и довољно обрађеном пољу новије историје наше.

Такве су н. пр. појаве основаоца Делиграда — *Жике Капетана,* јунака београдског — *Конде Бимбаше,* вођа Голих Синова — *Зеке Буљубаше.* Потпунијем и тачнијем познавању живота и рада ових јунака намењене су ове три белешке.

I

Жика Капетан

Не мислимо писати биографије јуначнога Жике Капетана. На жалост ни близу довољне грађе за такав рад данас биограф нема. А колико се, пак, може имати, употребио је заслужни Г. М. Ђ. Милићевић, кушајући да по њој изнесе биографску слику тога честитога Србина.

Два су питања на која хоћемо овде обратити пажњу а која се тичу биографије Жикине.

Једно је — питање о *имену* његову.

Г. Милићевић је („Поменик,“ 168.) забележио, како се у питању о имену његову разликују савременици. „Једни га зову *Жика,* други — *Жикић,* трећи *Цика,* а Анта Протић, у својој „Повесници“. назива га чак *ка-*

петан Циковац." Петар Јокић зове га *Жиком*, па је то име, по њему, примио и Г. Милићевић, а по радовима овога популарнога књижевника нашег данас је махом то име и усвојено.

Као што се види, нејасност и неодређеност долази понајпре отуда што се не зна да ли тај назив, или њему сличан, треба узети за *име* или за *презиме*.

При поменутим комбинацијама нису узета на ум и још два, друкчија, казивања од двојице савременика. Једно је сведочанство Доситија Обрадовића који га, на месту о коме ће мало даље бити више говора, зове *Жигић*. Друго је казивање Лазара Арсенијевића—Баталаке. Он у својој „Историји Српског Устанка", 1898, зове овога јунака *Велчо Цикић* (стр. 4.) и *Влчо Цикић* (стр. 59 и 197.). Уз овога Цикића Баталака ставља и његова брата Кузмана: „Први је, са Петром Добрњцем, основатељ многогласовитог Делиграда, где је и погинуо, па после смрти његове брат му Кузман место заступио" (стр. 59). Још Баталака даје података за поузданију расправу питања: одакле је тај јунак? Већ и сама собом слаба комбинација да је његова постојбина Далмација пада са свим пред сведочанством Баталакиним.

Али је овде за нас главно што обојица — и Доситије и Баталака — тврде да је њему презиме онако како му ми име обично узимамо.

Различити називи: Жикић, Жигић, Цикић и Циковац — долазе, сви, у област презимена. А као имена остају само: Жика и Цика.

Према томе ми мислимо да основаоцу Делиграда није било *име* ни Жика ни Цика. Од таког имена он је имао *презиме:* да ли Жикић или Цикић — стоји до схваћења месног изговора његове постојбине дибарске.

Име му помиње само Баталака: Велчо и Влчо, што није једно исто. У првом би случају оно било *Вељко* а у другом *Вуча*.

Без извођења даљих комбинација, које често могу да заведу на странпутицу, ми застајемо овде код овог ресултата: основалац се Делиграда звао *Вељко (Вуча) Цикић (Жикић)*. Његов назив *капетана* (фрајкорског) нико не пориче.

* * *

Друго је — питање о *времену смрти* његове. По ономе што је Исидору Стојановићу причао у Ћуприји 26. августа 1846. Кара-Павле Симоновић, коме је за Кочине Крајине било око 3—4 године. заједно са Ст. Симићем, и што је штампано у „Гласнику Друштва Срб. Словесности,“ књ. III — описивао је смрт Џикићеву Г. Милићевић више пута.

Ту смрт, и време њено, овако казује Г. Милићевић („Поменик,“ 168—169.):

„Једном, о Васкрсу,[1] Турци су мислили да су Срби, бар већином, отишли за празник кућама, а Делиград оставили с мало војске, па зато, големом силом, ударе на шанац, а особито на неку „велику капију.“

„Срби се, и ако их је одиста било мало, одупру јуначки и, најпосле, сузбију Турке, који, у том нападу, изгубе доста мртвих и рањених војника....

„У том одбијању Турака, док је бој још трајао, капетан Жика, слободећи Србе, изиђе на бедем, и повиче:

„— Не бојте се, браћо, утекоше Турци! Али, баш у тај мах, згоди га злотвор у прси, те падне.

„Из Делиграда пренесу Жику у манастир Св. Романа, где је умро на сами Васкрс, *5. априла 1808*, и код цркве је укопан. На велику Суботу, онако у мукама, заиште да се напије млека. На то му кажу да је пост, а он одговори!

„— Не треба! Не треба!...“

Колико јунаштва! Колико јачине у уверењу!

Али је за нас овде главно казивање да је то било о Ускрсу *1808.* године.

Пре „Поменика“ Г. Милићевић је, у главном тако исто, писао о овоме јунаку у „Кнежевини Србији,“ 1876 стр. 791, али годину није одређивао, *јер она није поменута ни у забелешкама И. Стојановића.*

После „Поменика“ Г. Милићевић је остао и даље при *1808.* години: у чланку у „Хришћанском Веснику,“ 1894, и у књизи „Насеље,“ 1895, стр. 49.

---

[1] У Стојановићевим белешкама вели се да је тај бој био лицем на Велики Петак.

Према томе до данас је остало да је основалац Делиграда погинуо на Делиграду о Ускрсу *1808.* године.

Али ми држимо да његова смрт није могла бити те, 1808. године.

Вук Ст. Караџић у „Правитељствујушчем Совјету," 1860. стр. 26—27, пише: „За годину 1808. уговоре Руси с Турцима примирје, у које су били узети и Срби. За ово су вријеме Срби постављали у земљи различне уредбе и приправљали се за нови рат, и приправивши се боље него игда до сад, за цијело су се надали, да ће границе своје распространити на све стране, за то су једва чекали, да изиђе вријеме примирју. Кад им у прољеће 1809. године дође из Каравлашке глас да се рат с Турцима почиње на ново, они с великом радошћу ударе на Турке на све стране."

Како је то примирје склапано, колико је вредело, и како је обухватило и Србију — опширно је изнесено, поред осталога, у Баталакиној „Историји Срп. Устанка." Па и по њему и по свима осталима — *године 1808. није било бојева.*

Ђенерал Г. Јов. Мишковић у својој беседи академској — „Глас Српске Краљ. Академије" XLVII. — саставио је прегледан списак познатих бојева између Срба и Турака у устанку. И по томе прегледу — *1808. боја није било.*

Према томе ни храбри Цикић није могао погинути о Ускрсу *1808.* године. Да он није погинуо *те* године утврђује се и даљим истраживањем које казује *кад* је то могло бити: *пре* или *после* 1808.

Делиград је, увиђавношћу Цикићевом, утврђен у првој половини 1806, а у лето је те године била прва опсада његова и прва српска победа на њему. Од тога се доба почео са њим прослављати и капетан Цикић. *Али његово слављење за живота бејаше кратко.*

У фебруару године 1808.[1] умре у Београду капетан Петар Новаковић Чардаклија, и Доситије Обрадовић др-

[1] О времену смрти капетана Чардаклије налазимо у Вукову „Правитељствујушчем Совјету" ове податке. На стр. 78. казује Вук како је Југовић на Божић (1807.) отпуштен из службе у Совјету и како је за то кривио Родофиникина и Чардаклију, а на стр. 84. вели: „Ја сам напријед споменуо да је Југовић викао на Чардаклију и на

жао му је надгробни говор. У том говору вели Доситије између осталога: „умрео је бесмертни Чарапић и *храбри Жигић*, али слава њихова неће умрети во веки...“ (Летопис Матице Српске, књ. 25. стр. 84.). Према томе у самом почетку 1808. Капетана Цикића, или као што Доситије вели, Жигића није било у животу. Он је погинуо *пре* 1808. а *после* 1806. године: дакле његова смрт пада у годину 1807.

Ако за остале појединости усвојимо оне лепе податке Исидора Стојановића — а ми немамо основаног разлога порицати их — онда је *капетан Вељко — Вуча Цикић — Жикић погинуо на Делиграду о Ускрсу 1807. год.*

II

Конда Бимбаша

Историја је нашега народа богата јуначким делима и прегнућима како свега народа тако и појединих синова његових. Код ових, пак, појединаца није тешко уочити људе који се, по ономе што данас о њима знамо, деле на две групе. Једно су јунаци којима је историја сачувала помен готово кроза сав живот њихов, те им, и ако у бледим, кад што и искиданим, потезима видимо слику живота и рада. Друго су људи, који су на небу савести српске засјали у једном тренутку најлепшом светлошћу. У ред оваких појава долази и *Конда Бимбаша*. И као што Милош Обилић има свој *дан*, тако Конда има своју *ноћ* која је небо српско обасјала још једном звездом вечите светлости. Јер све оно што се о овом јунаку новије историје наше зна до те историске ноћи, мало је, недовољно је, непоуздано је...

Одакле је родом Конда? Г. М. Ђ. Милићевић наводи и у „Кнежевини Србији“ и у „Поменику“ да је

Родофиникина, али *врло набрзо иза тога*, пошто је он онда истјеран из Совјета, умре Чардаклија.« По томе је Чардаклија умро у почетку 1808. године. Месец фебруар, те године, наведен је, као месец смрти Чардаклијине, у »Мемоарима проте Матије Ненадовића,« издање Српске Књижевне Задруге, стр. 281.

Конда рођен у Поломљу у Турској. А савременик Кондин. Триандафил Дука, који је већ 1807. певао у славу његову песме („Једна грчка песмарица о српском устанку 1804," од Св. Николајевића, Годишњица V, стр. 304.), вели да је био родом „из Епира а из крајине Јањинске."

Кад је рођен Конда? По „Кнежевини Србији" Г. Милићевића излази да је година његова рођења при крају осме десетине прошлога века; по „Поменику," истога писца, изгледа да је Конда рођен у почетку девете десетине тога столећа.

Једно само нико не пориче — да је он био, и остао, вере православне.

Своју је ратничку каријеру отпочео Конда у крџалијама Гушанчевим, с којима је у марту 1804. сишао на Мораву, око Ћуприје, а одатле је отишао у град београдски где је остао до пред јесен 1806. Тада је био буљубаша.

У то доба пада његов прелазак из турскога табора у српски, а од прилике после три месеца дође и она историска ноћ у очи Св. Андрије, кад Конда при освајању Београда изиђе на глас највећих јунака.

Историју тога догађаја наћи ће читаоци најпрегледније изложену у, на жалост недовршеном, раду К. С. Протића „Ратни догађаји из првога српског устанка," Годишњица XIII. Говорећи о самим моментима личног јунаштва Кондиног, пок. Протић напомиње да је многе појединости узео из писменог састава г. пуковника Љ. Узун-Мирковића који је писао по причању свог оца. Од интереса је општег да се тај састав публикује у целини.

При освојењу Београда, 30. новембра 1806, Конда је добио пет рана које је видао за тим у конаку Дахије Аганлије.

Утврдо знамо још и то, да је те ране Конда преболео, и да је, одмах за тим, потражио опет бојно поље.

Па шта је даље било?

Последња до нас реч историског истраживања речена је у „Поменику" Г. Милићевића.

По подацима који се ту налазе, Конда је, излечивши се, 1807. ишао на Ужице, а за тим на Лозницу. Год. 1812.

он је, као старешина добровољачки, спремао у нахији ужичкој све што је било потребно за даље ратовање; иначе се те године налазио у нахији ужичкој, сокол-ској и подринској с Раком Левајцем, а нарочито му је тада наређивано да затре лупеже. При крају војевања 1813. Конда се затекао с Молером у шанцу лозничком који су Турци били опколили. „Кад је из шанца ноћу изишао, опазе га Турци и полете у потеру за њим. Стигну га близу манастира Троноше, где се отвори крвав бој, у ком Конда погине, и буде сахрањен за манастирским олтаром на шанчићу на брегу, 40 хвата од манастирскога крста.“ („Поменик,“ 271.) — Али је одмах за тим Г. Милићевић саопштио, на истом месту у додатку, како је накнадно чуо „да Конда није ту погинуо, него да је, рањен, пренесен у Зворник. Онамо је, веле, оздравио, и отишао видати људе који се обране. После године 1820, веле да је дошао у Ужице, где је и умро. Кажу да му је име било Остоја а Конда му је презиме.“

Још нам је сачувано казивање да је Конда био растом омален али снагом развијен човек, и да је сем српскога и турскога језика знао још и арнаутски.

* * *

Таква је, по досад познатим подацима, слика живота, рада и смрти прослављенога Конде.

Али је читалац већ могао запазити како говор о животу Кондину после освојења Београда брзо прелази преко појединих догађаја и да једном завршен има опет свој post scriptum. С казивањима која се међу собом потиру не може критичка историја бити задовољна, и њена је дужност да их осветли па по том прими или не.

Стога ћемо се зауставити на прегледу неких појединости Кондиног живота од ослобођења Београда до смрти његове.

Пре свега сам Г. Милићевић, чије смо казивање о смрти Кондиној, онако како је описано у „Поменику,“ већ навели, писао је, пре тога о томе друкчије. У „Кнежевини Србији“ он на стр. 31. и 558. говори о Кондиној смрти, и тај се говор знатно разликује од онога у „По-

менику.“ На стр. 31. вели: „Конда се излечио од рана, и ишао је још, године 1807, на Ужице, и *те је године* о Тројицама погинуо у великом боју на Лозници.“ На стр. 558. пише, говорећи о Лозници и о 1807. години: „Мало за тим удари силна турска војска на Лозницу, и затвори Богићевића у шанцу. У помоћ му дође, поред осталих вођа, и сам Карађорђе, и после дугог и крвавог боја разбије Турке, и натера их на Дрину, а Лозницу ослободи. Тај велики бој био је у *понедеоник на свете Тројице*. Међу многим другима, ту је *тада погинуо Конда...*“

Као што се види, Милићевић је доцније одступио од тога, те је живот Кондин продужио до јесени 1813. У „Поменику“ нису наведени подаци на основу којих је то учињено. Али били они усмени били писмени, ни мало није вероватно да се смеју претпоставити подацима које ћемо сад одмах навести.

Већ поменути грчки песник Дука упућује, као писац из 1807, на смрт Кондину те, 1807, године у боју код Лознице. („Годишњица Ник. Чупића,“ V, 304).

Још је поузданији други сведок. То је Доситије Обрадовић и његово несумњиво сведочанство о смрти Кондиној. Савеснијег и писменијег сведока заиста не можемо пожелети. Кад се томе дода могућност да Доситије сазна појединости догађâја, онда је јасно колико треба његово сведочанство претпоставити другим казивањима. Као што је познато, Доситије бејаше особити пријатељ Петра Чардаклије који је преминуо у Београду, рекосмо већ, фебруара 1808. године. Доситије му је, при сахрани, држао надгробни говор, у коме, полазећи од поставке да су појединци смртни али да *слава* заслужних људи вазда живи, вели: „Умрео је премудри Катић, умрео је *неустрашими Конда*, умрео је бесмертни Чарапић и храбри Жигић, али слава њихова неће умрети во веки, док је год на земљи Сербскога рода и имена.“ (Летопис Матице Српске, књ. 25, стр. 84.) Као што се види, у доба кад је ово Доситије говорио Конда већ није био у животу. А како је ово Доситије говорио, у фебруару 1808, то је јасно да смрт Кондина пада у годину 1807. Кад се пак све ово доведе у везу с оним што мало раније наведосмо о смрти Кондиној у боју код Лознице, онда излази несумњиво: *да је Конда, из-*

лечивши се од рана, задобијених при освојењу Београда похитао на бојишта на западном крају Србије, суделовао, можда, у боју на Ужицу, а одатле с једним делом војске отишао Лозници, где је други дан Духова, у другој половини маја или првој половини јуна, 1807. године погинуо. Казивање о гробу његову код манастира Троноше, према томе, није противно доказаним појединостима, и ако само остаје неутврђено.

Трећи доказ за смрт Кондину 1807. године био би у логичности онога што Г. Милићевић наводи на стр. 31. „Кнежевине Србије,“ како је Вожд, по причању неких, ценио Конду толико, да би му дао своју кћер за жену да га смрт није тако рано покосила. Ако се такво казивање може примити, онда је оно вероватно само у претпоставци за рâну смрт Кондину 1807. а никако 1813. године. —

Конда се обично назива *бимбашом*, а ми раније поменусмо да је он 1804. дошао с Крџалијама Гушанчевим у Београд као *буљубаша*. По сведочанству Симе Милутиновић („Србијанка,“ II, 107.) Конда је био *буљубаша* и кад је прешао око почетка јесени 1806. Србима из града београдскога. Према томе је Конда тек у *српској* војсци постао *бимбаша*. —

Али, после свега, настаје питање: шта ће се с фактовима који се помињу о Конди после 1807?

Ми поуздано држимо да су то све *познији додаци*, међу којима разликујемо, тако даречемо, *два слоја*. Први је слој причање о Конди после 1807. до 1813, а други приповедање о његовим делима *и* после 1813. до смрти му у двадесетим годинама овога века. Та казивања не морају бити измишљена, она су се могла и са друге које личности преносити и везивати за спомен славнога јунака београдског. За причања која ми овде обележавамо као други слој традиције вели сâм Г. Милићевић, који их је и записао: „Је ли ово онај јунак саваканиски Конда, или неки други, његов презимењак, за сад не умем казати...“ На помисао о мешању личности упућује и само *позно* објашњавање како је Конди управо било име Остоја а презиме му је Конда...

Свакако, било би од интереса пронаћи и та друга лица с којима је традиција помешала београдскога Конду.

Ни ми нисмо у стању сада то учинити. Али ћемо дати, за тај посао, будућем истраживачу још нешто мало нове грађе традиционе из онога другога слоја, не би ли се, можда, по њој могла познати личност с које се то приповедање скида и набацује на правога Конду Бимбашу.

* * *

Ево тих контура за нову слику *такога* Конде.

Годину 1813. Конда је, и ако рањен на Лозници, преживео и прешао, с осталима, у Аустро-Угарску. Гледајући јадно стање народа који тада с голом душом избеже из Србије, Конда је, неколико пута, закупљивао по читаве пећи хлебова и раздавао гладној сиротињи српској у збеговима недалеко од Саве и Дунава. Али се ту није могао задржати, већ је отишао у Бесарабију, где је, после кратког времена, продужио слободан живот старог убојице Крџалије. Из тога се доба прича његова честа хајка на курјаке. То је бивало ноћу. Конда се „са својим момцима“ попне на дрва у шуми а доле привежу прасе и осветле га. Прасе својом циком намами курјаке на које се озго оспе огањ те их помлате. У то доба, прича се даље, бејаше и друга хајка — на Јевреје у Влашкој, који, стога, бежаху у руске крајеве. Конда такве бегунце причекиваше на згодним местима и богатије принуђиваше да — благо деле.

Кад је 1807. у Београду извршено познато покрштење Туркиња, Конда је узео за жену младу и лепу девојку, Марту, која је по рођењу била православна Српкиња. У ту се његову жену, доцније у Бесарабији, загледа неки великаш руски, а Конда га, сазнавши то, убије па побегне у Влашку, где је, после неког времена и умро.

Жена се његова врати у Србију. Кнегиња је Љубица узме у свој конак као неку врсту дворкиње. Из сачуваног документа види се да је 13. марта 1837. Марта писала Кнезу Милошу молбу да јој одреди какав приход од кога би могла живети, јер је са свим ослабила. Наскоро је по том она умрла, а Кнегиња је Љубица предузела на се старање о синчићу јој, кога је мајка из Влашке била довела.

Да је муж Мартин — Конда — одиста живео у Београду 1808. види се и по двема оријиналним тапијама које је у то доба потврдио Савет а које је писао секретар Грујовић (Михаило).

Али се тај човек, о коме је овде реч, нигде не зове именом Конде већ — Јовча Михаиловић. Вели се да му је то право име и презиме, а Кондом су га звали по имену племена одакле је био родом. Његов се синчић у почетку и сам презивао Михаиловић, а доцније је, како су га сви звали Кондићем, узео тако презиме.

Овога је Јовчу — Конду — венчао са Мартом Илија, син Васе Чарапића, па је, после тога, њихову синчићу на крштењу дао своје име.

* * *

Као што се по свему види, београдски јунак Конда убрзо је постао личност легендарна. Око његовога се имена наслагаше различита приповедања која, опет, учинише да се под тим именом помињу неколика и у ствари различита лица. Тиме је историку српском задано више посла, али и то показује ондашњу славу јуначнога Конде Бимбаше.

III

Зека Буљубаша

Г. М. Ђ. Милићевић сабрао је, у своме „Поменику,“ све што се о Зеки Буљубаши знало и што се раније писало. Тако сређена биографија његова штампана је на стр. 173. и 174. „Поменика.“ 1888.

По свим тим подацима знамо данас о томе јунаку у главном ово:

Зека је рођен око године 1785; у Србију је дошао за устанка; најпре је био уза Стојана Чупића, а по том је стао чувати границу на Дрини; седео је обично у Парашници, хатара црнобарскога; војници његове чете, која је бројала 50—200 људи, звали су се, као људи без кућа

и породица, *Голи Синови*, ма да су, доцније, били богато одевени и оружани; Зека је суделовао и у великим бојевима на Љешници и Лозници, али је нарочито успешно мотрио на турска кретања и у томе их претицао; последње борбе 1813, највише прославише име његово, јер он са својима бејаше арнјер-гарда на Равњу разбијеним Србима, док и сам не погибе смрћу необичном и по јунаштву и по поетичности, о чему се може читати на поменутоме месту. —

У редовима који даље долазе прилажемо неколико нових података за допуну такве биографије прослављенога јунака.

* * *

По записима које сам раније добио на употребу и о којима сам дао рачуна у прилогу о буни Карађејзића (за *Глас* С. К. Академије), Зеки је право име *Јова Глигоријевић*.

Оно доба није било сиромашно у мењању имена̂ и презимена̂, а тако исто и у примерима да се неко по каквом надимку боље зна и упамти по по имену и презимену. За промену, пак, имена овог јунака бејаше, можда, још један разлог, који ће се видети кад се, даље, исприча узрок зашто је он оставио своје место рођења. Што се тиче самога надимка *Зека*, он је, *можда*, могао доћи н пр. по боји очију, као што има случајева да се такав назив даје управо личности зелених очију, и као што је, доцније, и сам кнез Данило био под тим надимком познат.

Излажући, мало раније, живот његов по подацима досад познатим, нисмо намерно поменули ништа о месту рођења његова. Овде бележимо, да се место у коме се овај јунак српски родио — као што у „Поменику“ пише Г. Милићевић — „управо данас не зна. Једни веле да је место његовога рођења *Нова Варош*, у нахији сеничкој, а други кажу да је рођен у *Спречи*, у Босни.“

Међу тим, по забелешци у поменутом податку, он је из *Домана*, у нахији *невесињској*.

Оба ова саопштења — о имену с презименом и о месту његова рођења — потврђује у свему протопоп Бог-

дан Зимоњић, војвода, једним својим писмом с пролећа 1897. године. —

Исправивши, по новим подацима, та два важна питања — доносимо, у продужењу, једну, досад непознату, епизоду из живота Јове Глигоријевића — Зеке Буљубаше — онако како је писац ових редова записао помenуте, 1897. године, а по казивању Херцеговца Ристе Мирковића.

* * *

Плах, жив, ратоборан — Јова Глигоријевић, момче млађе од двадесет година, долажаше у омање сукобе с Турцима, и ако је у једнога газде невесињскога, Турчина, могао увек добити посла и зараде. Али је ипак и међу њима имао једнога с којим је одржавао ближе везе особитога пријатељства. И тај Турчин, Невесињац, бејаше његових младих година̂, и са̂м веома частољубив, те је за чудо како њих двојица могоше за дуже време остати у искреном пријатељству. Ипак и томе дође крај.

У самом селу Јовина рођења бејаше тада нека млада и лепа удовица, Српкиња, за неку годину старија од Јове. Из свега што се о томе казује, излазе нам у мислима на видик неке идилске сцене које нигда не пређоше границе најстрожих појмова о моралу у патријархалном животу. Услуге које тој сиротици чињаше сада Јова бејаху више пута изазване каквом истинском потребом, а кад што су се, изгледа, готово и саме нудиле ако не наметале. Ипак су се оне не само вољно чиниле већ тако исто и радо примале.

Веле да је Јова бивао и до Дубровника са људима који су по пословима појединих трговаца тамо кад што одлазили.

Једном не бејаше Јове у селу подуже времена. И тада је био отишао у Дубровник. На путу се, у повратку, сустиже са својим турским побратимом који на лепо опремљеном коњу јахаше, те весело у разговору прилажаху хатару доманском. У један пут зачуше из некаква потока глас који запомагаше. Обојица стадоше, али се Јови глас учини познат; он довикну побратиму да остане и чека, па, ако буде потребе, и сам да потече тамо... Прође прилично времена; Турчин се узбуни, колико што

не зна шта му ваља чинити — помоћи или чекати — толико и што од побратима нема никаква јава. У неко се тек доба појави Јова, и кад приђе побратиму рече му усплахирено:

— Ја учиних!...

Тада укратко исприча да је одбранио жену, удовицу, којој је неки познати зулумћар, Турчин, хтео оно мало њенога ма̂ла на силу растерати; али је нападач — главом платио: и Јова показа свој нож који је у потоку опрао.

Турчин — побратим могаше, ваљада, разумети све прилике и Јовине неприлике, али оста смућен и не рече ни речи.

Ноћише близу некога тр̂ла, а ка̏д би у зору рећи ће он Јови:

— Знаш шта? Ја сву ноћ не склопих ока; мислим, шта да радим: моја турска вера не може поднети да то, што ти учини, знам па да ћутим, а не могу те проказати док смо побратими.

— Ни ја не тренух, — прихвати живо Јова — све мислим о томе: шта ти мислиш?

— Али нешто морам чинити!

— Што мислиш да ти ваља! — одговори Јова.

— Да кидишемо један на другог!

— Та ти ваља!

— Онда ево: бирај из кубура један ледењак, други остави мени. Вере ми турске — оба су у свему једнака!

Јова прихвати, без бирања, један пиштољ, а Турчин узе други. Ћутећи пођоше подалеко склониту месту за које се одмах сложише...

— Сад праштај! — рече Јова побратиму, па се са њим загрли и од срца се изљубише.

За тим стаде свак на своје место, још мало и — оба пиштоља грунуше тако сложно да се чу само један, јак, пуцањ.

Јову зрно промаши, побратима његовог дохвати по рамену...

— Сад... иди! — готово гневно прозбори, за тим, рањеник. — Где се видимо — да палимо!

Јова остави пиштољ, окрете се и ћутећи оде.

Селу и не сиђе. —

Годину проведе око Вишеграда и у самом Вишеграду на Дрини, товарећи, веле, грађу, дрвену и камену, те од тога живљаше.

Тада већ бејаше плануо устанак у Шумадији. Јова, сазнавши о свему, пређе Дрину, и, као што је познато, прослави се нечувеним јунаштвом, које је лепо опевао песник „Србијанке."

Анд. Гавриловић

SCUPI
(Старо Скопље)

Scupi (Скупи). Тако се звало у старо доба Скопље у Дарданији за време римскога господства. По свој прилици тако се звало и раније за време Маћедонске Државе, па су га Грци и после Римљана према својем језику дотеривали на *Σκουποι* и *Σκοπίων* (Скопион); за тим Срби најпре на *Скопје*,[1] а по том и *Скопље;* Турци на *Искуп,* а странци — Јевропљани, сада према турском изговарању, *Uskub* (Искиб).[2] Скипетари или данашњи Арнаути, који живе не само пре римског завојевања, но и пре Маћедонске Државе у близини и у непосредном додиру са Дарданијом, зову га и сада *Шкуп,* који су назив раније, судећи по еволуцији гласова, изговарали *Скуп*, те је доста вероватно да су Римљани, пребродивши Јадранско Море, наишли прво на Скипетаре, и од њих чули *Скуп* или *Шкуп*, те се за време римских колончја и звало Scupi. То тврде споменици, и сви стари и најстарији писци.

Скопље је можда још за време Маћедонске Државе већ имало знатнију улогу на северној страни те моћне

[1] Скопиѥ, град на Вардару: ѹ Скопїи (писа повељу цар Стефан) М. 145. ѡть Скопиꙗ Г. XV. 285. вь славномь градѹ Скопи царьскомь. М. 156. вѣнча се на царство (цар Стефан) оу градоу Скопїи Г. XI. 161. краљ Милутин сазида цркву оу Скопїю Трєвроучницоу Л. 53. оу Соушицѣ кѡнь Скопїа Л. 61. итд. *„Рјечник из књижевних старина српских,“* Ђ. Даничић, дио III., стр. 115 и 116.

[2] Јевропљани — Французи — изговарају овај назив по изговору турском, јер Турци, према својству и укусу својега језика, често пута пишу глас *елиф* испред више страних назива, који се тада изговара и чита као *и*, на пример: Искуп (Скопље), Истамбол (Стамбол—Цариград), Иврана (Врање), Ипек (Пећ) итд.

14*

државе пре хришћанства, па баш и да није било у јаком административном односу са том великом старом државом. А кад је Маћедонија преживела и на ред дошла Римска Држава са својим великим легијама, колонистима и завојевањем, Скопље је већ било међу првим градовима у Дарданији, и онда се оно звало Scupi, и било је централно и столно место у Дарданији, које је Diocletianus одредио.[3]

По свима знацима старо Скопље (Scupi) постојало је на утоку Лепенца у Вардар, као што је сада мало ниже на ушћу Сераве у Вардар. Оно је постојало у старо доба на левој обали Вардара, па се пружало уз реку Лепенац, већим делом својим на левој страни Лепенца, од леве обале Вардара и садашњег села Злокућана, па до повише села Бардовца, ширећи се југоистоку.[4]

Scupi је пропало најездом северних народа, кад су се римске легије преживеле и колоније пропадале, те се Скопље под новим погодбама и новим народним укусима и помицало низ Вардар, с леве стране његове, док није дошло до старинске тврђаве над Серавом, која је негда бранила старо Скопље са стране скопскога поља Блатја, ако би непријатељ освојио утврђења испред Таора,[5] и пошао уз Вардар преко скопскога поља Блатја.

Кад је у току времена наступила борба између царства Римског и Византије (Цариграда), онда је Скопље у том метежу добило махове да се истаче и подиже поново. У том се времену и спуштало низ Вардар постепено ка Серави. Доцније насељем српских племена, а под византијском управом, било је променљиве судбине. И најзад кад су и српска племена ојачала, у средњем веку, и за државну управу дорасла, српска средњевековна држава

---

[3] „Гласник“ XLV, стр. 11, Драгашевић (Geographie der Griechen und Römer, VII, 72).

[4] Сељаци у околини Скопља причају да се старо Скопље некада почињало од Бардовца и Злокућана, па се пружало преко Бутеља чак до Рукомије! Може бити да то народно причање није претерано. Скопље се је могло ширити на целом том простору! И док су се нови крајеви града помештали и подизали, стари су напуштани.

[5] Таор је сада мало село од неколико кућа, јужно од Скопља, на левој обали Вардара, управо између Вардара и Катлановског Језера.

затекла је Скопље на садашњем месту на маленој реци Серави, при утоку њеном у Вардар, у којој је била српских краљева и царева престоница од 1282 до 1394 г.[6]

Од садашњега Скопља на Серави до старинскога Scupi на Лепенцу рачуна се од прилике непотпун час хода.

Петог октобра 1894 године, кад сам по други пут ишао у Бардовце, повео сам и г. Скендера Малказунија, драгомана аустро-угарскога консулата у Скопљу. Из Скопља дођемо до села Злокућана, ту на друму код села сиђем с кола, па ова упутим преко поља, на којем се негда простирао старински град Scupi, а с г. Малказунијем и својим гавазом пођем право тетовским друмом на неколико стотина метара до моста на Лепенцу. Ту сам се надао да ћу наћи, по причању, какву мраморну плочу (споменик) исписану, а споља зазидану на мосту, јер је, по причању сељака, преко 200 мраморника старих ископаних више тога моста, узидано у нови мост. На жалост ништа несам могао наћи ни видети. И ако народ истину прича, онда је то старинско истесано и исписано камење употребљено при зидању овога новог моста унутра у темељу (основу).

Од моста кренуо сам се уза сами Лепенац, држећи се леве обале; и на сто метара од моста већ су се виделе зидине и шљам старих улица на један метар испод површине земљине. Даље уз Лепенац обала се ороњава и открива читаве зидове и стубове, негде читав метар испод површине земљине, а негде мање. Тесано камење изваљано из обале лежи у води, а тако исто и старе велике и танке цигле. Види се нанос и шљам улични старога града Scupi од црепова и других грађевинских остатака као нека бразда, која се обалом пружа, а друге из обале вире.

Одавде се кренем преко поља, мало у десно, преко којега се је простирао тај стари град, ка селу Бардовцу.

---

[6] И ако је Немања држао Скопље у своје време, краљ Милутин га је потпуно ослободио од Византије 1282 године („Историја Срба," II, стр. 188, Срећковић); а последњи владалац српски, краљ Марко, који је држао Скопље, погинуо је 10 октобра 1394 године (Šafarik — Památky, 74).

Пришав до бардовских воденица, од којих једна меље брашно, а друга грува (бије) ориз; уђем у воденицу (динг) за грување ориза, јер до сада никад несам имао прилике да је видим. После прегледа те воденице, само неколико метара пођох к истоку, и у њиви наиђох чему се несам надао. Видех откопану читаву кућу, или партер од какве куће. Све је старински посао, а тако чисто и здраво изгледа као да је само од пре 100 година. При откопавању отворен је свод, те сам кроз исти ушао унутра, одакле се виде на јужној страни врата, која су јамачно водила на улицу, или у какво двориште. Малтер и вар тако је здрав, да ми је изгледало да сам у својој соби. Цигле сам премерио метром, и оне су: 42 сантиметра дугачке, 30 широке и $4^1/_2$ сантиметра дебеле.

Ова је кућа откопана јула месеца 1894 године. Неки сељаци знајући да се око Бардовца по пољу ископава старо тесано камење, дођу једне ноћи и почну копати у поменутој њиви, мислећи да ће наћи новаца, јер се о томе много прича и сања по околним селима. Тек што су почели копати, Турци их спазе, ухвате, и одведу у Скопље Вали-паши. Пред пашом кажу право шта су хтели. Паша им рекне: Што ми несте то раније казали, па да вам дам стражу и све што вам је потребно за копање. Одмах нареди да им се дâ стража да копају слободно. Копајући и тражећи пара, наиђу на ову кућу, која је била само пола метра испод површине земље. Унутра, у северном углу на патосу, нашли су неке плоче, и предали их Турцима.

Одмах више ове подземне куће откопана је била и друга раније, па затрпана орањем и сејањем. Кад је засејана ова повећа њива пшеницом или јечмом, види се на многим местима жуто преплануло и кржљаво жито, а на осталим зелено и здраво. То значи да у земљи има грађевина на свима тим местима на којима је жито жуто и кржљаво, јер су те грађевине близу испод површине земље, те и оно мало влаге над тим зидинама брзо ишчезне, и за то је жито, или трава кржљава и жута.

У пољу између Бардовца и Злокућана, по њивама и ливадама, хиљадама је старих цигаља у комадима; и преко тога старога града Scupi сад се оре, сеје, жње и коси!

По том пољу ископавани су раније читави стубови и мраморно камење старих грађевина, који су разнесени по околним селима и у садашњем Скопљу, и зазидани у црквама, џамијама, хамамима и мостовима. По том тесаном камењу може се сматрати да су у том старом граду биле врло велике куће и друге грађевине.

На једном таквом мраморнику надгробном, који је наопако зазидан у цркви Светога Спаса у селу Кучевисту, у Црној Гори, на два непуна часа од Скопља, пише ово:

D M
sex caelidi
us. secnd . . s
sclupieimat
aupae comi
niae filio ac
mil siobos
l
cufordo. co
scup onopes
aedil. et decu
ric. atus con
tulit. vix. an.
xviii. dies xxxx
H S E

Ради јаснијега прегледа прилажем овде и скицу терена на којем је постојао стари град Scupi, а литературу стару и новију навешћу у делу о Скопљу, из којега је списа и овај чланчић извађен.

Септембра 1900 г. у Београду.

М. В. Веселиновић

ИЗМОРНИК

Измόрник је жупа у Гњиланској Кази, Приштевачкога Санџака, у Косовском Вилајету. Тај крај или жупа има дванаест српских православних села: Петровце, Гловце, Панчело, Мало Ропотово, Големо Ропотово, Ранилук, Горње Кормињане, Доње Кормињане, Дреновце, Томанце, Билинце и Доморовце.[1] Сва ова села изморничка постоје од Гњилана на североисточној страни низ Мораву и с једне и с друге стране у врло лепом и плодном пољу. Прва су села од Гњилана удаљена на $1^1/_2$, а крајња на $3^1/_2$ часа.

У Изморнику рађају сва жита, а конопља се сеје и обделава много и врло корисно, те се сви скоро Изморничани баве израдом ужета, и већина овај свој производ и прерађевину носе на продају у Призрен, Приштину, Пећ, Ђаковицу, па и у Скадар. Људи су због својег производа у ужетима, а и због плодног поља доста доброг стања, а међутим су окретни и бистри.

Народ у Изморнику говори језиком српским у дијалекту Косовско-Моравском. Има четири основне школе у селима: Петровцу, Ранилуку, Доњем Кормињану и у Доморовцу.[2] Добри су Срби и умеју да бране свој језик и своју националноет кад затреба.

---

[1] Доморовце је до међе између Изморника и жупе Криве Реке, прозване по Кривој Реци левој приточици Моравиној.

Има још села у Изморнику, али у њима живе сада Арнаути, као у Добрчану и Подграђу.

[2] Статистика српских школа у Турској (у Старој Србији и Маћедонији) за 1895-96 школску годину, стр. 68 и 69. Београд. 1897.

Ево једног документа који им то потврђује:

„Ваше Високопреосвяштенство Милостивый Архипастиру!

„Ми долеподписата Ваша у Христу духовна чада, житељи села Изморника, окружія Гиланскогъ, кои се у Вашу Єпархію налазимо, припадамо данасъ съ настоєћимъ покорнѣйшимъ нашимъ прошеніємъ, изјавити Вашему Високопреосвяштенству, слѣдујућу нашу молбу:

„Ми смо, покорноподписати христіяни православновосточногъ вѣроисповѣданія са целомъ нашомъ фамиліомъ іоштъ одъ памтивека подъ Вашемъ Свето-рашко-призренскомъ престолу били, као што и сами добро знате: но на несрећу нашу, пређе тридесетъ и неколико година, лесковачки пашалари освоивши одъ беглера Гиланскихъ, нашъ бедни Изморникъ, и заузели подъ своє, па како ни су допуштали да суди Гилански насъ судъ, тако исто ни Архієреја и киріярха нашегъ Митрополита рашко-призренскогъ покойногъ Господіна Ананія, кодъ насъ да долази. И као што су покорили насъ тіи пашалари подъ судъ лесковачки, тако исто подчину и подъ митрополита лесковачкогъ, кои є біо и нишевачки: и тако неколико година били смо подъ митрополита лесковачкогъ и нишевачкогъ. Али кадъ у царско здравлѣ опетъ заузме насъ Гилански судъ подъ своју управу, и ми као што смо непрестано желили да опетъ к свога Митрополита Свето-рашко-призренскогъ дођи, као што смо и пређе били, но на злу срећу нашу немогавши пожелануют цѣль постигнути, останемо као аманетъ до данасъ подъ лесковачкогъ и нишевачкогъ Митрополита, али опетъ ону надежду изгубили нисмо да ћемо за векъ подъ туђегъ Архієреа остати, него смо на сваки начинъ прилику очекивали, да се подъ свога законитогъ Архієреа повратимо, одъ кога су насъ немирна обстоятельства одлучила. Садъ дакле неможемо више да подъ туђегъ Архієреа будемо, а особито подъ Бугарскогъ лесковачко-нишкогъ нити подъ ньіовогъ Егзарха, као што ихъ и неприпознаємо; но као што смо свагда били и припознавали вселенскогъ патріарха, тако се и данасъ неодваямо, но увекъ вселенски престолъ припознаемо и одъ нѣга, као и од нашегъ законитогъ Митрополита Свето-рашко-призренскогъ неодступамо; єръ нити смо ми бугари, нити можемо бугар-

скогъ Егзарха за старешину цркве припознавати, као што и лесковачко-нишкогъ Митрополита не припознаемо. Съ тога молимо найпокорніе, Вашегъ Високопреосвяштенства, као нашегъ обштегъ Отца, да одъ данасъ припознате опетъ насъ као своя духовна чеда, и подъ Светорашко-призренски престолъ повратите, као што смо и пређе били. Овакимъ всенижейшимъ нашимъ молебнимъ прошеніемъ, молимо и Нѣгово Всесвятѣйшество Вселенскогъ Патріарха, и присудствуюћи ему святаго Сѵнода, да благосоизволи своимь патріяршискимь и синодалнимь молитвами, и нашу желю у дѣйство приведе, а ми као утѣшени смемо рећи да остаемо у надежди задобраго успѣха, за свагда и у свему любећи Вашу святую десницу и просећи тепли молитви и светогъ благослова."

„Вашегъ Високопреосвяштенства найнижайшая у Христу чеда

„народ изморнички:

„у Изморнику
14. Августа 1872"

Марко попъ Іованъ (печат).
Община села петровца, (испод овога печат двоглави бели орао, а око њега пише): школа + петъровце 1872.
Кметъ села Петровца, (испод тога селски државни печат): Мухтари - евел Карјe - и Петрофча 1278.
аза Марко Рїстїћъ
село Глоговце, (испод тога селски државни печат): Мухтариевел Глогофча 1278.
кмет іованъ Стойков
аза: Петаръ Станковъ
селяни села Томанца
Ивко Стойковъ
Васа Стефановъ
Мирко Ђорђиінъ
Стефа Трифковъ
Кметъ села ранилȣка
Сава Стева . . .
аза: Васа Младенов

ишванъ николинъ
Максимъ Стефановъ
Село Корминяне горньо (испод тога селски државни печат): Мухтари-евел Карје-и Кормијан Баља 1278.
Кметъ Ђока, азе: Станко Павуновъ, Иванъ, Ишванъ, Петко Стойков.
Село Дреновце (испод тога селски државни печат): Мухтаревел Карје-и Диренофча 1278.
Кметъ Дреновачки Ђока, азе: Станко Здравковъ, Ђорђиа Стошинъ, Иванъ Павунъ.
Село Билинце: Златань Маринковь, Мила Петковь, Новко Иванов.[3]

Као што се види из ове молбе, Срби у Изморнику несу могли више трпети туђега Митрополита, нарочито новога бугарског владику деда Виктора, који је већ при

[3] Ускоро после смрти призренског Митрополита Мелетија послао ми је ову молбу у оригиналу г. Илија Вучетић, онда 1895 г. наставник и заступник ректора Призренске Богословије, садашњи директор српске гимназије у Скопљу, овим писмом:

„Госп. М. В. Веселиновићу, у Скопљу.

„Поштовани Господине,

„Између писама бившег Рашко-Призренског Митрополита Мелетија нашао сам приложене ·/. овде документе, које вам шаљем ако што у њима нађете важнога за српску црквену историју у овим крајевима. Такође нађен је списак имања покретног и непокретног манастира Високих Дечана, који је учињен по наредби Митрополита Мелетија 1871. године. Овај списак, држим, да би требало послати новопостављеном старешини манастира Високих Дечана г. Архимандриту Данилу, да по њему сравни садашње стање манастира са стањем од године 1871.“

„5 септембра 1895
у Призрену.

„Заступник Ректора Богословије,
Илија Вучетић.“

Осем ове молбе Изморничана добио сам од Г. Вучетића: Синђелију на свештенички чин поменутог митрополита Мелетија; једну кратку забелешку истога митрополита о српском патријарху Гаврилу

крају августа 1872 године стигао из Цариграда у Ниш, но су прегли били да збаце љагу, која им је лепо српско име хтела да замрчи, тим пре су се одважили на протест што су бесни лесковачки пашалари били подлегли наредбама из Цариграда, да Изморник иде опет на суд у своје природно и блиско место Гњилане, а нё чак у Лесковац на један дан и више хода преко планина, врлети и беспутица.

До душе они тада не успеше да се поврате својем Призренском Митрополиту, и ако је покојни митрополит Мелетије радио на томе. Ну наскоро по ослобођењу Ниша, Лесковца и Врања, и према новом стању границе у 1878 години између Србије и Турске, Изморник је опет припао Призренској Епархији, после пуних 40 година.[4]

из XVII века, и две свештеничке синђелије из 1811 и 1820 године, које су издавали призренски митрополити свештеницима на српском језику. Хвала му на томе, и на пажњи.

Ову је молбу Изморничанима написао или преписао нечиј састав Зафир Поповић, из Гњилана, који је раније био учитељ у Гњилану, а кад је ову писао био је санд'к-емин (благајник) у ућумату кајмакамском у Гњилану. Онда су били хришћани благајници свуда по вилајету, чије је имање јемчило државној благајници за сваку неуредност, или новчану штету. Који од хришћана не би имао имања, а рад је да добије благајничку службу, могао је јемчити за њ и други богатији човек, али опет само хришћанин.

Да је заиста писао ову молбу поменути Зафир, тврди Г. Зарија Р. Поповић, из Гњилана, такође бив. учитељ у Гњилану, па по том у Врању, а сада статистичар у Министарству Просвете и Црквених Послова у Београду, који познаје рукопис. Поменути је Зафир још у животу у Нишу, али је обневидео.

[4] Како је прошао деда Виктор у Гњилану и у Изморнику, кад је долазио из Ниша да обиђе Изморничане, лепо је описао г. Зарија Р. Поповић, у својим белешкама „Пред Косовом,“ стр. 11—23 (Срем Карловци, 1899 г.). У овој се књизи прича како су Изморничани примили и пратили шизматичког бугарског владику до Гњилана. Они су то јадници морали чинити, да их бугарски владика не оклевета код Турака у 1874 години, јер су се раније у 1872 год. бранили колико су могли и смели, као што се види из наведене молбе.

Кад сам полазио из Београда за Врање, при крају августа 1872 године, сећам се добро да ми је покојни Милош С. Милојевић с болом у души говорио и поручивао: „Сада ћеш видети у Нишу бугарског владику Виктора. Он ће јамачно, по препоруци Бугарске Егзархије из Цариграда, похитати у Изморник да се само бугарски владика приближи Косову. Ах, ми Срби, не радимо ништа!... Молим те кад будеш у Врању, разбери да ли су Изморничани већ по-

Откуда назив Изморник овоме крају? На питање моје пре неколико година одговорио ми је Г. Спира Радивојевић, из Призрена, који је онда био учитељ у Гњилану, а сада је наставник српске гимназије у Битољу, један међу одличним нашим учитељима, овако о извору и називу Мораве: „Ја мислим да само и једино непознавање и нехатност наших, који су ову реку помињали и записивали по својем нахођењу, далеко од ње, и људи који живе око ње, па онако олако јој и одредили различне називе, надимке и правце, и не питајући становнике, који живе око и дуж ове реке. Тако сам и ја накриво научио у београдској школи, па тако сам и своје ученике обучавао у Гњилану: да се Морава зове час Бинч-Морава, а час Јужна Морава!“

„Једнога дана, о школском распусту, одем у село Клокот, и ступим у разговор са сељанима. Кад ми је дошло на реч, запитам једнога отреситијега домаћина Цветка:

— Како се зове ова река? Показујући му прстом на реку што поред села протече.

слали молбу Призренском Митрополиту да се врате Призренској Епархији.“ То ми рече, и најзад: »Срећан ти пут, па како ти да̂ Бог!«

Заиста затекнем деда Виктора у Нишу, који је сутра дан први пут служио у нишкој цркви. Народа је мало било у цркви, и на сваком се опажала туга и жалост, а Коле Рашић на сред цркве грдио је и викао сиромах из гласа, али је остао као и онај што у пустињи виче!

Освануо сам другог септембра 1872 године у Врању, па оптерећен прерано многим и тешким пословима, и не имадох кад да разбирам о Изморничанима и њиховој молби, јер је Врање било у већој опасности од Изморничана. Тек 1874 године, после Спасова дана, опет видех деда Виктора у Врању, који се враћао из Изморника, па сусревши се код Бујановца с другим новим бугарским владиком Доротејом, који је долазио из Скопља, те је обојицу цело Врање и српска школа са преко 300 ученика дочекала! Овоме поступку диктовала је мудрост, која је убрзо уродила плодом: Бугарски је владика после непуна два месеца позван у Рушчук, оданде упућен у Цариград, одакле се више није ни враћао. Други владика, Кирил, који је доцније дошао, није имао ауторитета, те су се Срби лакше бранили од насртаја бугарских агитатора и Бугараша. Ето зашто сам и са̂м био на том владичином дочеку, а на челу српске школе.

— Бинч-Морава, одговори.
— А где је село Бинч?
— Ене га под оно брдо.
— Па кроз то село протече ова река?
— Нѐ, Морава не тече кроз Бинач.
— Како се зове село: Бинч или Бинач?
— Ми кажемо Бинач, а нѐ Бинч, нити Бинча.
— Па за што ми велиш да се ова река зове Бинч-Морава?
— Моја деца код тебе тако уче. Ти си учитељ и знаш боље као учен човек. Ми не знамо другојаче, но знамо да се ова река назива Морава. Тако смо ми чули и научили из уста наших родитеља, а они су пак од њихових, наших дедова, прадедова и чукундедова."

„Кад сам увидео да од моје Бинче и Јужпе Мораве нема ништа, и да ми се сељаци подсмевају; онда замолим сељаке да ми покажу прави извор Моравин, и све речице које притечу и у поврщју стварају реку Мораву:"

„Вода, почеше ми казивати, што извире из планине Кључке Пољане, са северне стране Црне Горе Скопске, зове се *Река*. Само њено врело или извор зове се Кључ. Ова Река протече кроз српско село Витину (од 140 кућа са основном школом). Чим прође ово село не зове се више Реком, но Језавом. Њене су приточице до назива Језаве ове:

„С леве стране утече у *Реку* Корбулићска Река, која пролази кроз село Корбулић, а извире повише села из планине Биљака.

„С десне стране утечу у *Реку*:

а, Кољина Река, извире испод села Дебиљ-Деја, а из пл. Кољине Реке.

б, Манастирска Река, извире из Манастирске Планине, протече поред манастира Светог Аранђела моравског, па за тим пролази кроз село Бинач, и утече у *Реку*.

„Дакле *Река* је главна река, а остале су приточице, док Река не промени свој назив на Језаву од испод села Витине, и под називом Језава тече један час хода до повише села Клокота. И ту одмах повише Клокота утече у Језаву с леве стране река Блато. Чим Језава прими Блато, зове се Морава; и тако се она назива док не утоне у Дунав.

„Ради бољега и јаснијега прегледа целога површја Моравиног прибележио сам и реку Блато, од чијег се утока у Језаву почиње звати Моравом она Река односно Језава што извире из Кључке Пољане. Озго са планина северних огранака Скопске Црне Горе потечу и речице:

1, Смирска Река, која извире из Смирске Планине. Ту до самог извора постоји црква Светог Симеона Мироточца у развалинама.

2, Из Миросаљске Планине, а испод села Миросаља извире Миросаљска Река. Ова река има своју десну приточицу Садовинску Реку, која извире из Садовинског Поља. По што прими Миросаљска Река Садовинску, добије назив Глибуш, и под овим именом тече до утока у Смирску Реку, а од састава Глибуша са Смирском Реком настаје река Блато.“

Овакве ми је податке послао Г. Радивојевић о извору и називу Мораве у површју њеном. Тако и српски народ зна у томе крају, а он је у овоме нај јачи судија. И са̂м сам се лично у томе уверио станујући у Врању две и по̂ године, у Скопљу две године и три месеца, у Приштини 26 дана, а родом сам из Моравскога поља код Делиграда. Морава, дакле, нема другога имена ни надимка откако Срби живе око ње. То је једна река Морава и мимо Гњилане, и мимо Врање, Лесковац, Ниш, Алексинац, кроз Сталаћ, мимо Ћуприју, Јагодину и све до утока у Дунав, између Кулича и Дубравице.

Може бити неће ми више пасти под руку да пишем о Морави, те је потребно да споменем и ово: У Средњем се Веку, за време српскога државног живота, ни раније из времена византијског, па ни онда кад су бугарски владаоци са својим ордама пленили и завојевавали на Балканском Полуострву, не спомиње, нити се зна у народу за какав други назив ове реке до једини и само *Морава*. Кад су дошли Турци у српску државу и заузели је, такође су сматрали ту реку за Мораву без и каквих надимака.[5] Онда су још у XVI веку почели путници из западне Јевропе и посланства јевропских дворова пролазити кроз стару српску државу и кроз српски народ, путујући за Цариград Султанову двору, па и они знају само за Мораву.

---

[5] Хаџи-Калфа, Споменик III.

Један од старих путника из године 1555, Бузбеки, не спомиње нигде и никакве надимке Моравине, већ вели: ..... Transgressi fluvium ab incolis Moravam dictum, ...[6] па прошао уз Мораву, бавио се у Нишу, и описивао многе појединости и обичаје што је чуо и видео у народу.

Много доцније кад је Аустрија заратила с Турском при крају XVII века, и продужила ратовање у почетку XVIII, онда су њене трупе заузеле целу Мораву, и њена војска била у Скопљу и Призрену. Тада су Срби из крајева са Саве и Дунава били први који су пристајали уз хришћанску аустријску војску противу Турака, и могућно је да су они официрима аустријским, својим командантима, казивали да се Морава ближе извору зове „Бугарска Морава." Њима се то чинило да је тако по своjем простом сељачком поимању да је то Бугарска Морава, јер су знали по причању и из песама да је негде на истоку даље од њихових села била Бугарска Држава, па пошто има и друга река под тим називом, лева притока Моравина испод Сталаћа, то су Мораву која је била даља од њиховога сазнања и њиховог сељачког хоризонта, показивали да је „Бугарска", а официри Немци записивали у својим рапортима „Пакарска Морава", не дочувши и не разабравши како им српска уста казују, па записивали по својем језику „пакарска."[7]

Ова пометња и забуна о називу Мораве остала би на томе, само у тим књигама и војничким рапортима, јер народ око и дуж Мораве нити је знао у старини, нити сад зна за такав надимак. Али опет доцније при свршетку прошлога XVIII века и у почетку овога XIX века отпочело је кретање и борба за ослобођење Срба. У томе окршају понове се покрети и писања о појединим крајевима, те не̑ само да се је понављао својевољни надимак „бугарски" из истих напред поменутих разлога, већ је био под тим називом и један срез у кнежевини Србији од 1833 до 1879 године.[8]

[6] Epistolae aliquot, p. 16, Ang. Busbequii, Oxoniae, 1660.

[7] Mittheilungen des K. K. Krigs-Archivs за 1888.

[8] „Исток" за 187* годину. Тај је мој чланак, чини ми се, доста утецао на ондашње надлежне факторе да се надимак *„бугар"*

Нарочито због овог наметнутог административног назива *„Бугар-Моравски Срез“* без народног сазнања и жеље у томе срезу, мислили су већ као тачну потврду сви путници и остали домаћи књижевници да је даље ка извору та река *„Бугар-Морава“*, и несу никад озбиљно разбирали ни припитивали народ што живи стално око Мораве.

Тако ја мислим да је могло бити, по суђењу шта и данашњи дан из западних и северозападних крајева Србства прости људи држе и говоре, па и из најближих крајева по таквом суђењу писало се у књигама и списима у овом веку.

То је, држим, право сазнање о извору Мораве и њеном једином називу, а оно што је записивано и писано олако о Моравама у српским земљама неће имати трајне вредности: Ни Бинча Морава, ни Крива Морава, ни Бугарска Морава, ни Пакарска Морава, ни Источна Морава, ни Јужна Морава, ни Србска Морава, ни Западна Морава, ни Босанска Морава, ни Велика Морава, ни Бугарка, ни Срнка. Сви су ти надимци и називи страни и својевољни.[9]

Отуда је и сва она пометња у Вуковој „Даници“ за 1827 годину, стр. 37, 38 и 39. Узмите ту књижицу, па ћете одмах увидети, да сад у то не верују ни српски ученици по основним школама у крај Термајскога Залива и Солуна, ни око Водена, Битоља, Орида и Костура.

Држим да је требало бар оволико навести о поршју Моравином, те да јаснија представа буде читатељу о Изморнику и околини изморничкој.

изостави. Административна га је власт наметнула, она га је и избацила.

Може се мислити да су овако исто писари и други чиновници наше старинске административне и друге власти, у Средњем Веку, станујући у Бињчи, онда знатнијем месту у том крају, сада селу Бинчу, записивали село Ликочю на Бинъчѣ Моравѣ (Monumenta Serbica — Fr. Miklosich, стр. 263). Народ ни онда није тај надимак прихватао, па га ни потомство није могло упамтити, јер су тај надимак придавали сами чиновници и писмени људи, као што је било у трећој деценији овога века с „Бугар-Моравским Срезом.“ Види чланак Јастребова, руског консула у Призрену — „Гласник“ 60, стр. 125.

[9] „Градина,“ година I, број 7 и 8, страна 117, Ниш, 1900. Д. Марчић.

Цео простор, извор и поршије Моравино, на јужној је страни од Гњилана, и на видику од тога градића, по северним падинама и висовима Скопске Црне Горе, по врх којих је међа између Скопске и Гњиланске Казе. Морава се, дакле, у Гњиланској Кази, од извора па до Кончуљске Клисуре, дели на жупе: Горњу и Доњу Мораву. Горња се Морава сматра од села Будриге уз Мораву до извора, а од Будриге низ Мораву и с једне и с друге стране њене до испод села Доморовца, врло лепо и плодно поље, зове се Доња Морава, и тај исти крај уједно назива се *Измо̑рник.*[10]

Доњу Мораву од гњиланскога поља одваја Ропотски Рид, и она се пружа од југа на север, почињући од села Добрчана, у којем живе сада Арнаути, и које својим уређењем доста личи на паланку.

Близу Добрчана на десној обали Мораве постоји старинска тврђава Подграђе у развалинама. Ту сад постоји и село Подграђе. Од овога Подграђа тече Морава тихо и готово неприметно више од четврт часа до Говена. *Говен* се зове подубоко место — вир — у Морави. Причају сељаци по селима у Изморнику, да су у томе граду Подграђском изумрли многи људи, скоро сви који су били опседнути од турске навале пред Косовском Битком 1389 године, и за то што су у томе граду *изумрли* толики људи, тај се крај прозвао *Изморником.*

Причају Срби у Изморнику још да су Турци после заузећа Подграђа нашли у њему само једну девојку у животу, и да су је мучили и злостављали немилостиво и зверски. Кад је мучење превршило сваку меру, прича се, да је девојка дошла до обале Моравине и рекла: „*Боље ми је говети овој води, но Турцима,*“ и одмах скочила у највећи вир. Од то доба прозвало се то место — вир — у

---

[10] Сада се чешће чује назив Доња Морава, а ређе Изморник. Само кад се јаче пита, и да се разговетније означи, каже се Изморник. У колико ми је до сада познато овај се назив не спомиње у нашим споменицима за време средњевековне српске државе, а ако је он постојао за време Турака, по народном причању, онда га неће ни бити у старим записима и листинама.

Реч се та сада акцентује овако: Изморни̏чанин m. Изморни̏чанка f. nom. sing. (човек и жена из Изморника). Изморни̏чани, Изморни̏чанке nom. pl. (људи и жене из Измо̑рника).

Morави *Говен*, па и данашњи се дан тако зове. Прича се још да та девојка и сада живи у води, у том виру Говену, у Морави!

Многи Изморничани и данас причају и тврде да се та девојка до пре двадесет година често пута виђала на обали с дугом распуштеном косом чешљајући се, па чим би каквог човека угледала, одмах би се загњурила у воду![11]

4 августа 1900 г.
у Београду.

М. В. Веселиновић

[11] Ову исту причу о Говену, само мало друкчије, прибележио је и Г. Панта Срећковић у „Братству“ IV Друштва Светог Саве, од стране 37 до 42; а мени је о Изморнику и Говену послао податке Г. Трајко Ковачевић, примеран учитељ у Скопљу, а родом из Куретишта у Гњиланској Кази, на чему сам му захвалан. А и Петру Ант. Јовановићу, из Гњилана.

ИЗ ФРУШКЕ ГОРЕ

(МАНАСТИРИ ГРГЕТЕГ И РАКОВАЦ)

Још године 1869, свратио сам једном само на часак у манастир Гргетег, који се находи у присоју Фрушке Горе. Онда тој обитељи бејаше старешина Архимандрит Ђерман Анђелић, потоњи Патријарак српски. Њега у тај мах не бејаше дома, те га нисам могао ни видети.

После тога прошло је много времена, а мени не испаде никаква прилика да по други пут одем у Гргетег, и ако сам то желео, особито од онога доба од када је за старешину том манастиру дошао гласовити зналац српске историје Архимандрит Иларион Руварац.

О идењу у Гргетег говорио сам више пута с Иларионовим братом протом Димитријем Руварцем, па су сви ти наши разговори, мојом кривицом, остајали неизвршени.

Пошто је тога одлагања било много, минулога лета навали на ме прота Димитрије, те уговорисмо: да заједно одемо у лепу Фрушку Гору.

По том договору, 29 јуна после подне, пређем ја са женом у Земун, где нас на станици сачекаше прота Димитрије и његова госпођа, већ за пут спремни.

Железницом одјездисмо у село Инђију. Ту, на станици, чекала су нас спремна кола. Преко равнога Срема, поред манастира Крушедола, извукосмо осетну хладноћу тако, да смо се сви обрадовали, кад смо ушли у заветрину, у ону долину, којом смо, после, путовали до самога Гргетега под планином.

У манастиру нас дочека Архимандрит И. Руварац с манастирском браћом, и размести по собама, где ћемо који, за време гостовања, боравити.

Ово су поименце духовници манастира Гргетега, ма да сви и не бораве онде у обитељи:

Настојатељ је *Иларион Руварац*, архимандрит, члан саборског одбора; потпредседник Консисторије; члан патроната Гимназије и Монашке Школе; председник испитног повереноства за оспособљење вероучитеља у средњим школама; поседник ордена Св. Саве II реда, са звездом; члан Српске Краљевске Академије, у Београду, и Академије Југословенске, у Загребу.

Економ је *Јосиф Јовичић*, јеромонах; јеромонах *Атанасије Вујичић*, и јерођакон *Никола Сележанов*. Ван манастира налазе се: *Димитрије Бранковић*, патријархов архиђакон, и професор Богословије у Карловцима; *Данило Пантелић*, јерођакон, консисторски бележник; *Гедеон Петанек*, јеромонах, на парохији у Грабово—Свилошу, и *Арсеније Поштић*, јеромонах, учитељ монашке школе, у манастиру Хопову.

Први часи, по доласку, прођоше у нашем размештању и домаћинову распитивању за здравље и живовање београдских његових пријатеља и познаника. Иза тога је дошла вечера, после које се, у салону, дуже седело, пушило, кавенисало, и разговарало.

Како домаћину, по народном обичају, после Бога, иде прва реч и част, то ћемо ми, и у овој својој записци прве врсте посветити нашему честитому домаћину.

Архимандрит *Иларион Руварац*, родио се је у Сремској Митровици, 1. септембра 1832, и на крштењу добио је био име *Јован*. Гимназију је учио и свршио нешто у Карловцима, а нешто у Бечу. У овом граду је слушао и права од 1852—1856, а богословију је свршио у Карловцима. Закалуђерио се је 1. јануара 1861, и добио име *Иларион*. Кроз ниже чинове прошао је као придворни духовник у Карловцима, а године 1874 постао је архимандрит Манастира Гргетега.

Године 1886 Синод га је изабрао, и владалац потврдио, за јепископа вршачкога, али је Руварац, по својој молби, 6 јануара 1887, разрешен од тога достојанства, па је остао у Гргетегу до данас.

Као што се по горњим датима види, Руварац је већ у другој поли седме декаде, и још је доста крепак и вољан на рад. Он је човек средњега раста, црње масти,

округласта лица, повисока чела, носа права, а реаве браде и бркова. Очи су му црно жућкасте, дубље су утекле у главу, врло су живе, и севају као ватра, зуби су га готово издали, али му тај недостатак не квари беседу. Косу, браду, и брке Руварац држи доста немарно. У свем спољашњем држању он је слаб кицош. Жив у кретању, оштар и брз у говору, Руварац некад има брже речи од мисли; некад, говорећи, и плане, али се брзо стишава. У причању, радо прелази с једнога предмета ка другому, али не да први заборавља, већ да из другога узме нешто првом слично, те да у једно каже више. Из његових уста роје се мисли, опомене, напомене, прекори, као кључеви из најобилнијега врела.

Руварац живи уредно и умерено: устаје јутром рано, пије минералну воду, и шета по лепо уређеном манастирском присоју, на ком је најлепше место *Табла,* права дивота за гледање доле на Срем, и чак овамо на Србију. После тога, око 7 сата, доручкује, па одмах седа за сто, и ради до 11 сата. Тада иде у цркву, на часове. После те богомоље још мало шета, иза чега већ долази ручак.

На глави Руварац обично носи меки округли шешир, а на леђима капут; али у трпезарију, на ручак, или на вечеру, никад неће ући, докле не обуче расу, и не метне на главу камилавку. Руварац је велики пушач, па у трпезарији никад неће запалити цигаре, нити ће тим уживањем понудити госте. У њега се, после ручка и после вечере, пуши у салону, где се и кава служи.

У својим собама Руварац има мноштво књига, и те су књиге, због тескобе сместишта, већином стрпане једне на друге, али он ипак, кад затреба, сваку нађе и лако и брзо. Види се да их све често има у рукама.

Руварац се нарочито бави историјом српске цркве, али, по природи саме ствари, он проучава, и местимице објашњава, и историју свега живота Српскога народа.

Руварац је научник особито темељите, и необично простране ерудиције. У данашње дане можда и нема Србина, који би у питањима из историје нашега народа смео њега на мегдан чикнути!...

То му готово нико и не спори.

Али као писца, као књижевника, њега не хвале у толикој мери. Ми још немамо од њега ни целокупне

Историје Српске Цркве, а то ли Историје свега народа Српскога. Оне своје историске радове, које је досад обелоданио, он је сам назвао тек *прилошцима*, а не ни *прилозима*, ка Историји Српској. Толико се он боји да ни самим насловом не каже више, него што садржином пружа.

Па и у тим свима радовима јасно се види да је Руварац велик *научник*, а осредњи *писац*. У њега нема онога што Французи зову: l'art de composer (вештина за сачињавања).

У Руварчевим историским саставима можете срести места, где се он јавља пре као уредник какве старе архиве, него као писац српске књиге! Он некад из туђих извора исписује врсте које му требају, и слаже их уз оне које је раније написао, не бринући се ни да их преведе на српски језик! Он за Србе пише српску књигу на свим језицима, на којима је какав податак нашао! При чем заборавља, ма да је Хришћански свештеник, да је и Јеванђеље морало узети у помоћ огњене језике, да би могло продрети у срца *свих* народа.

Уз врло богату и разноврсну начитаност, Руварац се одликује још и необично снажним памћењем.

Та два велика блага привлаче Руварцу све интелигентне Србе из свих струка знања, и свих занимања.

Руварцу је мајка природа на рођењу обилатом руком одмеравала љубав ка истини, па је он после тај богодани дар, истраживањем истине, и одабирањем истинских збића од онога што се само прича, развио до највишега ступња. С тога он данаске не само воли истину, него је готово болестан кад се негде истина не може да нађе, или се не може да распозна од легенде!

Према тој толико јакој особини духовнога му бића, према том силном истинољубљу, у њега је све друго на даљем плану. У жељи да служи, да говори, и да твори истину он устаје на народна веровања, која су без довољне критике примљена, и већ утврђена, и руши их немилице, а тим на себе диже оне своје сународнике, којима је милија поезија од историје. Руварац и сам често јекне што мора да ради тако, али се ипак неће да оглуши према захтевима историске истине, којој се примио бити гласник и верни поклоник.

Он и у обичном разговору креше у очи све што мисли да је дворба и угодба истини. Тиме је изишао на глас као човек опор у речи и у писму.

И ако његови драгоцени историски радови, који су готово без такмаца у данашње време, неби ништа изгубили кад би им он укратио по неку опоритост у изражавању, опет се и та његова особина може повољније за њега тумачити и разумевати кад се неке и неке његове прилике имају на уму.

При суђењу о тој страни Руварчева карактера не треба губити из вида стање у ком се Руварац налази. Он је отишао у Манастир да би се уклонио од света и светске вреве, те да се може сав одати својему милому занимању, читању и студији. У Манастиру се, међу тим, он нашао старешина обитељи, старешина Манастиру, који је готово свачија кућа! У самоћи, коју је тражио и нашао, он је ретко са̂м! И кад хоће, и кад неће, њему се јављају гости. Јављају му се они којима је рад, а долазе и они — које није желео. Истина, њему, свагдашњем пустињику, не ретко може и да затреба какав мисаони гост, с којим би могао изменити своје мисли, утврдити своје знање, или разбити какве сумње. Па и такав гост не долази кад домаћину треба, него кад га пут нанесе!

Све те прилике и неприлике утичу на душу Руварчеву, и на лице његово изазивају нека чудна расположења. А гости, не знајући свему тому унутрашњих покретача, него само гледајући његово често смркло лице, и слушајући оштре реченице, које сипа његов богати и оштри језик, чуде се чему то да припишу. У такој прилици може се догодити да Руварац опоро срета госта, ком се у срцу радује. Он брани манастирску тишину од посетилаца, којих да нема, он би први пожалио. Његова би душа хтела мало *своје* кућице, *своје* слободичице, где би могао бити потпуни господар; њему би требало слободна времена, које би он могао трошити са свим по својој вољи, а у Манастиру? Е ту је он и дању и ноћу на стражи. На њему се обистињава она реч Деда Виктора из Ниша: Од страха, господине, рече он мени једном: — човек може и да побегне, а од срама нема куд!... Ох, нека говори што ко хоће, за образна човека калу-

ђерска је мантија данас врло тешка; та је служба преко сваке мере главобољна.

Право би било да ову напомену има на уму сваки који хоће да изриче данас свој суд о калуђерима, па богме и онај који само иде да походи манастире!...

Поред историје, и наука њезиних помоћница, Руварац се само ради уживања бави и лепом српском књижевношћу. Он за њу мари: она њега забавља; и њезина тамнија места њега голицају, да им тражи објашњења.

Једнога дана, кад бејасмо сами у његовој соби радионици, он узе *Горски Вијенац* владике Петра Петровића II, и показа ми, на страни 25 бечкога издања, од 1847, како владика Данило, трзајући се као иза сна, говори:

„Удри за крсть, за образъ юначкій!
Когођъ паше свіетло оружѢ,
Когођъ чув срце у прсима
ХулителѢ имена Христова!
Да крстимо водомъ, оли крвлю!
Тріебимо губу изъ торине.
Некъ пропов иѢсна одъ ужаса!
— Олтаръ правый на камен крвавый...“

На понуду домаћинову, ја гласно прочитах нарочито последњи стих, онако како је написан. Руварац ће тада рећи, да тај стих не може никако да разуме тако како је написан. Оно *„олтаръ правый,“* он мисли да је погрешка, него треба да стоји: *олтар прâви, гради, дижи,* итд. Јер, вељаше он даље: — како је могао песник као хришћански православни владика, рећи да *прâви* олтар буде на *крваву камену?!*

О том стиху он је писао и неким познатим филолозима, па га ни њихова објашњења нису могла задовољити.

На све то, ја му приметих да је онај последњи стих реченица крња, елиптична, и да се она попуњава глаголом из предњега стиха, те би оба та стиха ваљало овако читати:

Нек' пропоје пјесна од ужаса!

Нек' пропоје олтар прâви на камен крвави (кад, ето, другојачије не може да буде)!

Домаћин се тада замисли и, после малога ћутања, рече:

— А ја се овога *вербума* (пропоје) нисам сећао! Имате право; тако је!...

Све његове књиге ишаране су белешкама, питањима, сумњама, које је остављала његова писаљка, кад је коју читао, и о читаном размишљавао...

У стварима најситнијима, као и најкрупнијим, Руварцу је сласт тражити и налазити истину: њему је истина највеће благо. У историји, у политици, у шали као и у збиљи, он само служи истини; ником другом, до јединој истини!...

За својега школовања у Гимназији и у Богословији, Руварац је био певац међу одличнима. Он се и данас топи од милине кад му његов слаткопевни ђакон запоје:

Трикратнымъ вопрошенїемъ...

Сам пак и данас, не гледајући на своје године, пева лепо као славуј, само је његов глас танак и слабачак за простране сводове манастирске цркве.

Црква Гргетешка велика је и висока, а није лепа. Већ је и трошна, те мисле и обновити је из темеља.[1]

Свештеник Стефан Болманац, у *Шематизму Источно-православне Митрополије за 1878*, прича да је манастир Гргетег задужбина Српских Деспота Змај-огњена Вука, или Гргура Бранковића.

Тај писац вели да је овај манастир био добро српских јенопољских владика. Митрополит Ненадовић уступи све приходе од Гргетега тому самому манастиру, те се је та обитељ тим дохоцима обновила и украсила 1760.

Цркви је храм зимњи Св. Никола, а сабор се збира о Св. Николи летњем, (9. маја).

У манастиру се, по ревности за обитељ, захвално помињу настојатељи: *Патрикије Попескуло* и *Герман Анђелић.*

[1] Обновљена је и црква и ћелије око цркве, али у колико и како ја нисам видео и не умем казати. Молио сам Архимандрита Руварца, да ми то каже, а он, бојећи се да му се то не би уписало у хвалисање себе — просто није хтео ништа да каже, него вели: дођи и види сам!

По својој великој љубави ка јасној, несумњивој истини, Руварац не казује ништа о постању и најстаријем животу својега манастира. Тек по неким турским хуџетима од година 1619, 1646, и 1653, он тврди: да је још за турске владе у Срему, Гргетег био манастир и певао.

Ћелије око манастира Гргетега озидане су у облику квадрата око целе цркве, тако да је црква данас у средини, с малом портом око себе. Ћелије су зграда тврда, и доста удобна, тек и њих мисле оправљати, можда још ове 1898 године.

У ћелијама, на име у соби где смо ми боравили, поред интересне воскопољске иконе из прошлога века, виси о зиду у раму запис, у ком се чита: *да је Ђерман Анђелић рођен 29 августа 1822, у Карловцима, а преминуо, као српски патријарак, у истом месту, 26 нов. 1888.* А споља уза црквени зид, са западне стране, стоји гробни белег од црвенога мрамора, с овим записом:

„*Раб Божији*

Јеротеј Мутибарић, рођен у Бенечу, поживе 60 година. Остави своју заветну влас у цркви манастира Раковца, пострига свога; круну и жезал архијерејски у Далмацији, својој Епархији; смртну постељу своју у Карловци дне 21 декембра 1858; прах и пепео под овим каменом, у цркви своје архимандрије; а свом опечаљеном синовцу Теодору, свима сродницима, пријатељима, и познаницима најбољу утеху у Евангелију Христовом.“

Манастир Гргетег, по имућности и по могућности својој, данас долази на прво место иза крушедолске лавре.

Уз Гргетег има и село Прњавор са 59 православних домова, и 271 душом; ту има и основна школа за децу мушку и женску.

Јула 1 падају *Безмитни Врачи Кузман и Дамњан*, којима је посвећена црква манастира Раковца, који се налази онамо у осоју Фрушке Горе, близу Дунава. Архимандрит Руварац био је намеран отићи тога дана у Раковац, али је сада одустао од те намере, него нуди мене и брата си проту Димитрија да одемо игуману Спири

Илићу на ручак. Жељни да видимо што више Фрушке Горе и њених лепота, ми понуду примисмо радо. Путовали смо преко Ирига поред манастира Хопова на *Венац*. (једну преседао Фрушке Горе), и после на село Каменицу. Део нашега пута, преко Венца, изнад Хопова до над Каменицу, простор је неописано леп за путникове очи. Насип је као стаза у каком парку, а дуж насипа десно и лево зелени се шума као босиљак. Шума је цела, очувана, а лист на њој зелен, као у најлепше летње доба. Е, возити се на лепу дану тим путем није друго него што оно реку: да се болан вида!

У Раковцу, на сабору, бејаше много света из околних села, а беше и гостију из Новога Сада. Игуман Спира добио беше тај дан у цркви одмену: Игуман Исидор, с још неколиком браћом из суседних манастира, узели беху на се да сврше у цркви литургију, а Спира као домаћин, тихо, неопазно старао се о дочеку. Мален, тих, смеран, он се мало где и видео, али је за то његово око допирало свуда, и старало се за све, и за свашто. Смирено мудри игуман. Красан домаћин! Живео га Бог!

Свет, међу тим, беше испунио не само цркву и порту него и све ходнике у ћелијама. Сами домаћи духовници једва могу од света да прођу до у своје ћелије. И опет је све тихо, све задовољно и радосно — одиста као кад је слава!

О постанку манастира Раковца не могох ништа поуздано дознати.

Мало пре поменути свештеник Болманац, у свом реченом *Шематизму*, за ову обитељ каже: да је њу најпре, за Деспота Јована Бранковића, неки Рака основао на месту, где је, ловећи, убио јелена, и посветио је Кузми и Дамњану, израдивши јој и село Лединце.

А архимандрит И. Руварац, по својој познатој љубави ка тачној истини, то и не помиње (у Шематизму за 1892) него само исписује овај запис, како је у Манастиру Раковцу, укоричена књига Апостол „*За Султана Ибрахима 7156—1648, при игумену Нектарију. И ва то време Турци бише Малту 5 лета, и паки војеваше на Задар и Шибеник 3 лета, и не успеше ничесоже. Оле!*

Оле! Тогда беда Монастиром од Задарлија јеничара Фрушкој Гори, и свој земљи тој, и пагубе од исчадија јехиднина! Потписа се у Манастиру Раковцу."

С источне стране на ћелијама, које су већ порушене, натпис гласи: *Сіе келів обнови изъ темеля Симеонъ Єромонахъ, године 7164—1657.*

Исаија Париводски, намесник Раковачки, назначио је у записној књизи истога Манастира, дне 17 новембра 1778, да се:

1, у том манастиру преставио Севастијан, јепископ будимски, и да на гробном му камену пише: *Владика Севастијан будимски, лето 7.170—1662:*

2, да иза северних ћелија, у воћу, има гроб, и на гробном камену запис: *Зде престави се монах Јов. в лето 7065—1557*, и

3, да на општем манастирском сребрном печату има запис: *Печат Манастира Раковца, Храма Светих бесребрников и чудотворцев Косми и Дамјана, в лето 7133—1625.*

Црква манастира Раковца има унутра четири стуба, који држе свод црквени. То је једна од лепих грађевина те врсте.

Раковац је до буне 1848, био један од најимућнијих фрушкогорских манастира, а данас је најсиромашнији међу њима. Особито му је зла година 1897. Његове родне земље, дуж Дунава, све је вода оплавила и подавила, а оне у брду, где расте папрад као и у нас на Пониквама, љуте су и неродне готово свакад.

Поред игумана Спиридона Илића, кога смо већ помињали, данас су још у Раковцу браћа: *Ђорђе Бугарски*, *Неофит Сабадош* и *Василијан Поповић*, сви јеромонаси.

Уз манастир има Прњавор, са 95 православних домова. А има и школа ту близу Манастира.

Нагледавши се разнога света из околних места, разнога одела и обичаја ми се, захвални на усрдну дочеку, после подне, опет преко дивнога Венца, вратисмо у Гргетег, причајући задовољство, које имасмо тога дана!...

Јула 2, у манастиру Гргетегу бејаше на ручку и нових гостију. Наш честити домаћин, док смо ми били у Раковцу, зазвао је: Хоповског Архимандрита *Митрофана*

Шевића,[1] иришкога проту *Васу Николајевића* с породицом, и свештеника из Земуна *Тошу*, катихету у Реалци.

О ручку се насладисмо и лепим црквеним појањем, а слушасмо и друге патриотске песме. Између ових последњих Прота Васа отпева неку жалопојку за Патријархом Рајачићем, којом све слушаоце до суза потресе. Велика штета што та песма није штампана, бар нико од нас онде не знаде да је где штампана, а ми је не преписасмо, него и даље оста на милости Протина памћења. . . .

Архимандрит Шевић, човек врло одмерена држања, и богата богословскога знања, жаљаше много што ми нисмо, идући у Раковац, и враћајући се одонуда, свратили у Хопово, да видимо Монашку школу у његову манастиру, и да чујемо сложно певање тих његових ученика — монаха.

И сви ми то смо жалили, али проклета журба, која људе све погони, да се дуго не задржавају на једном месту или путу, као да ће се не знам што догодити, ако се где задрже преко одређена рока! Жалили смо сви — али што би — би! Мањ други пут? А то — Бог те веси кад може бити!

Пред ноћ се ти гости опростише, и одоше сваки својој кући, оставивши свима нама врло пријатно сећање и велико задовољство од стеченога познанства и дружења с њима. . .

Јула 3, ручасмо с новим гостима из Земуна, свакад уживајући непресало врело духовитости и хумора домаћинова; па, по ручку, ја и жена, захваливши за гостољубље ретком домаћину и његовој манастирској браћи, седосмо у кола, и одјездисмо у Инђију, на железничку станицу. А прота Димитрије, и његова госпођа, на другим колима, одоше пут Руме, неком свом роду у госте. .

Дан бејаше суморан и влажан. Најпосле осу падати и киша. Ми по киши на станицу у Инђији, а за нама стигоше и Прота и Госпођа му. Не заставши дома своје рођаке, они су се пожурили за нама, и ето се заједно сместисмо у воз! . . .

---

[1] Данас је владика у Новом Саду.

Од Инђије до Земуна највише смо причањем обнављали своје сећање о Гргетегу, о Раковцу, о Венцу, а највише о домаћину Руварцу, којему сви жељасмо још многа, здрава, задовољна и весела лета!

У вече смо били свак код своје куће.

26. фебруара 1898.
у Београду.

М. Ђ. Милићевић

СКИТ[1]

СВЕТОГА ВЕЛИКОМУЧЕНИКА ЂОРЂА

У *Српском Летопису* за 1828 годину, свесци 14, има пространији опис Манастира Беочина, у осоју Фрушке Горе, у Срему.

У том опису, од стране 6 до 16, побележене су књиге рукописне и књиге штампане, које су се онда налазиле у манастирској књижници.

Међу рукописним књигама, на минеју за месец август, и на оном за месец декембар, имају на крају записи, из којих се види: где су те књиге писане, ко их је писао, и када је писао.

1. *Минеј месеца августа*, велико коло, чисто преписан, и добро очуван. На крају Минеја чита се овај запис:

Всесилнoју благодатију .... начертан бист мјесечник сиј бренoју рукoју много грешнаго и худшаго ва иноцјех Христофора јереа ва Скитје светаго великомученика и победоносца Георгија на местје Бања, при монастиру Рачи .... миробитија ҂з·р·ч·г (*1684*).

2. *Минеј за месец декембар*; велико коло; добро очуван, на крају има овај запис:

„*Бога благаго благодатију и человекољубијем, ва благодати Господа нашего Исуса Христа, по дејству Светаго духа, начета бист сија книга* **Месечник** *писати се лето от созданија мира* ӟ·р̈·ӧ·ё., *а от ваплоштенија*

---

[1] Старословенски *Скуть*, грчко *σκήτης* (чита се *скитис*) или *σκήτι* (чита се *скити*) латинско desertum, habitatis anachoretarum, српски: *пустиња, стан пустињика.* (Испосница?)

҂а҃·х҃·ѯ҃·з҃. *при Игумену Арнију, еклисијарху Елисију јеромонаху. Повељенијем сроднога ми по плоти стрија, паче же и духовнаго ми оца, и всем општаго духовника Кир Теофила, живушту и пребивајушту јему тогда* ***ва Скитје ва храмје светаго и славнаго великомученика Георгија, при манастиру Рачи, ва местје именујемом Бања.*** *Писа же се мноју многогрјешним и окајаним, убогим ва добрих дјелах, богатим же ва гресех, именом наречени инок дјели же далече от иночества отстоју, аз худи* ***Христофор Јеромонах,*** *и зјело бо се трудих о писанији сем, сам сиј невежда и неискусен писанију, а наипаче извода имех два, ну ни једин не бист добр, несагласни бо беху, и ва многих местех и речех недоумевах се, и неведи что сотворити, точију преписах јакоже обретох*, и проч. . .[1]

У *Споменику Српске Краљевске Академије*, књизи XXXIII, стр. 51 до 63, г. Димитрије Руварац, претресајући књижицу: *Манастир Рача, Царска Задужбина — Лавра*, од Архимандрита Фирмилијана, 1895. у Београду, помиње и ове књиге, и записе који казују да су те књиге писане у *Скиту светога великомученика Ђорђа,* при манастиру Рачи.

Желећи дознати: где је местимице био овај *Скит Св. Ђорђа*, ја сам се обратио Г. Тодору Молеровићу, начелнику среза рачанског, ком је столица у *Бајиној Башти*, непун сат места од Раче, и молио га да разбере у Манастиру Рачи, и од старих људи у манастирској околини, где је био тај скит Св. Ђорђа; познају ли се данас његове зидине, и што се зна и прича о њему?

Г. Молеровић се пријатељски одазвао мојој молби; побележио ми је доста појединости из Рачанске околине, и ма да ми местимице није показао, где је био скит, опет његово писмо неће бити без интереса за оне, који желе што више сазнати о својој отаџбини. Зато га овде излажем цело:

„Поштовани Господине,

„Више манастира Раче, $^1/_2$ сата уз реку Рачу, с леве стране, на једном висоравњу, била је црквица за 3—4 ме-

---

[1] Ови су записи *у Летопису* штампани србуљски, али је бојати се да им правопис неће бити веран с оригиналом. Зато су овде сложени новим правописом.

тра дужине и 3 метра ширине. На западној страни и сада стоје 2 отесана камена где су била врата за улазак у цркву.

„До ове црквице има још неких зидина или од ограда, или од ћелија.

„Место, где је ова црква, зове се *Ланиште*. Црквицу ову порушили су Турци, кад су и манастир Рачу рушили. А кад је Хаџи-Мелентије обновио Рачу, ова је црквица остала као рушевина.

„На десној страни реке Раче уз воду, а према реченој црквици, има и сада једна ћелија, и ту су били коваплуци калуђерски. И око ове ћелије има дебелих зидина, али зашто су служиле не зна се. Ово се место зове *Коиривна*.

„Више уз реку, а близу црквице, где је сад манастирска стругара, извире из једне пећине млака вода, која се зими чини много топлија, са чега се река никад не мрзне. То место неки зову *Бањица*.

„Више овога врела мало у лево, при врху камепитих стена има једна велика пећина, до које је врло тешко доћи. Ту веле да су се калуђери скривали од Турака.

„На самом врху ове стене, више пећине, на највишем месту, био је усађен један крст, који се је на далеко сијао према сунцу а и према месечини.

„Од тога крста тај се вис зове и данас *Крстача*.

„Турци су се пели уз онај крш да обале крст, али се због велике стрмени нису могли испети до крста. Онда нађу некаква Циганина који се, бос, испење и крст извали, али крст, падајући, занесе и Циганина, и с њим се стропошта доле у пропаст, где се Циганин сав разбије. Турци се уплаше и утеку.

„И данас се познаје у камену велика рупа, где је крст стајао.

„Још се прича да негде, близу ове црквице, има доста закопаног блага, само се не зна где је местимице.

„Старац *Милован Јовановић*, коме је сада 80—85 година, прича, поред овога што је довде казано, још и то: да су код те црквице сахрањени дед и отац Вучете Поповића, проте параћинскога. Они су ову црквицу, док је још појала, опслуживали, и народ у њој причешћи-

вали. Можда ће прота Вучета знати о ствари више, кад бисте га упитали.

„За место, које се зове *Бања*, и које је до Дрине између Перућца и Гаочића, могу вам ово казати.

„Из једне пећине извире јака вода, некад је толико јака да се једва може прегазити, а некад тако пресуши да у њену кориту нема ни капи воде. То место, одакле та вода извире, зове се *Бања*, а нико не зна зашто ни кроза што.

„Од Бајине Баште уз Дрину путем све до Перућца има доста гробова, који су покривени тесаним каменовима, који личе на мртвачке сандуке. За њих овдашњи сељаци веле да су то *Богумилски гробови*."

Оволико из писма капетана Молеровића. А како он ту помену и параћинског проту Вучету Поповића, који се ту родио, и детињство провео, то сам ја писао и овоме, и умолио га, да ми каже што зна о околини манастира Раче, па наравно и о *Скиту Светога Ђорђа*.

Прота Вучета Поповић одмах ми се одазвао, ево овим писмом:

„Високо поштовани Господине,

„На ваше писмо од 18 тек односно *Скитије* која се находи близу манастира Раче, ево што сам слушао од старих свештеника, и од моје покојне бабе Ристе: под Великим Каменом, а више реке Раче, био је мали манастирић, где су се неки калуђери испаштали, а од манастира Раче препитаније имали.

„Кад је манастир Рача први пут порушен, порушен је и овај скит или метох. Ја сам као дете запамтио да је повећи зид од тога метоха стајао усправо, олтар се је лепо познавао, а усред цркве био је израстао велики орах, који је од старости већ био почео да трули.

„Код те црквице сахрањени су, колико ја знам, ови свештеници: поп Димитрије, дед мој, који је с Хаџи-Мелентијем делио и зло и добро; поп Јосиф, мој отац, и поп Веселин, који је био ђак код Хаџи-Мелентија.

[1]. Прота Вучета пише *скитија* а не *скит*.

„По оном запису, који сте ми у писму приложили а који сте преписали са минеја, ово ће бити *Скит*, за који питате (то јест, у крпу испод Великог Камена).“

20|9 1898 С поздравом ваш поштовалац
Параћин. *Вучета Поповић, прота.*

Оволико за сад; а доцније биће јамачно путника, који ће долазити до Раче, и све што је овде поменуто разгледати боље, описати лепше, и осветлити јасније.

М. Ђ. Милићевић

ПРИЛОШЦИ

Архиман. Илариона Руварца

I.

О Чупи Капетану

Зна се, да је тело Св. Саве на заповест Синан-паше из манастира Милешеве донесено и 27. Априла 1594. г. на пољу Врачару код Београда сажежено; а славни наш Јован Рајић припомиње у II-ој чести своје историје, на страни 349. I-ога а 427-ој II-ога издања још и то, да, су побожни Београђани место оно, где је спаљено свето тело, оградили били и да је ограда та стајала све до варадинскога рата, за којега је принцип Евђеније град Темишвар с Банатом и Београд са Србијом до Мораве освоио; и још је Рајић знао да се то место звало Мајдан, и да је било на лево од Чупине Умке, где је Чупа Капетан „за вину своју“ посечен.

Многи су питали и распитивали за Чупину Умку, но до данас не нађоше трага тој умци ни А. В. Богић (в. Гласник св. XIX 124.) ни М. Ђ. Милићевић (в. Кнежевина Србија, стр. 69 и 70) ни најновији историк, проф. Анд. Гавриловић („Свети Сава“ стр. 211 и 218.)

Ја већ поодавно и не питам за Чупину Умку већ сам дуго питао и разбирао за самога Чупу Капетана. — И за сваки случај имао сам на уму и у памети онога Тодора Чупића, капетана једне компаније добровољних катана (хусара), који се у Брлићевој књизи: Die Theilnahme der Serben u. kroaten etc. Wien 1854 на стр. 239 под бр. 1370 помиње, и за којег се у изводу писма једног из Петроварадина од 11. Септ. 1716. г. каже, да је он 9. Септ. са 21. својих катана отишао према мосту од

лаћа на Сави, и тамо се двапута сукобио mit türkichen furaschierem und ihrer Bedeckung и да се исти капетан с једним ухваћеним Турчином и 10 запљењених коња и две муле у Варадин повратио.

Тога Тодора Чупића, капетана и његове катане имао сам у памети, али нисам извесно знао да ли је тај Чупић капетан исти онај Капетан Чупа, којега Рајић помиње. Тек прошле године уверио сам се, да капетан Тодор Чупић није нико други већ баш Чупа Капетан, а који би од читалаца желили, да се сами о истоветности Тодора Чупића и Чупе Капетана увере, те упућујем на писмо Митрополита београдскога Мојсија Петровића, Вићентију Поповићу Архиепископу Карловачком од 25. Нов. 1719. г. које је приопштено у XXXIV. Споменику Срп. Краљевске Академије на стр. 168. где се између осталог и то каже: „По сих аште би сте хотјели знати о здешњих, недвоим. да нисте пријели писмо *ћир Теодора Чупе капетана*, из којега сте разумјели задоста, како сиромаси војници двоструку порцију како и сиромаси паори (плаћају); одвише су их под ноге метнули и т. д.

Да поменем најпосле и песму о Чупи Капетану, за коју сам дознао од љубазнога пријатеља мога, г. Љубе Стојановића. У писму од 16. Јуна 1900, с којим ми је послао ту песму, само да прочитам и одмах вратим, каже исти г. Љуба, да се песма та налази у рукописима Вукове заоставштине у Петрограду, и да ју је он во време оно преписао. Ко је Вуку послао ту песму, г. Љуба не зна, а ја опет не знам, да ли ће и та песма доћи у VIII књигу српских народних песама.

Не знајући то саопштићу гдешто знати жељном читаоцу из песме о Чупи Капетану:

Пије вино Чупа Капетане
У планини више Варадина,
До себе је посадио Чупа
До кољена Аднаћа Танацка,
До Танацка Бељу Барјактара
А до Беље све катане редом.
Стиже књига Чупи Капетану,
Књигу пише Принцип Евђеније:

„Чедо моје Чупо Капетане
„Ако с' сине и здраво и мирно
„Ајде брже под малену Борчу —
(Чупа) уседе кулу од мејдана
За се узе хиљаду катана (биће много?)
А преда се тридест барјактара
Ну за сваког води по пешака.
На Сурдуку Дунав пребродио
Кад се красне *Влашке* доватио
Право иде под малену Борчу,
Под шаторе Принцип Евђенија —
— — — — — — — — — — — —
— — — — — — — — — — — —
Кад с' наврши баш недеља дана
Књигу пише Принцип Евђеније
Чедо моје Чупо Капетане
Добави ми *језик*[1] од Татара —
Ако ћеш ми дати Пожаревац
Добавићу језик од Татара
Баш везана под шатор донети
— — — — — — — — — — — —
Чедо моје Чупо Капетане
На част теби сине Пожаревац
Пожаревац твоја очевина.
— — — — — — — — — — — —
На татарски ударише Табор
Сав татарски Табор исекоше,
И Емриза жива уватише
И беле му савезаше руке —
— — — — — — — — — — — —
Паде тама око Београда.
Принцип враћа Београду војску
Принцип враћа а Чупа не враћа.
Помиње се јунак по јунаштву
Као добар данак у години!

Не знам, да ли ће кога песма та о Чупи Капетану подсетити на 87. песму у књизи III-ој срп. народних песама, штампану у Бечу 1846: „Бој Арађана с комадиницима“, која овако почиње:

[1] *Језик* од Татара, значи човека, који ће знати о војсци и о кретању непријатеља што казати.

Није вино Србин Текелија
У Араду на крајини граду
Шњиме пију четири аднађа
— — — — — — — — — —
Текелија чашу напијао:
Здраво да сте четири аднађа!
Ни у моје, ни у ваше здравље
Ни у бана, ни у ђенерала,
Ни у онога *Јосифа ћесара*
Већ у здравље онога јунака
Кој донесе *језик* од калвина
Од Пишпека и од комадије.

Не знамо где је била Умка на пољу Врачару, коју су звали „Чупина Умка — а ја грешан опет не знам шта је скривио Чупа Капетан немачкој господи, и зашто је морао он „воспријати мечнују казнь“, и које је године после г. 1719 а пре 1739. године било то?

II

Продан Штета и Нови Град

У летопису Магарашевићевом (Шаф. Памат. Л. 87.) пише под г. 1688. „Тожде лето узе Продан Штета Нови Град.“

„*Неки* Продан Штета узе“ и т. д. вели Даничић у речнику из књижевних старина.

Пита се дакле: зна ли се што за тога Продана Штету? Зна се, та како да се не зна, кад је и сам врховни заповедник немачке војске, Лудвик или Луј, Маркгроф Баденски знао за „рацког капетана Штету Продана (Steta Brodan) те у извештају свом Цару из табора код Фетислама од 29. Октобра 1689. помиње похвално тога српског капетана, који је онога лета град Фетислам против Турака и Текелије јуначки бранио, и ком је тај исти „Принца Луј“ поверио команду у граду Белградчику, да са својих хиљаду катана и ајдука преко зиме испада и узмемирује и задржава Турке око Видина, Софије и Никопоља, да би могао ђенерал Пиколомини извршити оно, што му је наложено. (в. Брлићеву збирку: Theilnahme der Serben u. Croaten etc. стр. 119. и стр. 91.) За тај

извештај Луја Маркграфа Баденског знао је и писац Одломака из Историје Београда (в. Годишњицу књ. VI 153.) и он вели, да је командант Белградчику био „*неки Стева* Продан (Steta Brodan). Какав мајкин Стева? Није то био „неки Стева“ већ „ваљани, јуначни и резолутни Србин“, капетан Продан Штета, са својих 1000 катана и Ајдука.

А како је свршио и где је погинуо храбри капетан Продан Штета; и да ли је српски народ и о њему и његовом јунаштву певао и попевао? — ја не знам; а ако г. Љуба Стојановић и за песму о Штети Капетану зна, нека је уврсти у VIII-му књигу народних песама, и то пре оне песме о Чупи Капетану.

А што се „Нова града“ тиче, то Даничић под „Нови Град“ помиње најпре тако звани град на граници Маџарској и Аустријској Neustadt; а „други као да се мисли негдје у српским земљама: „Узе Продан Штета Нови Град.“

Из поменуте већ Брлићеве књиге (в. стр. 62. 66. 97. 98. 99. и 119) види се, да се један град зове час Novigrad, час Фетислам, час „*Novigrad oder Fetislam*“. И у поменутом горе одломку из Историје Београда каже се на стр. 149. „Текелија је надирао из Видина на Фетислам (Fethislam, Vitislovia, Gladova-Кладово) и на другом месту Fetislan oder Novi-grad. И Timon, Epitome Chronologiae — стр. 269. зове место то „Novigrad.“

Нови Град је дакле то исто што *Фетислам* и *Кладово* на Дунаву.

III

Големовић Ђура

Ко не зна красну ону народну песму илити баладу „Смрт војводе Kанце?“ И ко не зна поименце за оних дванаест војвода, које је деспот Ђурађ Смедеревац повео са собом у лов у планину, кад му се прохтело да лови вршачком планином?

„С' собом води *дванаест* војвода“ каже се у песми, но ја сам броио и броио, и нашао на број само једанаест војвода, и то:

1. Вука Дојчетића Елчи-башу,
2. Бошка Рајчевића,
3. Стојана Степојевића,
4. Јовицу Ресавца,
5. Ђуру Големовића,
6. Павла Орловића,
7. Радо—бег—Мијајла,
8. Манојла Грчића,
9. Дамјана Шајновића,
10. Рада Облачића и
11. Каицу Радоњу, — а дванаестога нема, и ко је био тај дванаести? Један дакле фали. Но ко' што се каже: један ко ниједан, то се ни ја нећу ту задржавати, већ само питам: ко зна казати што о Каици Радоњи и о осталим пре њега поменутим војводама?

За Елчи-башу Дојчетића Вука знао је нешто покојни Јоксим Новић или покојни Љубиша — сад не знам који је од њих за њ знао, али је тек један од те двојице знао и причао о њему; за војводу Рада или Радослава Облачића зна г. Стојан Новаковић, и може бити још когод. А Манојло Грчић није нико други већ род рођени деспотици Јерини, Манојло Кантакузен.

За остале помињате у песми војводе не знам, да ли ко што зна, а што се посебице Големовић Ђуре тиче, то знам, да осим г. Љубе Ковачевића у Београду, не зна баш нико ништа; и знам, да ће због те тврдње моје писац књижице: „Наши модерни историчари“ — поново пући од једа.

Реч је дакле о Ђурђу Големовићу и ја знам казати о њему само то, да је Ђурађ Големовић челник и чеоник био од деспота Ђурђа и године 1453. и два пута у г. 1456, дакле пре смрти деспотове, слан као Амбасадор на Порту (в. N. Jorga, професора у Букурешту. „Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades, Paris, 1899, II. 482: „Le despote, de son côté, a envoyé, à la Porte son zelnich Guirag Golemovich (10 février — 26 avril 1453); Гласник II одељак, књ. XIV 88.: El Signor Despoto da rechapo mando della lo suo Ambassador Zeonich Guiragh Golemovich.)

IV

О богородичном манастиру у Радешину у XV веку

„У селу *Радошину* у срезу ресавском, округа моравског, откопали су сељани остатке неке цркве од камена. Истраживањем истих остатака дознало се, да је црква ова, којој се иначе не зна време постања и градилац, распоредом својим слична манастиру Манасији, који се налази у истом округу. Закључити се даје, да је црква из XV века. Имала је кубе које су носила четири четвртаста зидана стуба и имала је паперту за коју се не да још рећи да ли је и она имала кубе своје. Црква је јако порушена. Од зидова и стубова одржало се још толико да се распоред црквени распознаје; а од негдашњег живописа, који није великом вештином рађен, сачувало се остатака у једном куту на југозападном делу цркве. И паперта је била живописана. Цркву су ову више рушили људи но време. Остаци ове цркве објавиће се доцније у нацрту и опису.“

То је крајња нотица у Старинару год. XII 1895. Бугарин К. П Димитријев Петковић у „Обзору атонских древностей“ (Записки император. Санктпетербургской Академіи наук, том VI књ. 2. стр. 35.) и Леонид Архимандрит у Гласнику, књ. 44. стр. 290. помињу рукописни октоих у светопавловском манастиру у св. Гори, и запис писца, у ком он каже, да је у дане благовернога и христољубивога Деспота Стефана (од 1402—1427) а повељенијем господина војводе Радослава исписао 8 књига у Београду (Типик, 5 месечника и два комада Панеђирика) и „поставих у Господства му монастир дома Пречистые у *Радешино*.“

Зна се за војводу Радослава (Радосава) Михаљевића и за деспота Стефана и за деспота Ђурђа (в. Пуцића Српски Споменици I Прим. XXVII где се с Радичем челником г. 1421. спомиње; Mikl. Mon. serb. 355. у повељи деспота Ђурђа од 13 дец. 1428. где се као милосници запису спомињу *војевода Радослав* и челник Радич и протовистијар Богдан и логотет Вонхна) и зна се, да се велики војвода Радосав Михаљевић преставио 4 Јануара 1436 г. (Шаф. Памат. Л. 77.) Узгред ћу поменути,

да и наше народне песме знаду за тога војводу Радосава илити Облачића Рада — но о том нећу да говорим, јер да се у то упустим овде, морао бих се свађати с г. Стојаном Новаковићем, који је у Гласнику, књ. L написао велику расправу: „Велики челник Радич, или Облачић Раде," — а то нећу јер би било мало зазорно писцу књижице: Наши модерни историчари — војвода Радослав саградио је дакле за жива деспота Стефана себи задужбину или ти манастир Пречисте у селу Радешину и ја мислим да ће она црква, односно остаци цркве од камена у селу Радошину бити црква манастира, који је војвода Радослав Михаљевић саградио, и за коју је цркву дао написати у Београду оних 8 комада црквених књига, које незнани писац помиње.

БУГА

ОБЈАШЊЕЊЕ:

- Вароши
- Места од 3500 стан.
- " " " 2500
- " " " 1500
- " " " 500
- Државни путеви
- Железница
- Држав. граница
- Пројј. железница
- Мајдани кам. угља
- " " мрк. "
- " " лигнита
- Златонос. песак
- Шуме.

